

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

XIX. YÜZYILIN SON
ÇEYREĞİNDE (1875-1900)
TRABZON

(Doktora Tezi)

134843

Hazırlayan
Abdurrahman OKUYAN

Danışman
Prof.Dr. Osman ZÜMRÜT

SAMSUN-2003

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu çalışma, jürimiz tarafından İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda
DOKTORA tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan *Prof. Dr. Osman ÇETİN*
Üye *Prof. Dr. Osman ZİMRİ*
Üye *Prof. Dr. Mustafa Fekri GELİZ*
Üye *Doc. Dr. Mahmut AYDIN*
Üye *Val. Doc. Dr. Terafil BALCI*

Onay

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

23.07.2008
Prof. Dr. Mehmet DAĞ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

Önsöz	IV
Kısaltmalar	VI

GİRİŞ

A. Tanım	2
B. Literatür Bilgisi	2
C. Tezin Amaçları	5
D. Tezin Sınırları	6
E. Yöntem	7

BİRİNCİ BÖLÜM TRABZON TARİHİ

A. Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış	10
1. Türk Hakimiyetine Kadar Trabzon Tarihi	10
a) “Trabzon” Kelimesinin Kaynağı	10
b) Trabzon Şehrinin Kurulması	13
c) Müslümanlardan Önce Trabzon Tarihi	15
2. Türk Fethinden Sonra Trabzon	22
a) Trabzon’un Fâtiğ Sultan Mehmet Tarafından Fethi	22
b) Osmanlılar Döneminde Trabzon	24
c) Trabzon’un İşgali ve Kurtuluşu	26
B. Trabzon’un Coğrafi Yapısı ve İklimi	27
1. Trabzon’un Coğrafi Yapısı	27
2. Trabzon’un İklimi	29

İKİNCİ BÖLÜM

SOSYO-KÜLTÜREL VE DİNİ HAYAT

A. Aile Yapısı	32
1. Aile İçi İlişkiler	32
2. Evlenme	35
a) Kız İsteme	35
b) Nişan Töreni	38
c) Çeyiz ve Kına Gecesi	39
d) Başlık	42
e) Düğün Töreni	44
f) Çok Evlilik	47
g) Evlenme Sırasında Ödenen Vergiler	48
3. Miras İşlemleri	50
4. Vasî Tayinleri	54
B. Sosyal Sınıflar	56
C. Demografik Yapı	58
1. Trabzon'un Nüfusu	58
2. Etnik ve Dini Yapı	64
a) Türkler ve Müslümanlar	65
b) Hristiyan Rum ve Ermeniler	69
c) Diğer Yabancı Unsurlar	78
3. Osmanlı Devleti-Gayr-ı Müslim İlişkileri	81
D. Eğitim Durumu ve Eğitim-Öğretim Kurumları	84
1. XIX. Yüzyılın Son Çeyreğine Kadar Osmanlı Devleti'nde Eğitim Durumu	84
2. Müslümanlara Yönelik Eğitim-Öğretim Kurumları	89
a) Medreseler	89
b) Sıbyan Mektepleri	92
c) İlk Mektepler	93
d) Rüştîyeler/Liseler	96
e) İdâdîler	101
f) Mekteb-i Muallimîn/Öğretmen Okulu	104
g) Islahhâne	105
3. Vakıflar	106
4. Gayr-ı Müslimlere Yönelik Eğitim-Öğretim Faaliyetleri	111
5. Gayr-ı Müslim Azınlık Okulları	112

III

a) Rum Okulları	112
b) Ermeni Okulları	115
6. Diğer Yabancı Okullar	117
a) Fransız Sen Greguer (Frerler) Okulu	117
b) İtalyan Okulları	118
c) Amerikan Okulları	118
d) İran Okulu (Mekteb-i Nâsırî)	119
7. Trabzon'da Matbuât Hayatı	120
a) Matbaalar	120
b) Gazeteler	121
c) Trabzon'da Basılan Kitaplar	122
d) Kütüphaneler	124
E. Meslekî Yapı ve Çeşitli Meslekler	127
F. Folklorik Yapı	130
1. Giyim Eşyaları	130
2. Ev Eşyaları	133
3. Zînet/Süs Eşyaları ve Bunlarla İlgili Malzemeler	138
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
ŞEHİR YÖNETİMİ VE GÜVENLİĞİ	
A. Şehir Yönetimi	142
1. Trabzon Şehrinin İdari Yapısı	142
2. Umerâ (Ehl-i Örf)	144
3. Trabzon'un Kaza ve Nahiyeleri	150
4. Trabzon'a Bağlı Mahalleler ve Köyler	151
5. Belediye, İmar Hizmetleri ve Tarihi Yapılar	153
6. Haberleşme	172
7. Sağlık Hizmetleri	176
B. Güvenlik	178
1. Polis Teşkilatı	179
2. Askerî Durum	181
3. Adlî Yapı	188
Sonuç	194
Bibliyografya	200
Ekler	213

ÖNSÖZ

Tarih araştırmaları bünyesinde yapılmakta olan şehir tarihçiliği çalışmaları son zamanlarda gittikçe yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu çerçevede siyasi tarihimizin önemli bir parçasını oluşturan şehir tarihçiliği ile ilgili araştırmalar Türk toplumu ve kültürü hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ancak bu alanda yapılan araştırmalarda sosyo-kültürel ve siyasi tarih derinlemesine incelenirken, dinsel yaşamla ilgili bilgilere yeteri kadar değinilmemesi dikkat çekmektedir. Oysa şehir tarihi ile ilgili araştırmalarda incelenen konuların dini yönünü görmezlikten gelmenin büyük eksiklik olacağı ortadadır. Bu noktadan hareketle araştırma konumuz olan *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875-1900) Trabzon* adlı çalışmamızda Trabzon şehrinin sosyo-kültürel ve siyasi ve dini yapısını dönemin tarihi belgeleri ışığında incelemeye çalıştık.

Çalışmamız giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde konunun tanımı, literatür bilgisi, tezin amaçları, sınırları ve kullandığımız yöntemle ilgili bilgiler verilmiştir.

Birinci Bölümde, çalışmamıza altyapı teşkil etmesi düşüncesiyle kısaca Trabzon tarihi hakkında bilgi verdik. Bu çerçevede Trabzon kelimesinin kaynağı, şehrin kuruluşu, Türk hakimiyetinden önce ve sonra Trabzon şehrinin durumu, Trabzon'un fethi, işgal sürecine kadar Osmanlı dönemindeki Trabzon tarihi hakkında bilgilere yer verdik.

İkinci Bölümde, Trabzon şehrinin sosyo-kültürel ve dinsel hayatıyla ilgili konuları ele aldık. Bu bağlamda aile yapısı, aile içi ilişkiler, evlenme-boşanma, nikah, nişan, düğün, çeyiz, miras işlemleri ve vasî tayini gibi konuları derinlemesine inceleyerek ortaya koymaya çalıştık. Ayrıca toplumdaki sosyal

sınıflar, dinsel ve etnik yapıya göre nüfus dağılımı, şehirdeki Müslüman ve gayr-ı Müslim nüfus oranları, bunların şehrin sosyo-kültürel ve dini hayatındaki rolü, eğitim durumları, mesleki ve folklorik yapı gibi konuları irdelemeye çalıştık. Bunlara ilaveten Müslüman ve gayr-ı Müslimlerin eğitim kurumları, burada verilen eğitim ve bu eğitimin Osmanlı toplum ve siyasi hayatına yansımaları üzerinde durduk. Özellikle azınlık okulları ve yabancı elçilik görevlilerinin eğitim-öğretim faaliyetleri çerçevesinde dini değerlere dayalı birtakım misyonerlik faaliyetlerine girişmeleri ve bu faaliyetlerle ilgili bilgileri tarihi belgeler ışığında değerlendirmeye çalıştık.

Üçüncü Bölümde ise şehir yönetimi ve şehrin güvenliğiyle ilgili bilgilere yer verirken, Trabzon şehrinin idari yapısı, ilçe ve nahiyeleri, belediye, imar hizmetleri ve tarihi yapılar, haberleşme, sağlık ve posta teşkilatı, askeri ve adli yapı gibi konuları incelemeye çalıştık. Bu çalışma XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon'daki siyasi ve sosyo-kültürel yaşamın belirlenmesinde dini inançların etkin olduğunu ortaya koyarak son bulmaktadır.

Araştırmamızın bu aşamaya gelmesinde emeği geçen danışman hocam Prof.Dr. Osman ZÜMRÜT'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca yapıcı ve yönlendirici eleştirilerinden dolayı Prof.Dr. Osman Çetin, Prof.Dr. Mustafa Zeki Terzi, Doç.Dr. Mahmut AYDIN ve Yrd.Doç.Dr. İsrail BALCI'ya, arşiv belgelerini temin etmemizde yardımlarını esirgemeyen Trabzon Belediyesi Kültür Müdürlüğü'ne, her türlü yardımda bulunan diğer hocalarıma ve çalışmamda katkısı olan herkese minnettarlığımı belirtmeliyim.

Abdurrahman OKUYAN

Samsun-2003

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.md.	: Adı geçen madde
a.g.t.	: Adı geçen tebliğ
a.g.tz.	: Adı geçen tez
A.MKT.MHM.	: Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı
A.MKT.UM.	: Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler
A.Ş.	: Anonim Şirketi
A.Ü.D.T.C.F.D	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
a.y.	: Aynı yer
bkz.	: Bakınız
Bn.	: Bayan
B.O.A.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
Cnk.	: Canık
Çev.	: Çeviren
DH.EUM.AYŞ.	: Dahiliye Asayiş Kalemi Belgeleri
Ef.	: Efendi
Er.	: Erkek
Gmş.	: Gümüşhane
Gn.	: Genel

VII

h.	: Hicrî
HR.SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
K.B.Y.	: Kùltür Bakanlığı Yayınları
K.T.Ü.	: Karadeniz Teknik Üniversitesi
Laz.	: Lazistan
m.	: Mîlâdî
Mad.	: Maddesi
Mat.	: Matbaası
M.E.B.İ.A.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
M.E.B.Y.	: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
mm.	: Milimetre
MV.	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
Nf.	: Nüfus
no.	: Numara
O.T.A.M.	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
Öğr.	: Öğrenci
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı
Sy.	: Sayı
T.B.K.Y.	: Trabzon Belediyesi Kùltür Yayınları
T.D.V.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
T.M.E.M.Y.	: Trabzon Milli Eğitim Müdürlüğü Yayınları
Tpl.	: Toplam
Trb.	: Trabzon
ts.	: Tarihsiz
T.Ş.S.D.	: Trabzon Şeri'yye Sicil Defteri

VIII

T.T.K.B.	: Türk Tarih Kurumu Basımevi
T.V.İ.K.M.Y.	: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları
T.V.S.	: Trabzon Vilayet Salnamesi
Vil.	: Vilâyet
Vr.	: Varak
Yay.	: Yayınları
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
Y.EE.	: Yıldız Esas ve Sadrazam Kâmil Paşa
Y.MTV.	: Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı
Y.PRK.A.	: Yıldız Perakende Sedaret
Y.PRK.ASK.	: Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzât
Y.PRK.AZJ.	: Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller
Y.PRK.BŞK.	: Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti
Y.PRK.EŞA.	: Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik
Y.PRK.HH.	: Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa Nezareti Maruzâtı
Y.PRK.HR.	: Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzâtı
Y.PRK.KOM.	: Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzâtı
Y.PRK.ML.	: Yıldız Perakende Maliye Nezareti Maruzâtı
Y.PRK.SGE.	: Yıldız Perakende Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Evrakı
Y.PRK.SH.	: Yıldız Perakende Sıhhiye Nezareti Maruzâtı
Y.PRK.UM.	: Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı
Y.PRK.ZB.	: Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzâtı Analitik Envanteri
Y.ŞD.	: Yıldız Şûrây-ı Devlet Maruzâtı
ZB.	: Zaptiye Nezareti Belgeleri

GİRİŞ

GİRİŞ

A. Tanım

Bir milletin kültür ve medeniyetini tüm ayrıntılarıyla ortaya koyabilmenin yegâne yolu, tarihsel süreçte sergilenen davranışların belgelerle ispatlanmasından geçer. Belgelere dayanmayan tarihi bilgiler inandırıcılıktan uzak olmakla birlikte, bu tür çalışmalar bilimsel bir değer de taşımazlar. Araştırma konumuz olan *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875-1900) Trabzon*'la ilgili yapılmış olan özel çalışmaların bir kısmı belgelerle delillendirilmemiş çalışmalar olduğu için bilimsel bir nitelik taşımamaktadırlar.

Şehir tarihçiliği, son dönemlerde hem üniversitelerde hem de özel araştırmacılar tarafından üzerinde durulan ve bilimsel çalışmaların ortaya konduğu önemli bir alan olmuştur. Bu durum yakın ve uzak tarihimizi bilimsel gerçekler ve gerekçelerle ortaya koymak açısından ayrı bir öneme sahiptir. Şehir tarihleri, bilimsel değerlerle ortaya konulmadan, milletlerin tarihlerini ortaya çıkarmak, dini, siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel yönden değerlendirebilmek oldukça güçtür.

Osmanlı Devleti'nden günümüze kadar ulaşan binlerce tarihsel belge, araştırmacıların ilgisini beklemektedir. Bu itibarla arşiv belgeleri, gerçek ve bilimsel tarihi ortaya koymada en önemli malzemeyi oluşturmaktadır.

B. Literatür Bilgisi

Ülkemizde şehir tarihçiliği ile ilgili olarak son zamanlarda yapılan çalışmaların sayısı ve niteliği eskiye oranla daha iyi bir durumdadır. Bütünün parçalarını oluşturan şehirlerin tarihleri geniş boyutlarıyla ve bilimsel yöntemler uygulanarak incelenmediği sürece gerçek anlamda tarih yazmak mümkün değildir.

Bu itibarla şehir tarihçiliği önem kazanmaktadır. Şehir tarihçiliğinin bu öneminden yola çıkarak biz de bu çalışmamızda XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon'un sosyo-kültürel ve dini yapısını ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmamızda birinci elden kaynaklar olarak kabul edilen Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belge ve defterler, şehirlere ait yıllıklar olan Salnâmeler, sosyo-kültürel, ekonomik ve dini yaşamla ilgili önemli bilgiler içeren Şer'iyye Sicil Defterleri ve araştırma dönemimiz içerisinde kaleme alınan eserler birinci dereceden kaynaklarımızı oluşturmuştur. Ayrıca çalışma dönemimizi kapsayan akademik araştırmalar, kongre, sempozyum bildirileri ve özgün eserler de yararlandığımız kaynaklar arasında önemli bir yer tutmuştur. Bu kaynaklara ilaveten seyahatnâmeler, amatör tarihçilerin yaptığı araştırmalar sonucunda ortaya çıkardıkları eserler, yabancı ülke elçilerinin raporları ve hatırat türü eserler de çalışmamız sırasında yararlandığımız diğer kaynakları oluşturmaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

Araştırmamızda en öncelikli malzemeyi arşiv kaynakları oluşturmaktadır. Bu amaçla İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Dairesi'nde bulunan arşiv belgeleri araştırmamız sürecinde en fazla yararlandığımız vesikalardır. Osmanlı Devleti tarihiyle ilgili olarak en önemli ve en orijinal belgelerin bulunduğu bu arşivde yararlandığımız tasnifler ve fon adları şunlardır:

1. *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı ve Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler*

2. *Dahiliye Asayiş Kalemi Belgeleri*

3. *Hariciye Nezareti Siyasi Kısım*

4. *Meclis-i Vükelâ Mazbataları*

5. *Yıldız Esas ve Sadrazam Kâmil Paşa, Mütenevvî Maruzât Evrakı, Perakende Sedaret, Perakende Evrakı Askerî Maruzât, Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller, Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti, Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik, Perakende Evrakı Hazine-i Hassa Nezareti Maruzâtı, Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzâtı, Perakende Komisyonlar Maruzâtı, Perakende Maliye Nezareti Maruzâtı, Perakende Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Evrakı, Perakende Sıhhiye Nezareti Maruzâtı, Perakende*

Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı, Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzâtı Analitik Envanteri ve Şûrây-ı Devlet Maruzâtı.

6. Zaptiye Nezareti Belgeleri.¹

Salnameler

Trabzon Vilâyet Salnamelerinin ilki 1869 yılında basılmaya başlanmış ve 1904 yılına kadar toplam 25 adet salnâme çıkarılmıştır. Başlangıçtan itibaren 1879 yılına kadar her yıl muntazaman çıkan salnameler bu yıldan sonra ikiye, üçer yıl aralıklarla çıkmaya devam etmiştir. Bunlar genel olarak basıldıkları yıldan bir önceki yıla ait bilgileri içermektedirler. Salnâmelerin ilk 13 tanesi Kudret Emiroğlu tarafından latin harflerine çevrilmiş olup diğer salnâmelerin çeviri faaliyetleri devam etmektedir.

Çalışmamız sırasında özellikle 1875-1900 yılları arasında yayınlanan salnâmeleri kullanmayı tezimizin sınırları açısından daha doğru bulduk. Karşılaştırma gerektiğinde önceki salnamelerdeki bilgilerden de yararlandık. Trabzon'a ait salnamelerin tamamı Trabzon Belediyesi Kültür Müdürlüğü tarafından fotokopiyle çoğaltılarak cilt haline getirilmiştir.

Vilâyet salnameleri, ait oldukları dönemde vilâyetin idari yapısı, nüfusu, tarihi, coğrafyası, eğitim yapısı, ekonomisi, pazar yerleri, mahalle ve köy isimleri, ibadet haneleri, dini ve etnik yapısı, mesleki yapısı, ulaştırma ve posta hizmetleri, adli yapısı, askeri durum ve hizmetleri, güvenlik, turizm ve benzeri konularda özlü bilgiler içermektedir. Bu nedenle araştırmamız boyunca dönemimize ait salnamelerden sıkça yararlandığımızı belirtmeliyiz.

Şer'iyye Sicil Defterleri

Şer'iyye sicilleri, Osmanlı Devleti dönemindeki yerel hayata ait bilgileri ortaya koymaları bakımından birinci derecede önem arz eden belgelerdir.

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler; öncelikle Fon adı, Alt Fon Adı, Dosya Numarası ve Gömlek Numarasıyla tasnif edilmişlerdir. Eldeki belgelerin büyük bir kısmının hangi konuları içerdiği internet ortamına aktarılmıştır. Tümünün internet ortamına aktarılma işlemi hızla devam etmekte olup, yeni bir çalışmayla bu belgelerin birer adet resim formatındaki görünümünün de bu ortama aktarılması çalışmalarının 2004 yılında bitirilmesi hedeflenmektedir. Bu gelişmelerin araştırmacılar için büyük kolaylık ve teşvik unsuru olacağı ortadadır.

Özellikle bir bölgenin sosyal ve iktisadi durumunu ortaya koymak için bu kayıtlardaki bilgiler büyük değere ve ehemmiyete sahiptir.

Şer'iyye sicil defterlerinin içerdiği konular çeşitlilik arz eder. Merkezden gönderilen ferman, berat ve mektup suretleri, mahalli yöneticilerin mevcut sorunları çözmek amacıyla merkezle yapmış oldukları yazışmalar, kadı ve naiblerin merkezle olan yazışmaları, evlenme-boşanma, mehir, alım-satım, mukavele ve kefalet senetleriyle ilgili tutanaklar, nüfus, etnik ve dini yapı, Müslim-gayr-ı Müslim ilişkileri, çeşitli sağlık problemleri ve salgın hastalıklar, doğal afetler, vakfiyeler, sosyal ve dini yapılar, mesleki ve folklorik yapı, tereke kayıtları, alacak-verecek davaları, halkın kullandığı eşyalar, ilmi faaliyetler ve bunlara benzer pek çok konu şer'iyye sicil defterlerinde yer almaktadır.

Trabzon'a ait toplam 297 adet şer'iyye sicil defteri bulunmaktadır. Bu defterlerin orijinalleri Ankara Milli Kütüphane'dedir. Trabzon Belediyesi Kültür Müdürlüğü tarafından birer fotokopisi alınan Trabzon şer'iyye sicil defterleri ciltlenerek çoğaltılmıştır. Metinlerdeki bir kısım kayıtlar yırtılma, rutubetlenme, ıslanma veya diğer nedenlerle okunamaz hale gelmiştir.

Araştırmamız süresince şer'iyye sicil defterlerinden dönemimizi kapsayan 2020-2068 no'lu olanları arasından 46 tanesini inceledik. İncelediğimiz bu defterlerden bir kısmı evlenme veya tereke gibi tamamen tek bir konuya ait kayıtları içerirken, bir kısmı da vekalet, borç, alacak-verecek, veraset ispatı gibi konuları içermektedir. Bunlara ilaveten bazı defterler de muhtelif konulardan oluşmaktadır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz temel kaynaklara ilaveten seyahatnameler, hatırat, yabancı elçilerin rapor ve makaleleri, özellikle Şakir Şevket'in 1877 yılında yayınladığı Trabzon Tarihi adlı eseri de bizim için birinci dereceden temel kaynaklar olarak çalışmamızda önemli bir yere sahip oldular.

C. Tezin Amaçları

Osmanlı Devleti içerisinde önemli bir eyalet, sancak ve vilayet konumunda olan Trabzon şehri, tarihsel süreçte çeşitli medeniyetlere başkentlik yapmış, hemen her dönemde önemini korumuş ender merkezlerden biridir.

Bu çalışmadaki hedefimiz; XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon'un *sosyo-kültürel* ve *dini* yapısını bilimsel veriler ışığında ortaya koyarak şehrin tarihinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktır. Trabzon şehri ile ilgili olarak Yüksek Lisans seviyesinde epeyce çalışma bulunurken Doktora düzeyindeki çalışmaların sayısı henüz yeterli değildir. Bununla birlikte adı geçen döneme ait *özgün* bir çalışma bu güne kadar yapılmamıştır.

Araştırma dönemimizle ilgili yapılan çalışmalar daha çok Yüksek Lisans düzeyindedir. Bu çalışmaların ekseriyeti genel anlamda tek bir şer'iyye sicil defterlerinin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi şeklindedir. Biz de Yüksek Lisans'ta, benzer bir çalışma ortaya koyarak, Trabzon Eyaletine bağlı bir Sancak konumunda olan Samsun şehrine ait bir şer'iyye sicil defterini transkribe ederek değerlendirmiştik.

Bu dönemle ilgili yapılan çalışmalar şunlardır: Ahmet Karaçavuş, *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Trabzon* konulu Yüksek Lisans tezi, İ.Hakkı Demircioğlu, *1881-1908 Döneminde Trabzon Sancağı* adlı Yüksek Lisans tezi.

Özellikle son dönemlerde Hristiyan misyonerliği ve Pontusçuluk iddiaları bağlamında Trabzon'un siyasi yapısıyla ilgili taraflı yayınlar ve propagandalar yapılmaya başlandığı aşikardır. Bu çalışmalar günümüzde de bütün hızıyla devam etmektedir. Biz de bu ve benzeri iddiaların ne derece doğru olup olmadığını, özellikle adı geçen dönemdeki tarihsel belgeler ışığında değerlendirerek, *bilimsel* esaslar çerçevesinde tarihi gerçekleri ortaya koymaya çalıştık.

D. Tezin Sınırları

Araştırmamız 1875-1900 yılları arasıyla sınırlıdır. Araştırmamızı yirmibeş yılla sınırlı tutmamızın en önemli nedeni; bu döneme ait bilgi içeren belgelerin sayısının oldukça fazla olması, henüz tamamının açığa çıkarılmaması ve haklarında sınırlı sayıda çalışma yapılmasıdır. Dört yıllık bir doktora çalışması süresinde bu belgelerin bilimsel yöntemlere uygun olarak okunması ve değerlendirilmesi oldukça zaman almıştır.

Çalışma dönemi olarak XIX. yüzyılın son çeyreğini seçmemizde; 1876 yılında Birinci Meşrutiyet'in ilan edilmesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin çöküşünün hız kazandığı bir dönem olması, eğitim, kültür ve idari yapı gibi önemli konularda oldukça fazla yenilik hareketinin olması ve Batıya yönelmede Osmanlı Devleti'nin köklü adımlar attığı dönem olması gibi nedenler belirleyici rol oynamıştır. Hedefimiz, bu dönem içerisinde Trabzon şehrini *sosyal*, *kültürel* ve *dini* açıdan tarihi belgeler ışığında değerlendirerek yeni kuşaklara ve araştırmacılara tanıtmak olduğundan araştırma dönemini yukarıdaki tarihlerle sınırladık.

Bu sınırlamayla birlikte sosyal ve kültürel alanlardaki konuları da genel olarak dini bağlamda değerlendirmeye çalıştık. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon'un ekonomik yapısı başlı başına bir tez konusu olacak kapsamda olduğundan bu konuyu incelemeyi uygun görmedik. Ayrıca Trabzon'un ilçelerinin de araştırmaya dahil edilmesini, araştırmamızı oldukça geniş ve karmaşık bir duruma getireceği ve özellikle zaman açısından problem oluşturacağı gerekçesiyle çalışma sınırlarımız dışında tutmayı tercih ettik.

E. Yöntem

Çalışmamıza öncelikli olarak yukarıda numaralarını verdiğimiz dönemimize ait 46 adet şer'iyye sicil defterini incelemeye başladık. Defterlerin büyük bir kısmının üzerinde varak numaraları yazılmadığı için yeniden sayfa numarası verme ihtiyacı hissettik. Daha sonra defterleri konulara göre tarayarak gerekli fişleme işlemini gerçekleştirdik. Dipnot verirken defter ve varak numarasını esas aldık.

Şer'iyye sicil defterlerinden sonra salnâmeleri yine çalışmamızın çerçevesi içerisinde kronolojik sıraya tabi tutarak taradık. Hem bilgi karışıklığını önlemek hem de farklı içeriklere sahip olmalarından ötürü salnâmeleri bazen tekrar taramak durumunda kaldık.

Bu çalışmalardan sonra araştırmamız süresince periyodik olarak arşiv merkezlerine giderek araştırma dönemimizle ilgili belgelerin tamamını

incelemeye çalıştık ve gerekli fişlemeyi yaptıktan sonra bu belgelerin yaklaşık 75 tanesinin fotokopisini aldık.

Bu arada hem internet ortamında hem de kütüphanelerdeki kayıtlardan sürekli Trabzon ve çevresiyle ilgili yapılan çalışmaları tespit ederek gerekli fotokopi ve fişleme işlemlerini gerçekleştirdik. Gerekli gördüğümüz ve ulaşabildiğimiz çalışmaları ya satın almak ya da fotokopilerini temin etmek suretiyle elde ettik.

Araştırmamızda mümkün olduğu ölçüde birinci elden kaynakları kullanmaya özen gösterdik. Bu bağlamda özellikle çalışma dönemimize ait birinci elden temel kaynaklar olan şer'iyye sicil defterleri, salnâmeler ve başbakanlık arşivlerindeki belgelerin tümüne ulaştığımızı belirtmeliyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM
TRABZON TARİHİ

BİRİNCİ BÖLÜM

TRABZON TARİHİ

A. Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış

1. Türk Hakimiyetine Kadar Trabzon Tarihi

a) “Trabzon” Kelimesinin Kaynağı

Şehre Trabzon adının verililiş nedeni oldukça karmaşık bir konudur. Pek çok kaynakta farklı bilgiler ve yakıştırmaların varlığı yanında, bilimsel kriterlere uygun bilgiler de mevcuttur.

Tarihi kaynaklarda Trabzon şehrinden ilk söz eden, M.Ö. 400 yılında bölgeye gelen Ksenophon(M.Ö. 430-355)’dur.² Onun zamanında Trabzon şehri Sinop’a vergi ödemekteydi. Trabzon’un daha eski bir adının olup olmadığı konusunda kaynaklarda bir bilgi mevcut değildir.³ Bilinen tek şey, Sinopluların buraya verdikleri adın uzun süre değişmediğidir. *Trabzon* kelimesi bu son şekline gelinceye kadar bir dizi değişiklikler geçirmekle beraber, aslına uygun bir şekilde adını uzun süre muhafaza etmiş ve günümüze kadar ulaştırmayı başarmış az sayıdaki kentten birisidir. İlk çağda şehir, *Trapezus* veya *Trapeza* (Tpaheza) diye isimlendirilirken, Batı dillerinde bir süre *Trapezunte*, *Trebizonde* gibi değişik isimlerle anılmıştır.⁴

² Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz; Tarih, Kültür, İnsan*, Serander Yay., Trabzon, 2000, s.15; Ömer Şen, *Trabzon Tarihi*, Derya Kitabevi, Trabzon, 1998, s. 14.

³ Mehmet Özsait, “İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 6-8 Kasım 1998, Trabzon, 2000, s. 38.

⁴ M. C. Şehabeddin Tekindağ, “Trabzon”, *M.E.B.İ.A.*, İstanbul, 1979, XII/I, 456.

Ortaçağ'da Müslüman yazarlar tarafından şehre *Trabezunde* veya *Atrabezuî*⁵ denildiğine dair bilgiler bulunmaktadır.

Kaynaklarda, şehri kurdukları belirtilen Miletoslu kolonilerin, şehrin ilk kurulduğu yerin vadiler arasında düz bir alan olmasından ötürü, “masa” anlamına geldiği için *Trapezus* ismini verdikleri bilgileri yer almaktadır.⁶ Bununla birlikte, şehrin kaleleri masaya benzemekten ziyade, engebeli ve denize doğru dik bir biçimde yer aldığı da bir gerçektir. *Trapezus* adının, mevcut kalelerin her üçünü de dikkate almak yerine, sadece ilk kurulanına verilen ad olarak kabul etmek daha tutarlı görünmektedir. Nitekim Trabzon şehrine ait olan en eski paraların üzerindeki bir masa şeklinin varlığı bu fikri destekler niteliktedir.

Bir kısım Batılı yazarların eserlerinde şehrin adı *Trabezonda*, *Trebexonda*, *Trebezonda*, *Trebisond*, *Trapezunt* ve *Tarabison* gibi isimlerle anılırken, bu isimlendirmelerin “kum renginde iki başlı gümüş kartal yuvası” ve “altın kartal ağzı” anlamlarına geldiği belirtilmektedir.⁷

Bir başka görüşe göre, eski Yunanca'da sofraya *Trapessa* denmekteydi. Bu itibarla Trabzon isminin bu kelimedenden türetildiği ileri sürülmüştür.⁸

Diğer bir görüşe göre, Yunanca'da dörtgen şeklindeki masalara *Trafef* dendiğinden, şehir surlarının kare biçiminde olduğu düşüncesiyle şehre *Trapezus*⁹ adı verilmiştir.

Batı dillerinde *Trabzon* kelimesi kullanılırken kelimenin sonunun “zond, zondi, sun” gibi bittiği görülmektedir. Bölgede yaşayan Amazon ve Elizonlarla bir ilginin kurulması muhtemeldir. Araştırmacılar, Trabzon ve

⁵ Şerif İdrisi, *Nüzhetu'l-Müştak fi İhtirâki'l-Âfâk*, Paris, 1840, II, 315.

⁶ T.V.S., Def'a 15, Vilâyet Matbaası, Trabzon, h. 1311/m. 1893, s. 184; Komisyon, “Trabzon”, *Yurt Ansiklopedisi, Türkiye, İl İl: Dünyü, Bugünü, Yarını*, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1984, X, 7182; Tekindağ, “a.g.md.”, a.y.

⁷ Mahmut Ak, “İslâm Coğrafyacılarına Göre Trabzon”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 6-8 Kasım 1988, T.B.K.Y., Trabzon, 2000, s. 27.

⁸ T.V.S., Def'a 15, ss. 184-185; Said Bilal Çakıroğlu, *Tarihi, Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Trabzon*, Ankara, 1964, s. 10.

⁹ Komisyon, *1930-1940 Yılları Vilâyet Belgelerine Göre Trabzon*, Trabzon Valiliği Yayını, Trabzon, 1997, s. 12.

çevresinde Tibar, Tibaren adındaki kavimler yaşadığından, onların şehre bu ismi vermeleri ihtimalinden bahsetmektedirler.¹⁰

Nazmi Sevgen'in Anadolu Kaleleri adlı eserinde "Türkiye'de kalesinden ad alan Trabzon'dan başka bir şehir gösterilemez"¹¹ ifadesi yer almaktadır.

Bir diğer görüşe göre, M.Ö. VIII. yüzyılın ortalarında Miletoslu gemiciler tarafından Trabzon'da kurdukları koloniye Paleponnes Yarımadası'ndaki *Trapozos* adlı bölgeden göçmenler getirilmiş ve bölgeye yerleştirmiş, bu yüzden şehrin *Trapezos* olarak isimlendirildiği ve günümüze kadar Trabzon şeklini alarak geldiği belirtilmektedir.¹²

Ayrıca Trabzon'a Orta Asya'daki Türk kavimlerinden Turanlara bağlı Tibarenler'in yerleştiği ve bunların, daha önce bölgede olan Elizonlarla birleşerek Tibaren-Elizon ismiyle anıldıkları ve bu adın zamanla *Tiberbun* ve daha sonra da *Trabzon* şeklini aldığı belirtilmektedir.¹³

Bu bilgiler Trabzon kelimesinin Yunanca olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Çünkü Yunanlılardan önce bölge, başka kavimlerin örneğin Kolkhide (Abhazya) insanların yerleşim yeri idi. Muhtemelen Abhazyalıların dilinde de Trabzon'un bir adı bulunuyordu. Yer adlarının son eklerindeki "-n" (yurdu) ve "-nt" ekleri de Yunanca değil, Kolkhidce'dir. Önasyanın birçok yer adlarında bu ekler vardır. Trabzon, Yunanca *Trapesun* denilmeyerek, *Trapesunte* olarak adlandırıldığına göre kelime Yunanca kökenli olmamalıdır.¹⁴

Bu görüşlerin yanında kaynaklarda Trabzon adıyla ilgili çeşitli söylentiler de mevcuttur. Şakir Şevket'in Trabzon Tarihi adlı eserinde dile

¹⁰ Aynur Uygun, 1866/52 (H. 1113-1114/M. 1702-1703) No'lu Trabzon Şerhi Sicil Defterine Göre Yöre Araştırması, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2001, ss. 301-302; Komisyon, 1967 Trabzon İl Yıllığı, Trabzon, ts., ss. 62-63.

¹¹ Nazmi Sevgen, Anadolu Kaleleri, Doğu Limited Matbaası, Ankara, 1959, I, 319.

¹² Sadi Dilaver, Tarihçesi ve Tarihi Yapılarıyla Trabzon (Trabzon 87), Trabzon Kültür ve Dayanışma Yayını, Ankara, 1987, s. 12.

¹³ İlker Çakan, Coğrafya, Tarih, Kültür ve Turizm Değerleriyle Karadeniz Bölgesi, Eser Matbaası, Samsun, 1988, s. 155.

¹⁴ Şen, Tarihsel Süreçte Trabzon Halkı, Derya Kitabevi, Trabzon, 1998, s. 48.

getirdiği “Hurşîd-Âbâd” (güneş şehri) ve “Tuğra Bozan”¹⁵ ifadeleri, birer yakıştırma ve hayranlık ifadesinden ibarettir diyebiliriz.

Aynı iddialara Köroğlu’nun Trabzon’la ilişkisi kapsamında da rastlamaktayız. İddiaya göre Köroğlu Trabzon’a gelmiş ve atına nal çaktırmak amacıyla bir nalbanta uğrayarak atını nallatmış. Kendisine gösterilen nalların hiç birisini beğenmeyerek onları büyük bir güç gösterisi ile eliyle çekmiş ve koparmış. Bunun üzerine nalbant da kendi gücünü göstermek amacıyla Köroğlu’ndan aldığı madeni bir sikkeyi iki parmağıyla ezerek üzerindeki tuğrayı silmiş ve bunun üzerine Köroğlu, şehre “Tuğra Bozan” yakıştırmasını yapmış ve şehrin adı daha sonraki devirlerdeki değişikliklerle bugünkü Trabzon şeklini almış.¹⁶

Bütün bu bilgilerden anladığımıza göre Trabzon adı en eski dönemlerden beri şehre verilen isimlerden gelmekte olup tarihsel süreçte çeşitli değişikliklere uğrayarak bu günkü Trabzon şeklini almıştır.

b) Trabzon Şehrinin Kurulması

Yöredeki ilk yerleşimin M.Ö 7000 yılına kadar dayandığı¹⁷ belirtilmektedir ki, bu da Paleolitik Çağ’a kadar uzanmaktadır. Trabzon şehrinin tarih öncesi dönemlerini aydınlatmaya yönelik çalışmalara 1944 yılında Kılıç Kökten’in yaptığı araştırma gezileri ile başlanmıştır. Bu araştırmalar sırasında Trabzon-Rize arasındaki sahil şeridinde sürdürülen çalışmalar neticesinde Trabzon çevresinde 1’i düz yerleşme yeri, 31’i yapma, 3’ü doğal olmak üzere toplam 34 mağara saptanmıştır. Bunlardan birinde yapılan sondaj çalışması sonucunda elde edilen bulgular, bu mağaranın Kalkolitik ve Tunç Çağ özelliklerini taşıdığı tespit edilmiştir.¹⁸ Bu sonuç bize Trabzon şehrinin kuruluşunun Miletli’den önceye kadar uzandığını çağrıştırmaktadır.

Eski Yunanlılar’ın medeniyet adına tarihsel süreçte ne varsa kendilerine mal etme gayretlerini günümüzde de Pontuşçuluk iddialarıyla

¹⁵ Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, Umran Matbaası, İstanbul, 1877, ss. 12-13.

¹⁶ Pertev Boratav, *Köroğlu’nun Tarihi Şahsiyeti*, Ankara, 1948, II, 38.

¹⁷ Şen, *Tarihsel Süreçte Trabzon Halkı*, s. 13.

devam ettirdiklerini görmekteyiz. Aynı gayretler Trabzon'un geçmişi hakkında da mevcuttur. Anadolu tarihiyle ilgili değerli eserleri olan Şarl Texier, Yunanlılar'ın bu çabalarına şu ifadelerle değinmekte ve Trabzon'un Sinoplu kolonilerden önce de var olduğunu şu şekilde ortaya koymaktadır:

Yunanlılarca, tarihi olayların bütününe kendilerine mal etmek amacıyla, muhaliflerini hiçe saymaları onlar için çok doğaldır. Bu yüzden Ksenophon'un, Sinoplu kolonilerin Trabzon'da ticarethane kurmalarından önce bu şehrin varlığını ortaya koyduğunu bilmez gibi davranmasına şaşırmmak gerekir.¹⁹

Konuyla ilgili hemen hemen tüm kaynaklarda şehrin kuruluşunun M.Ö. 756 yılında olduğu genel anlamda kabul görmüştür. Ancak bu bilgi herhangi bir arkeolojik veriyle test edilmemiştir.

Şehrin yazılı tarihi, koloniler dönemiyle başlamış ve günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Trabzon'un tarihi kökeninin M.Ö. 2000 yıllarına kadar uzandığı yapılan araştırmalarla ortaya konmuştur.²⁰

Trabzon şehrinin tarihsel kökeniyle ilgili buraya kadar anlattıklarımızı bir bütün olarak ele alıp değerlendirdiğimizde, şehrin kuruluşuyla ilgili temelde şu görüşler ön plana çıkmaktadır:

1. Trabzon'un, M.Ö. 750 yıllarında Yunanlı sömürgeciler devri olarak adlandırılan ve Sinop'tan gelen Milet göçmenleri tarafından kurulduğu yaygın olarak iddia edilmektedir.²¹

2. Trabzon'un Kindinar/Bahçecik mahallesi mevkiinden elde edilen bazı bulgulara göre; bölgeye ilk defa Kafkasya'dan Mosklar, Tibarenler ve Marlar'ın geldiği, burada balıkçılık ve ziraat gibi işlerle geçimlerini sağladıkları belirtilmiştir. Bu bulgulara dayanarak şehri kuranların bunlar olduğu yönünde bilgiler de mevcuttur.²² Nitekim Mehmet Bilgin'in,

¹⁸ Komisyon, "a.g.md.", *Yurt Ansiklopedisi*, a.y.

¹⁹ Şarl Texier, *Architecture Byzantine*, Londra, 1864, s. 213.

²⁰ Komisyon, "Trabzon", *Yeni Türk Ansiklopedisi*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul, 1985, XI, 4176; John R. Walsh, "Trabzon", *The Encyclopedia Americana*, Grolier Incorporated, Amerika, 1987, XXVI, 890; Komisyon, "Trabzon", *Büyük Ansiklopedi*, Milliyet Yayın A.Ş., İstanbul, 1990, XIV, 5290-5291; Komisyon, "Trabzon", *The New Encyclopedia Britannica*, Amerika, 1992, XI, 882; Çakıroğlu, a.g.e., s. 11.

²¹ Çakıroğlu, a.g.e., a.y; Komisyon, "a.g.md.", *Yurt Ansiklopedisi*, a.y.

²² Tekindağ, "a.g.md.", s. 456.

Trabzon'un kuruluşunda Yunanlıların değil, Orta Asya'dan gelen Türklerin etkili olduğu görüşünü ortaya koyması, yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu desteklemektedir.

Bilgin; özellikle XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren günümüze kadar yazılmış bölge tarihiyle ilgili eserlerde bölge tarihinin Antik Yunanlıların kolonizasyonu ile başlatıldığını ve bu bilginin yanlış olduğunu, M.Ö. 8. asırlarda Karadeniz'in kuzeyinde Kimmerlerin var olduğunu, Orta Asya'dan gelen İskitlerin baskısı ile bölgeden göç etmek zorunda kaldıklarını ve Sinop dahil olmak üzere Trabzon'a kadar bölgede Kimmerlerin varlığını arkeolojik bulguların desteklediğini belirtmektedir.²³

Kaynaklar, Yunanlı coğrafyacı ve seyyahların verdiği bilgilerin dışında eski Anadolu ile ilgili yapılan tarih araştırmalarında M.Ö. 1000'li yıllardan günümüze değin Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Türk varlığının olduğunu söylemektedir. Bu itibarla Gaşkalar, İskitler, Kimmerler, Amazonlar, Driller, Hunlar, Kumanlar, Peçenekler, Akhunlar, Sabirler, Hazarlar, Bulgar Türkleri ve Oğuz Türkleri'nin tarihsel süreçte bu bölgede varlıklarından söz edilmektedir.²⁴

c) Müslümanlardan Önce Trabzon Tarihi

Trabzon'un Müslüman Türk hakimiyetine geçmesinden önceki tarihini olası karışıklıkları önlemek amacıyla bir bütün olarak değil de temelde şu dönemlere ayırarak incelemenin daha faydalı olacağını düşünüyoruz. Buna göre şehrin tarihi şu dönemlere ayrılabilir:

1. *Kuruluş ve Kolonileşmenin Başladığı Dönem (M.Ö. 1000-M.Ö. 756)*; M.Ö. 1000 yılına doğru Anadolu'da Hitit İmparatorluğu'nun dağılmaya başlaması ve Urartuların Doğu Anadolu'daki egemenliklerinin zayıflamasıyla bölge, önceleri Perslerin, daha sonra da Yunanlıların dikkatini çekmiştir. Çünkü Yunanlılar merkez Sinop olmak üzere İnebolu, Samsun ve Trabzon

²³ Bilgin, a.g.e., s. 13.

²⁴ Muhammet Beşir Aşan, "Bazı Anadolu Türk Beyliklerinin Trabzon ile Olan İlişkileri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ss. 123-124. Bununla birlikte, bazı araştırmacılar tarihsel açıdan belge niteliğinde kabul edilen arkeolojik kazılar ve diğer bulgulara dayanarak Trabzon şehrinin Karadeniz'in Kuzeyinden gelen Orta Asya kökenli Türk kavimleri tarafından kurulmuş olabileceğini ileri sürmektedirler. Bkz. Bilgin, a.g.e., a.y.

gibi Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelerde ticari amaçlı koloniler kurmaya başlamışlardı.²⁵

Aynı dönemlerde Kafkaslar üzerinden Trabzon ve çevresine yapılan Kimmer baskınları ve yörenin yıkıma uğratılması²⁶ gibi bilgiler, Trabzon'un, Kafkasya halkları ile uzun dönemlerden beri ilişkisinin varlığını ortaya koymaktadır.

2. *Serbest Şehir Dönemi* (M.Ö. 756-M.S. 50); Sömürgeci bir yapıya sahip olan Miletli, bölgeye tamamen ekonomik amaçlarla yerleşmişlerdir. M.Ö. 785 yılında Sinop'u fethederek bölgeye gelen Miletli, zamanla kendilerine yeni ekonomik kaynaklar bulabilmek amacıyla doğuya doğru ilerlediler ve M.Ö. 756 yılında Trabzon'u alarak buraya bir koloni yerleştirdiler.²⁷

Bölgede uzun yıllar kalan Miletli, ticari açıdan verimli bir konumda olan Trabzon'da büyük kazançlar elde etmişlerdir. Orta Asya'dan ve Ortadoğu'dan gelen mallar, Trabzon'da toplanıp buradan boğazlar yoluyla Ege kıyılarına kadar gemilerle taşınmıştır.²⁸

Kimmerler'in Anadolu'daki varlıklarını yaklaşık 100 yıl (M.Ö. VIII. yy.'ın sonları-M.Ö. VII. yy.'ın başları) sürdürdükleri bilinmektedir.²⁹ Hanefi Bostan, Kimmerler'in Anadolu'da ilk defa bozkır kültürünü sahneleyen Proto-Türkler olduğunu ileri sürmektedir.³⁰ Bölgedeki Kimmer akınlarının sona ermesiyle birlikte M.Ö. 670 yıllarından sonra Miletlilerin Karadeniz sahili boyunca koloniler kurmaya devam ettikleri bilinmektedir.³¹

Ksenophon, *Anabasis* adlı seyahatnamesinde Sinope/Sinop, Kotyora/Ordu, Kerasos/Giresun ve Trapezos/Trabzon'un Karadeniz'in orta ve doğusunda önemli Milet kolonilerinin bulunduğunu ve merkezlerinin de

²⁵ Komisyon, *Bir Tutkudur Trabzon*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1997, s. 9.

²⁶ Komisyon, *Bir Tutkudur Trabzon*, a.y.

²⁷ Hüseyin Albayrak, *Trabzon Basın Tarihi*, Ankara, 1994, s. 9.

²⁸ Komisyon, *Trabzon Yılı 97*, T.B.K.Y., Dumat Matbaacılık, Ankara, 1997, s. 56.

²⁹ Gülçin Çandarlıoğlu, "Karadeniz'in Kuzey Bölgesinin Türkleşmesi", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, 13-17 Ekim 1986, Samsun, 1988, s. 10.

³⁰ M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, T.T.K.B., Ankara, 2002, s. 1.

³¹ Bilgin, "Tarih", *Trabzon 2000*, Seçil Ofset, İstanbul, 2000, s. 58.

Sinop olduğunu belirtmektedir.³² Miletliler, 700 yıl boyunca Trabzon'a hakim olmuşlardır.³³ Ancak bölgede yaşayan ve yerli konumunda olan Tibarenler, Halibler ve Haldiler kendilerine özgü egemenlik alanlarıyla varlıklarını sürdürmüşlerdir.³⁴

M.Ö. 606-550 arasında Med Kralı Keyaksares, Asurlular Devleti'ni ortadan kaldırdıktan sonra Anadolu'yu parçalamayı ve bölmeyi amaçlayan Lidyalılar ile bir anlaşma imzalayarak Trabzon bölgesini hudutları içine katmıştır.³⁵

M.Ö. 550-332 yılları ise Persler dönemi olarak kabul edilmektedir. Medler'den sonra Trabzon'da Persleri görmekteyiz. Med ve Lidya egemenliğini kıran Persler'in Trabzon'un özerk yapısına bir müdahalede bulunmadıkları belirtilmektedir. Bunun nedeninin bölgede bulunan yerlilerin gücünden kaynaklandığı düşünülebilir. M.Ö. 334 yılında Makedonya kralı İskender, Persleri yenilgiye uğrattı, Trabzon tekrar bağımsız yapısına kavuşmuştur.³⁶

Bu dönemle ilgili olarak kaynaklar şu bilgileri vermektedirler:

Büyük İskender'in M.Ö. 323 yılında aniden ölmesiyle Trabzon'da önemli bir yetki boşluğu ortaya çıkar. Komutanların paylaşmak için büyük mücadele ve savaş verdikleri Trabzon şehri,³⁷ bu sırada bir Pers soylusu olduğunu öne süren Mitridat'ın kurmakta olduğu ve daha sonraları Pontus İmparatorluğu olarak ortaya çıkacak olan devlete merkezlik eder. Bu arada Trabzon kolonisi de bu yapının içerisinde yer alır.³⁸

M.Ö. 133'de Bergama Krallığı'nın topraklarına yerleşen Roma güçleri doğuya doğru istilasını sürdürmek isterken, Pontos Krallığı'nın Frigya ve Galatya (Çankırı-Kastamonu-Yozgat) bölgesindeki çıkarlarıyla çatışmaya

³² Ksenophon, *Anabasis*, Çev. Tanju Gökçöl, Sosyal Yay., İstanbul, 1998, V, 162.

³³ Komisyon, *1967 Trabzon İl Yıllığı*, s. 63.

³⁴ Şen, *Tarihsel Süreçte Trabzon Halkı*, s. 13.

³⁵ Komisyon, *Bir Tutkudur Trabzon*, a.y.

³⁶ Tekindağ, "a.g.md.", s. 457; Komisyon, *Bir Tutkudur Trabzon*, a.y.

³⁷ Bilgin, *a.g.e.*, s. 14.

³⁸ Komisyon, *Bir Tutkudur Trabzon*, a.y.

başladı. M.Ö. 120-63 yılları arasında bu çıkar çatışmaları şiddetlenince Trabzon şehri de Pontus idaresine girdi.³⁹

3. *Romalılar Dönemi (M.S. 50-395)*; Trabzon'un ekonomik ve askerî alanlarda önemini iyice kavrayan Roma İmparatorluğu, deniz yoluyla gönderilen komutanları aracılığıyla şehri üç defa kuşatmak istediye de bunda başarılı olamamış ve dördüncü seferde General Pompeyüs, M.S. 50 yılında Trabzon'u fethederek Roma İmparatorluğu'na katmıştır.⁴⁰

Bu gelişmeden sonra Trabzon, Romalılar için doğuda bir üs ve iase merkezi konumuna gelmiştir. Böylece daha önce bölgenin merkezi konumunda olan Sinop, bu önemini kaybederken Trabzon giderek gücüne güç katmış ve bölgenin en işlek limanı ve en canlı ticaret merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde Trabzon şehri, tarihinin en parlak, en zengin ve en mamur dönemlerinden birini yaşamıştır. Konumu itibarı ile Romalılar, Trabzon'a gereken ehemmiyeti göstermekten geri durmamışlardır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar çalışır halde bulunan bir limanı, şimdiki Kalepark/Güzelhisar'ın hemen altına kazdıran Roma İmparatoru Adrian, şehrin ticari ve jeopolitik önemini iyi değerlendirdiğini ortaya koymuştur. Latince *Bella Castron Limanı* olarak bilinen liman, Avrupa-Asya ve Ortadoğu ticaretinde oldukça önemli bir yere sahip olmuştur.⁴¹ Ayrıca İmparator Hadrian (M.S. 117-138), Moloz mevkiine bir liman ve onu koruyan bir dalgakıran, hipodrom, su kemerleri ve çeşitli saraylar yaptırarak şehri imar etmiştir.⁴²

Bu bilgiler ışığında Trabzon limanının, Avrupa'dan Orta Asya'ya kadar uzanan tarihi İpek Yolu'nun deniz kıyısında yer alan, bir "serbest bölge" olduğunu söyleyebiliriz.

Özellikle jeopolitik yönden önemi ve Karadeniz Bölgesi'nin en zengin kolonisi olmasından ötürü Trabzon, bir çok yabancı devletin göz diktiği önemli bir merkez olmayı sürdürmüştür.

³⁹ Komisyon, "a.g.md.", *Yurt Ansiklopedisi*, s. 7183.

⁴⁰ Albayrak, a.g.e., a.y.

⁴¹ Komisyon, *Trabzon Yılı 97*, s. 57.

⁴² Bilgin, a.g.e., s. 62.

4. *Bizans Dönemi (M.S. 395-1204)*; Roma İmparatorluğu'nun M.S. 395 yılında parçalanarak ikiye ayrılmasıyla, Trabzon şehri, Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde kalarak bu devletin büyük ilgisine mazhar oldu. Günümüze ulaşan tarihi eserlerin önemli bir bölümü Trabzon'un Doğu-Bizans idaresi altında kaldığı döneme (809 yıl) aittir.⁴³

Bizans döneminde Sâsânîlerle yoğunlaşan çatışmalar nedeniyle Çin'den Trabzon'a kadar uzanan ipek alım ticareti tehlikeye düştü. Bu dönemlerde Türkistan ve Hazar Türkleriyle anlaşılan Bizans, Sâsânîleri yenilgiye uğratarak tarihi İpek Yolu'nun tekrar Trabzon'a ulaşmasını sağladı. Doğu Karadeniz bölgesinin Bizans-Sâsânî savaşlarıyla önem kazanmasından sonra, Trabzon ve çevresindeki vilayetler birleştirilerek "Khalidia Themasi/askerî valilik" adını aldı.⁴⁴

İslamiyet'in doğuşu ve Orta Asya'daki Türk kavimlerinin batıya doğru ilerlemeleri sırasında bazı Müslüman toplulukların Trabzon'a yönelmelerinden sonra⁴⁵ Bizans İmparatoru II. Justinyen döneminde (M.S. 705-711) Arap orduları Anadolu'nun kuzeylerine kadar ilerledi ve Trabzon'u fethetti.⁴⁶ Ancak 715'te Bizanslı komutan İsaurianlı Leon, büyük bir orduyla Trabzon ve çevresini Araplar'dan geri aldı. Bu savaşlar uzun süre devam edince Trabzon şehri, sık sık el değiştirmek zorunda kaldı. Bu durum, 739 yılında Bizanslılar'ın şehri geri almasıyla sona erdiyse de şehir surlarının dışında Müslümanların varlığı uzun süre devam etti.⁴⁷

Trabzon ve çevresi, Bizans döneminde ticârî önemini uzun süre devam ettirmiştir. Konumu itibarıyla Trabzon, Anadolu'nun giriş kapısı olarak görülmüş, buraya gelen Müslüman, Ermeni, Rum ve Kafkas kökenli tüccarların yolu muhtemelen Maveraünnehir'e kadar uzanmıştı.⁴⁸

⁴³ Komisyon, *Trabzon Yıllığı 97*, s. 57; İsmail Hacıfettahoğlu, *Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon'un Fethi*, T.B.K.Y., I. Baskı, Ankara, 2001, ss. 13-14.

⁴⁴ Komisyon, "a.g.md.", *Yurt Ansiklopedisi*, s. 7184.

⁴⁵ Hacıfettahoğlu, *a.g.e.*, s. 14.

⁴⁶ Faruk Sümer, *Tirebolu Tarihi*, İstanbul, 1992, ss. 20-24.

⁴⁷ Komisyon, "a.g.md.", *Yurt Ansiklopedisi*, a.y.; Hacıfettahoğlu, *a.g.e.*, s. 14; Komisyon, *Trabzon Yıllığı 97*, s. 58.

⁴⁸ Aşan, "a.g.m.", s. 125.

XI. yüzyılda bu ticari öneminin yanı sıra askerî bir üs olarak da kullanılan Trabzon şehri, Bizans İmparatoru Basilios'un 1021-1022 yıllarında Ani kralları ve Vaspurakan devletlerine karşı yaptığı savaşta bir üs olarak kullanılmıştır.⁴⁹

XII. yüzyılda Kuman ailesinin Gürcistan'a inerek burada Hıristiyan olmaları ve buradan Doğu Karadeniz'e ve Doğu Anadolu'ya yerleşmeleri bu dönemin en önemli olaylarındanıdır.⁵⁰

1071 Malazgirt zaferinden sonra muhtemelen 1072 yılında Trabzon şehri Türkler'in eline geçmiş ancak daha sonra 1075 yılında vali Theodore Gavras tarafından geri alınmıştır. Aynı vali 1091 yılında Türklerin elinde bulunan Bayburt'u da ele geçirmiştir.⁵¹ Konuyla ilgili olarak Mehmet Bilgin şu görüşleri ileri sürmektedir:

1098 yılında Danişmend Gazi'nin oğlu İsmail ile Bayburt yakınlarında Çoruh Nehri kıyısında yapılan savaşta öldürülen Theodore Gavras'tan bir süre sonra oğlu Gregory Taronites, Trabzon valiliğine atanmıştı. Gregory çevrede bulunan Türkmen Beylikleri ile ittifaklar kurmuş ve babası gibi Bizans'tan bağımsız hareket etmiştir. Komnenos kumandasındaki bir orduya yenilen Gregory, önce Bizans'a gönderilmiş ama daha sonra affedilerek görevine iade edilmiştir.⁵²

1119'da Trabzon valiliğine Kostantin Gavras atanmış ve o da dedeleri gibi Türkmen Beyleri ile yakın ilişkiler kurarak Bizans'tan bağımsız hareketler sergilemişti. 1185 yılında ayaklanan Bizans halkı, Komnenos hanedanını tahttan indirmiş yerine Angelos hanedanını atamıştı. Gürcistanlı akrabaları tarafından kaçırılan valinin çocukları Aleksios ve David, Gürcistan'da büyütülmüşlerdi.⁵³

5. *Komnenoslar Dönemi (M.S. 1204-1461)*; Gürcistan'da büyütülen bu iki kardeş, 1204 yılında Gürcü Kraliçesi Thamar'ın verdiği ve büyük çoğunluğunu Kumanların oluşturduğu bir ordu ile Trabzon üzerine

⁴⁹ Aşan, "a.g.m.", a.y.

⁵⁰ Salim Göhçe, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçaklar'ın Rolü", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, ss. 480-482.

⁵¹ Tekindağ, "a.g.md.", a.y.; Bostan, a.g.e., ss. 2-3.

⁵² Bilgin, "a.g.m.", s. 68.

yürümüşler ve şehri ele geçirerek 1461 yılına kadar devam edecek olan Komnenoslar Dönemini başlatmışlardır.⁵⁴

Trabzon, Aleksios Komnen devrinde büyük bir refaha kavuştu. Devletin sınırları genişledi. XIII. yy'ın ikinci yarısında Uzak Doğu'ya kadar uzanan Erzurum-Tebriz yolu ile Karadeniz-İran ticaret yolunun en önemli noktası haline gelen Trabzon ve limanı, yeniden gelişmeye başladı. Halk, Trabzon'da imal edilen malları, yün, keten ve ipekli kumaşları, dağlardan temin edilen işlenmemiş madenleri ihraç etmeye başlamıştır. Şehirdeki ve limandaki faaliyet, gezginlerin dikkatini çekmiştir.⁵⁵

Bu dönemde Türklerin Trabzon'u almak için yoğun bir şekilde bölge üzerine hücum ettikleri görülmektedir. 1228 yılında I. Alaattin Keykubad karadan ve denizden şehri kuşatmış ancak amacına ulaşamadan geri dönmek zorunda kalmıştı.⁵⁶

1243 yılında Moğol hakimiyetine giren hanedanlık, II. Aleksios döneminde (1297-1330) kolonilere oldukça fazla imtiyazlar verilmiş bir haldeydi. Bu dönem aynı zamanda Türkmen guruplarının bölgeyi sıkı bir çembere aldıkları dönem olarak tarihe geçmiştir.⁵⁷

1340 yılında Komnenoslar'a ait askeri kuvvetler Trabzon'un güneyindeki yaylalarda hakimiyet kuran Akkoyunlular üzerine yürüdüler ve onlara önemli sayılabilecek maddi zararlar verdiler. Bir yıl sonra bu saldırının karşılığı olarak Akkoyunlular, Trabzon'a saldırdılar ve şehri yağmaladılar. Bu sürtüşmelerden kurtulmanın en mantıklı yolunun evliliklerle Türkmen akınlarının durdurulabileceğine karar veren Komnenoslar, kızlarını veya yeğenlerini Türkmen liderleriyle evlendirdiler ve bu yolla önemli bir başarı elde ettiler.⁵⁸

1380 yılında Harşit vadisinin yukarı kesimlerinde Kürtün merkezli bir beylik kuran Çepniler'in üzerine yürüyen III. Aleksios (1349-1390),

⁵³ Bilgin, "a.g.m.", ss. 68-69.

⁵⁴ Şakir Şevket, a.g.e., ss. 21-22; Mahmut Goloğlu, **Trabzon Tarihi**, Yay. Haz.; Veysel Usta, Serander Yay., Trabzon, 2000, s. 17; Bilgin, "a.g.m.", s. 69.

⁵⁵ Tekindağ, "a.g.md.", ss. 458-459.

⁵⁶ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul, 1984, ss. 361-363.

⁵⁷ Bilgin, "a.g.m.", s. 70.

⁵⁸ Bostan, a.g.e., s. 3.

Çepiniler'e büyük zayıflar verdirmiş ve çadırlarını da yakmıştı. 1418 yılında Cenevizlilerle Trabzonlular arasında çıkan problemler neticesinde patlak veren savaşta Cenevizliler kazanmış ve Komnenoslar, fındık ve şarapla savaş tazminatı ödemek zorunda kalmıştı.⁵⁹

Osmanlılar'ın Trabzon'u ilk ele geçirme denemesi imparator IV. Kalo Ioannes (1427-1458) zamanında başlamıştır. II. Murat zamanında (1421-1451) 1442 yılında, şehre asker çıkarılabilmişse de fetih gerçekleşmeden geri dönmüştür. Ancak bu geri dönüş bir bozgun şeklinde olmamış, Komnen krallığı yıllık 3.000 altın vergi vermek zorunda kalmıştır.⁶⁰

2. Türk Fethinden Sonra Trabzon

a) Trabzon'un Fatih Sultan Mehmet Tarafından Fethi

1456 yılında Safevî şeyhi Cüneyt, Canik dağlarındaki Türkmenlerden topladığı kuvvetlerle Trabzon üzerine yürüdü. Üç gün süren kuşatma sonunda şehir alınamadı. Bu durumu haber alan Fatih Sultan Mehmet, Rum Beylerleyi Hızır Bey'e Trabzon üzerine yürümesini emretti. Hızır Bey'in bir ordu ile yaklaştığını haber alan Cüneyt, şehirdeki kuşatmayı kaldırarak Gümüşhane istikametine doğru çekildi.⁶¹

Trabzon önlerine gelen Hızır Bey, dönemin Trabzon Kralı Kalo Ioannes ile yıllık 2.000 altın karşılığında bir anlaşma imzalayarak bölgeden ayrıldı. Kalo Ioannes bir taraftan Fatih'e anlaşmayı onaylatabilmek için kardeşini gönderirken diğer yandan karşı ittifaklar için Uzun Hasan, Gürcü Krallığı, Karaman Beyliği ve Papa ile de gerekli görüşmeleri devam ettiriyordu. Kalo Ioannes ölünce, yerine geçen kardeşi David, ağabeyisinin politikalarını devam ettirdi.⁶²

Bu tarz işbirlikleriyle kendisine karşı oluşturulmak istenen komplolardan haberdar olan Fatih Sultan Mehmet, 1461 yılında Anadolu seferine çıktı. Önce Sinop'u, daha sonra Akkoyunluların eline geçen

⁵⁹ Bilgin, "a.g.m.", ss. 75-76.

⁶⁰ Bostan, a.g.e., s. 4; Bilgin, "a.g.m.", s. 76.

⁶¹ Bilgin, "a.g.m.", a.y.

Koyulhisar'ı alarak Erzincan yakınlarındaki Yassıçemen Yaylası'na doğru ilerledi. Diğer yandan donanma da Sinop'a uğradıktan sonra Trabzon'a gelerek kuşatmaya başladı.⁶³

Yassıçemen Yaylası'nda bulunan Fatih'e aralarında annesi Sara Hatun'un da bulunduğu bir heyeti gönderen Uzun Hasan, yapılan anlaşma gereği Akkoyunlular'ın Osmanlı ülkesine ve Osmanlılara bağlı memleketlere dokunmaması ve Trabzon Kralı'na yardım etmemesi şartını kabul etmişti. Bu anlaşma üzerine Osmanlı orduları Trabzon'a doğru yöneldi ve Bayburt'a indikten sonra Bulgar Dağı'nda ordu iki kısma ayrılarak bir bölümün başında Fatih Sultan Mehmet, diğer bölümün başında da Sadrazam Mahmut Paşa geçerek Trabzon'a doğru hareket etti.⁶⁴

Sara Hatun'u yanında tutan Fatih, zor bir yolculukla pek kullanılmayan doğu yolundan Trabzon üzerine indi. Trabzon Kralı David, Osmanlı donanmasına direnmeye çalışırken, Fatih'in, Uzun Hasan tarafından meşgul edileceğini zannederek, kara ordusunun Trabzon'a gelebileceğini tahmin edemiyordu. Fatih'in Trabzon yakınlarında olduğunu öğrenince direnmenin bir anlamı olmadığı kanaatine varmış olacak ki, anlaşma imzalamak üzere başmabeyncisi Yorgi Amirutzes'i teslim görüşmelerini yapmakla görevlendirmişti.⁶⁵

Yapılan anlaşmaya göre, Trabzon şehrinin geliri kadar bir meblağ karşılığında şehir teslim edilecek, Kral ve ailesi Padişahın lütfuna mazhar olacak, şehir halkına da kesinlikle iyi muamelede bulunulacaktı. Bu suretle teslim olan Kral ve ailesi gemiyle İstanbul'a ulaştırılmış ve Fatih'in emriyle Edirne'ye gönderilmiştir. Fetihten sonra kısa bir süre Trabzon'da kalan Fatih,

⁶² Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, 2. Baskı, Ankara, 1991, s. 215. Ayrıca Trabzon'un fethiyle ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. Hacıfettahoğlu, a.g.e., ss. 1-267.

⁶³ Şakir Şevket, a.g.e., ss. 51-53.

⁶⁴ Şakir Şevket, a.g.e., ss. 55-57.

⁶⁵ Goloğlu, a.g.e., s. 19.

daha sonra İstanbul'a dönmüştür. Böylece Trabzon, 15 Ağustos 1461 tarihinde bir Osmanlı şehri haline gelmiş oldu.⁶⁶

Kral ve ailesi ile şehrin ileri gelenleri, anlaşma gereği gemilerle İstanbul'a gönderilirken burada birkaç gün kalan Fatih, şehrin idaresini donanma komutanı Kazım Bey'i Trabzon'a vali tayin ederek ona teslim etmiş ve bölgeye Müslümanların yerleştirilme çalışmalarının başlatılmasını istemiştir.⁶⁷ Böylece Trabzon şehri stratejik ve ticari açıdan Osmanlı Devleti'nin önemli bir merkezi haline gelmiş oldu.

b) Osmanlılar Döneminde Trabzon

Fatih'in fethinden sonra şehirde görevlendirilen valiler, Trabzon bölgesinden İstanbul'a ve Rumeli'ne çeşitli vesilelerle gayr-ı Müslimlerden guruplar göndermişlerdi. Trabzon'dan gönderilenlerin yerine de Rumeli ve Konya bölgelerinden çok sayıda aile yerleştirilmişti. Fetihden önce Çepniler aracılığıyla Türkleşen güney ve güneybatı Trabzon'dan sonra, Yavuz Sultan Selim'in valiliği sırasında bölgeye göçler devam etti. Doğu Anadolu'dan Safevî katliamı nedeniyle kaçan Akkoyunlular ve bağlı Türkmen guruplarının iskanlarıyla Trabzon'un doğu ve güneydoğusuna da Müslüman Türkler yerleştirilmişti.⁶⁸

Fatih, Trabzon ile yakından ilgilenmiş, imar ve iskanına yönelik çalışmalarda bulundu. 1489 yılında Yavuz Sultan Selim Trabzon valisi oldu. Yavuz'un oğlu Kanuni Sultan Süleyman da 1494 yılında Trabzon'da dünyaya

⁶⁶ Çakıroğlu, a.g.e., s. 14. Trabzon'un fetih tarihiyle ilgili kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Buna göre; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Trabzon'un fethinin Venedik elçisine bildirildiği bir belgeye dayanarak fethin 26 Ekim 1461 tarihinde olduğunu söylemektedir. Mahmut Goloğlu da aynı tarihi vermektedir. M. Hanefi Bostan, bu görüşün yanlış olduğunu yağışlı bir mevsimde fethin gerçekleşmesinin zorluğuna dikkat çekerek belirtmektedir. Ayrıca Şakir Şevket, M.C. Şehabettin Tekindağ ve Cumhuriyet Odabaşoğlu 15 Ağustos 1461 tarihinin doğru olduğunu kabul etmişlerdir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3. Baskı, Ankara, 1975, II, 55; Goloğlu, a.g.e., a.y.; Bostan, a.g.e., s. 7; Şakir Şevket, a.g.e., s. 58; Tekindağ, "a.g.md.", s. 462; Odabaşoğlu, "Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon'u Fetih Tarihi", *Akademik Yorum*, Sy. 2, Trabzon, 1992, ss. 49-50.

⁶⁷ Bilgin, "a.g.m.", s. 80.

⁶⁸ Bilgin, "a.g.m.", a.y.

geldi. Yavuz, oğlunun yetişmesi için tanınmış bilginleri Trabzon'a getirterek şehrin kültür hayatına önemli katkılarda bulundu.⁶⁹

Kanuni döneminde (1520-1566) Anadolu eyaleti ikiye ayrılınca Kemah, Bayburt, Malatya, Kahta, Divriği, Darende livâları Trabzon'a bağlandı. 1534 yılında bir başka idari değişiklikle Trabzon, Erzurum Vilâyeti'ne bağlandı.⁷⁰

XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Trabzon valileri daha çok sahil bölgelerini Kazak akınlarından korumak ve Rusların Karadeniz'e inmesinden sonra Kafkasları istila etmesini önlemekle uğraşmışlardı. Hudut muhafızlığı ve şark seraskerliği gibi görevleri nedeniyle Trabzon valileri hudut boylarındaki kalelerde zamanlarını geçirmek zorunda kaldıkları için Trabzon şehri mütesellimler tarafından yönetilmek durumunda kalmıştı.⁷¹

Bu dönemde Canikli ve Hazinesaröğlü aileleri gibi hanedanlar tarafından yönetilen Trabzon, derebeylerin güçlenmeleri nedeniyle zaman zaman iç çekişmelere sahne olmuştu.⁷²

XVIII. yüzyılda mütesellimlerin elinde olan Trabzon, bakımsız ve imarsız kalmış, özellikle bu yüzyılın ilk yarısında Laz-Çepni mücadelelerine sahne olmuştu. 1741 yılında Trabzon valisi olan Üçüncüzâde Ömer Paşa, güvenliği saylayarak şehrin bayındırlık işleriyle ilgilenmiş ve şehirde önemli sayılabilecek çalışmalarda bulunmuştu. Harşit vadisinin açılması, Uzun Sokak'ta çeşmelerin yapılması bu faaliyetlerden sadece ikisidir.⁷³

XIX. yüzyılın hemen başlarında 1810 yılında Akçaabat'ın Sargana kıyılarına çıkartma yapan Ruslara karşı halk birlikte hareket etmiş ve saldırıyı püskürtmüştür. Rus saldırılarına karşı verilen mücadele daha sonraları Sargana Destanı'nın yazılmasına ilham kaynağı olmuştur.⁷⁴

XIX. yüzyıl boyunca Trabzon'da birtakım imar faaliyetleriyle eğitim-öğretim teşkilatında dikkatleri çekecek yenilikler olmuştu. 1865 yılında

⁶⁹ Albayrak, a.g.e., s. 22.

⁷⁰ Albayrak, a.g.e., a.y.

⁷¹ Bilgin, "a.g.m.", a.y.

⁷² Bilgin, "a.g.m.", s. 81.

⁷³ Goloğlu, a.g.e., s. 80.

⁷⁴ Muzaffer Lermioğlu'nun hatıratından naklen; Albayrak, a.g.e., s. 25.

matbaanın kurulması, 1869 yılında belediye teşkilatının kurulması, 1876 yılında eyaletler kaldırılıp vilayetler kurulurken Trabzon'un vilâyet olması bu önemli gelişmelerden bir kaçıdır.⁷⁵

XX. yüzyılın başlarından itibaren gelişen siyasi ve sosyal olaylar Trabzon'da da kendini göstermişti. 1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra artık yıkılma sürecine giren Osmanlı Devleti, çıkan Balkan Savaşları'yla birlikte zor durumlarla karşı karşıya kalmıştı. Genel seferberlik ilan edilmiş ve gönüllüler askere çağırılmıştı. Bu savaşlarda *Trabzon gönüllü alaylarının* büyük yararlılıklar gösterdiği belirtilmektedir.⁷⁶

c) Trabzon'un İşgali ve Kurtuluşu

Daima sıcak denizlere inebilme emeline olan Ruslar için Birinci Dünya Savaşı, yıllarca bekledikleri bir fırsat olmuştur. Bu savaş sırasında Almanlar, Rus cephesindeki yüklerini hafifletmek amacıyla Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmak için baskılarını artırmışlardı.

29 Ekim 1914'te Osmanlı donanması Karadeniz'deki limanları bombalayınca resmen savaş başlamış oldu. Rus savaş gemilerinin aralıksız bombardımanı ile birlikte kara ordusu da Rize'den başlayarak Of sınırına kadar geldi. 20 gün boyunca Of, Sürmene ve Çaykara halkı Rus ordusuna karşı direndi. 15 Mart 1916'da Of ve 18 Nisan 1916'da Trabzon, Ruslar tarafından işgal edildi.⁷⁷

İşgal nedeniyle Trabzon halkı Giresun, Ordu ve Samsun'a doğru göç etmek zorunda kaldı. Trabzon'un Ruslar'ın denetiminde olduğu yaklaşık iki yıllık süre içerisinde Rum ve Ermeniler, bölge halkına önemli can ve mal kayıpları verdirdiler.⁷⁸

1917 yılında Rusya'da Bolşevik İsyanı çıkınca Rus güçleri zayıflamaya başladı ve 18 Aralık 1917'de Erzincan Anlaşması imzalandı. Anlaşmaya rağmen Ermeni çeteler bir süre katliamlarına devam ettiler. Miralay Hamdi Bey komutasındaki 37. tümen Giresun'dan harekete geçti ve

⁷⁵ Albayrak, a.g.e., s. 26.

⁷⁶ Albayrak, a.g.e., s. 29.

⁷⁷ Bilgin, "a.g.m.", s. 82.

Trabzon'a yürüdü. 15 Şubat 1918'de Vakfikebir, 18 Şubat'ta Akçaabat ve 24 Şubat 1918 tarihinde de Trabzon işgalden kurtarıldı.⁷⁹

B. Trabzon'un Coğrafi Yapısı ve İklimi

1. Trabzon'un Coğrafi Yapısı

Trabzon, Doğu Karadeniz Dağları'nın oluşturduğu yayın ortasındaki Kalkanlı dağlık kütlelerinin kuzeye bakan yamaçlarında $38^{\circ} 30' - 40^{\circ} 30'$ doğu meridyenleri ile $40^{\circ} 30' - 41^{\circ} 30'$ kuzey paralelleri arasında yer alır. Kuzeyinde Karadeniz, güneyinde Gümüşhane ve Bayburt, doğusunda Rize, batısında Giresun illeriyle çevrilmiştir. Gerçek alanı 4.938 km^2 , izdüşüm alanı ise 4.498 km^2 kadardır.⁸⁰

Ülkenin, yüzölçümü oldukça küçük illerinden biri olan Trabzon, akarsu vadileri ile derin biçimde yarılmış dağlık ve engebeli alanlardan oluşur. Doğu Karadeniz sıradağlarına bağlı kıyı dağlarının yüksek kesimlerinden Karadeniz kıyısına kadar uzanan Trabzon ilinin doğal bitki örtüsü, doğu ve batıda komşusu olan iller gibi çok zengindir. Kıyıdan duvarı andıran biçimde yükselen doğu-batı doğrultusundaki dağlar, güneye gidildikçe yumuşak bir eğimle daha da yükseldikten sonra, il sınırları başında Çoruh ve Harşit yarma vadilerine doğru oldukça dik yamaçlarla alçalır. Trabzon ilinin güney kesimini doğu-batı doğrultusunda uzanan Haldizen, Soğanlı, Trabzon ve Zigana dağları

⁷⁸ Bilgin, "a.g.m.", a.y.

⁷⁹ Bilgin, "a.g.m.", s. 83. Anadolu'nun düşman işgalinden kurtarılmasında Türk Ordusu'nun büyük kumandanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk, çeşitli vesilelerle Trabzon'u ziyaret etmiştir. İlk defa 1924 yılında Trabzon'a gelen Mustafa Kemal Atatürk, bugün Atatürk Müzesi olarak kullanılan köşkte iki gün kalmıştır. 1931 yılında ikinci kez ve son olarak 10.6.1936 yılında Trabzon'a teşrif etmişler, 11.6.1936 tarihinde ayrılmışlardır. Trabzonluların kendisine gösterdikleri misafirperverlikten çok etkilendiği için bir çok eşyasını bu köşkte tarihi vasiyetnamesiyle Trabzon halkına armağan etmiştir. Bu seyahatlerden birinde Atatürk, Trabzon Lisesi öğretmenler odasında otururken bir din bilgisi öğretmenine sorduğu sorulara istediği cevapları alamayınca Trabzon müftüsü Cudi Efendi'yle arasında geçen konuşmada medreselerde yetişenlerin Arapça'dan başka bir şey okumadıklarını söyleyerek medreselerin kapatılmasının uygun olacağı yönünde görüş belirtmişlerdir. Çakıroğlu, a.g.e., s. 23; Ali Sarıkoyuncu, Atatürk Din ve Din Adamları, T.D.V.Y., Ankara, 2002, ss. 228-229.

⁸⁰ Aydın Kılıçaslan, "Coğrafya", Trabzon 2000, Seçil Ofset, İstanbul, 2000, s. 30.

engebelendirir. Yer yer 3 bin metreyi aşan bu dağların yüksek kesimleri doğal sınırı oluşturur.⁸¹

İlin en yüksek noktaları güneydoğudaki Haldizen dağında 3.193 metreye erişen Karakaya Tepesi ile güneydeki Çakır Göl dağının doruğudur. Kuzeye bakan kesimleri bol yağış alan bu dağlar kızıl ağaç, gürgen, kestane, kayın, köknar ve ladinden oluşan yoğun bir orman örtüsü ile kaplıdır. Güneye bakan yamaçlarında ise sarıçam ormanları vardır. Ormanın üst sınırının geçtiği 2.000-2.100 metre yükseklikten sonra rastlanan alp tipi çayırlarla kaplı yaylalar sayfiye olarak ve hayvancılık açısından önem taşır.⁸²

Kaynağı il topraklarında bulunan suların tümü Karadeniz'e dökülür. Bu suları toplayan akarsulardan başlıcaları Solaklı Çayı, Baltacı, Karadere, Değirmendere, Foldere, Yanbolu ve Kale dereleridir. Fazla yağış, gevşek ve kaygan arazi yapısı ve akarsuların derin biçimde yarıdığı bazı dik yamaçlardaki cılız bitki örtüsü ilin çeşitli yörelerinde zaman zaman can ve mal kaybına yol açan sel ve heyelanlara neden olur.⁸³

Trabzon ilindeki başlıca göller, Çakır Göl dağındaki Buzyalağı Gölü ile Sera Gölü ve Uzungöl adlı heyelan gölleridir. Fazla girintili çıkıntılı olmayan Karadeniz kıyısında akarsuların taşıdığı alüvyonların yığılmasıyla küçük düzlükler oluşmuştur. Doğal plajlara da rastlanan bu kıyıdaki başlıca çıkıntı, Akçaabat ile Vakfikebir arasında ilin en kuzey noktasını oluşturan ve Fener Burnu adıyla da bilinen Yoro Burnu'dur. Kuzeybatı rüzgarlarına (Karayel) kapalı Akçaabat koyu ise doğal liman özelliği taşır.⁸⁴

Trabzon topraklarının %30'u dağlık, %60'ı kıyıdan içeriye doğru gittikçe yükselen ve ortalama 25-30 metre arası eğim gösteren alanlar biçimindedir. Ancak %10'u düzlük olan il toprakları genellikle engebelidir.⁸⁵ Thephille Deyrolle, şehrin 1869'daki görünümünü şu cümlelerle ifade etmektedir:

⁸¹ Ahmet Ardel, "Trabzon ve Civarının Morfolojisi Üzerine Gözlemler", *Türk Coğrafya Dergisi*, Yıl: 1, Sy. 1, (ayrı basım), Ankara, 1943, ss. 1-5.

⁸² Ardel, "a.g.m.", a.y.

⁸³ Kılıçaslan, "a.g.m.", s. 39.

⁸⁴ Kılıçaslan, "a.g.m.", s. 43.

⁸⁵ Ardel, "a.g.m.", a.y.

Trabzon şehri deniz kenarında kademeli şekilde kurulmuştur. Denizden görünüşü çok güzeldir. Kıyıda parlak renkli resim konusu olmaya müsait güzel görünüşlü evler sıralanır. Portakal ve zeytin ağaçları arasında zarif mermer sütunlara benzeyen minareler yükselir. İnsana gülümseyen ve insanın içini açan bu güzel tablo ile eski Trabzon kalesi kalıntılarının haşin çizgileri karşıt bir durum gösterir.⁸⁶

2. Trabzon'un İklimi

Trabzon'da yumuşak bir deniz iklimi hakimdir. En sıcak ay ortalaması 23 C⁰ ile Ağustos, en soğuk ay ortalaması 7 C⁰ ile Şubat ayıdır. Metrekareye düşen ortalama yağış miktarı 830 mm³'tür.⁸⁷

Sahil kesiminde kış sıcaklıkları, kuzeyde Karadeniz'in varlığı ve kıyıya yakın mesafede set gibi uzanan Doğu Karadeniz Dağları'nın olmasından dolayı aynı enlemlerdeki diğer alanlara göre daha ılıman geçer. Yazın ise Karadeniz'in kuzeyinden gelen nemli hava ile zaman zaman kuzeyden gelen serin hava nedeniyle sağanak yağışlar görülmektedir. Bahar mevsimi, kış ve yaz mevsimleri arasında yumuşak bir geçiş sağlamakta ve bol yağmurlarla dikkat çekmektedir. Bu mevsimde aylık ortalama sıcaklıklar 19 C⁰'nin üzerine çıkar. Sonbahar da ise yine geçiş dönemi özellikleri görülerek Eylül ayı kısmen yaz, Kasım ayı da kısmen kış mevsimi özellikleri gösterir.⁸⁸

Yıllık yağış miktarlarının mevsimlere göre dağılışına göre kıyıya yakın alanlarda sonbahar (134.6 mm.) ve kış (129 mm.) mevsimlerinin en büyük paya sahip olduğu görülmektedir. Yörede nisbi nem oranı özellikle yaz mevsiminde oldukça yüksek seyretmektedir.⁸⁹ Şakir Şevket, Trabzon'un iklimiyle ilgili şu ifadelerle yer vermektedir:

Trabzon kasabasının letâfet-i hevâsı bayağı gıpta olunacak derecede olduğu halde Akçeâbâd nâhiyesi arazisinin bazısında zira olunan duhân mahsûlâtı git gide buraya da sirayet ederek o güzel topraklar tütün tohumu beslemeğe

⁸⁶ Theophile Deyrolle, 1869'da Trabzon'dan Erzurum'a, Çev. Reşat Ekrem Koçu, Çığır Kitabevi, İstanbul, ts., s. 10.

⁸⁷ Ardel, "a.g.m.", a.y.

⁸⁸ Ahmet Nişancı, "Karadeniz Bölgesinin İklim Özellikleri ve Farklı Yöreleri", Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, ss. 224-228; Kılışaslan, "a.g.m.", s. 48.

⁸⁹ Kılışaslan, "a.g.m.", s. 50.

başlayınca hevâda hâsıl olan vehâmet mevsim-i sayfda İslâm ve Hıristiyan ahâlîyi Soğuksu nâm mevkîde hâne ve bağçe tedârikine icbar eylemesiyle...⁹⁰

1895 yılı vilâyet salnamesinde Trabzon şehrinin eşsiz bir güzelliğe sahip olduğu, Boztepe'den şehrin görüntüsünün mükemmel olduğu, Güzelhisar mevkiinin şehre ayrı bir güzellik kattığı belirtilmektedir. Bu bilgilere ilaveten Kavak Meydanı'nın camisiyle, hamamıyla ve askeri hastahanesiyle havadar bir yer olduğu belirtilmektedir. Ayrıca şehrin en güzel yerlerinden birisinin Meydan-ı Şarkî olduğu ve halkın, yazın serinlenmek üzere Soğuksu adlı bölgeye çıktıklarına dair bilgiler bulunmaktadır.⁹¹

⁹⁰ Şakir Şevket, a.g.e., s. 35.

⁹¹ T.V.S., Def'a 16, Vilâyet Matbaası, Trabzon, h. 1313/m. 1895, ss. 175-185.

İKİNCİ BÖLÜM
SOSYO-KÜLTÜREL VE DİNİ HAYAT

İKİNCİ BÖLÜM

SOSYO-KÜLTÜREL VE DİNİ HAYAT

A. Aile Yapısı

1. Aile İçi İlişkiler

Her toplumda olduğu gibi, Osmanlı toplumunda da aile içi ilişkiler; ailenin günlük yaşamı, çocukların eğitimi ve beslenmesi, karı-koca ilişkileri ve hayatın yükünün paylaşılması, evin idaresi, sağlık ve beslenme sorunlarının giderilmesi etrafında şekillenmiştir. Dolayısıyla toplumun kültürel hayatı ve sosyal kurumlarının şekillenmesinde bu ilişkilerin etkisi olmuştur.

Türk toplumlarında aile eskiden beri kutsal kabul edilen bir kurumdur. Aileye baba reislik ediyordu ve babanın, evin hanımı ve çocukları üzerinde sevgi ve saygıya dayanan bir otoritesi vardı. Çocuklar ebeveynlerine karşı sonsuz hürmet ve saygı duyguları beslerken, aile büyükleri de çocuklarına karşı sevgi ve şefkat duygularıyla dolu idi.⁹²

Türk gelenek ve göreneklerini daima içine sindirmiş ve geleneklerin oluşmasında önemli rol oynamış olan Türk kadınları, iffet, namus, erdem, şeref, haysiyet ve ailesine bağlılık konularında duyarlı davranmışlardır.⁹³

Trabzon'da aile içi ilişkilerde zaman zaman geçimsizliklerin yaşandığına, bazı hukuki sorunların mahkemeye intikal ettiğine dair incelediğimiz döneme ait şer'iyye sicillerine yansıyan pek çok kayıt bulunmaktadır.

⁹² İsmail Hakkı Danişmend, *Garb Menbalarına Göre Eski Türk Seciye ve Ahlâkı*, İstanbul, 1961, ss. 92-93.

⁹³ Mehmet Eröz, *Türk Ailesi*, İstanbul, 1977, s. 33.

Mahkemeye intikal eden dava kayıtlarından öğrendiğimize göre, çeşitli nedenlerle baba evine dönen kadınların tekrar kocalarının evlerine dönmeleri bizzat babaları tarafından istenmiştir. Bazı kayıtlarda ise ayrılma sonucu mahkemeye müracaat eden nikahlı hanımların kendi babaları tarafından alıkonulduğu iddia edilmekte ve kadının babasının evinden kocasının evine dönmesi için mahkemenin yardımcı olması istenmektedir.⁹⁴

Aile içi ilişkilerde mahkemeye intikal eden davaların başında veraset davaları gelmektedir. Vârisler arasındaki anlaşmazlıklar mahkemelere müracaat edilerek çözülmekteydi.⁹⁵ Aile içi ilişkilerdeki bazı anlaşmazlıklara rağmen boşanma davalarının oldukça az sayıda olması ve bu itibarla davaların bir kısmının boşanmadan vazgeçerek sulh ile sonuçlanması dikkat çekmektedir.⁹⁶

Bu boşanma davalarının birinde kadının bizzat kendisinin ifadesiyle eşiyle anlaşmış ve ona bir miktar mal vermek/muhâla'a suretiyle boşanmak istediğini belirtmesi, kadınların kendi istekleriyle karşı tarafa mal vermek suretiyle boşanabildiklerini göstermektedir.⁹⁷

Şehir merkezinde yaşayanların boşanma davalarının bir kısmında eşlerin, birbirleriyle geçinmelerinin mümkün olmadığını anladıklarından dolayı, kendi aralarında anlaşmışktan sonra, mahkemeye müracaat ederek boşanmak istediklerini beyan ettiklerini görüyoruz.⁹⁸ 2064 no'lu şer'iyye sicil defterindeki bir boşanma davası kaydında Emine adlı kadın, kocasının kendisini boşamasını istediğini belirttiği müracaatına cevap veren eşi, asla boşanmak istemediğini, karısının evine dönüp kendisine itaat etmesini ve evlilik hukukuna göre davranmasını istemiştir.⁹⁹ Bu kayda göre genelde erkeklerin boşanmak amacıyla mahkemeye müracaatlarının aksine kadının boşanmak için müracaat etmesi dikkatimizi

⁹⁴ T.Ş.S.D., No: 2028, Vr. 2 a.

⁹⁵ T.Ş.S.D., No: 2046, Vr. 134 a.

⁹⁶ T.Ş.S.D., No: 2028, Vr. 64 a-65 a. Benzer örnekler için bkz. T.Ş.S.D., No: 2031, Vr. 27 a; T.Ş.S.D., No: 2038, Vr. 32 a; T.Ş.S.D., No: 2042, Vr. 53 b; T.Ş.S.D., No: 2043, Vr. 4 b; T.Ş.S.D., No: 2044, Vr. 121 a; T.Ş.S.D., No: 2049, Vr. 28 a-b; T.Ş.S.D., No: 2060, Vr. 65 b; T.Ş.S.D., No: 2061, Vr. 13 b-14 a.

⁹⁷ T.Ş.S.D., No: 2031, Vr. 37 a-b, 48 b; T.Ş.S.D., No: 2034, Vr. 36 a, 37 a; T.Ş.S.D., No: 2042, Vr. 8 b.

⁹⁸ T.Ş.S.D., No: 2031, Vr. 45 a; T.Ş.S.D., No: 2043, Vr. 4 b; T.Ş.S.D., No: 2061, Vr. 25 a, 26 b.

⁹⁹ T.Ş.S.D., No: 2064, Vr. 30 a.

çekmektedir. Bu durum, kadınların boşanma hakkına sahip olduklarını göstermektedir.

Dönemimize ait şer'iyye sicil defterlerindeki kayıtlarda nafaka hüccetlerine sıkça rastlıyoruz. Erkeğin maddi durumuna göre belirlenen nafaka hem kadının ihtiyaçlarını giderebilmesi hem de çocuklarının masraflarını karşılayabilmesi açısından büyük önem taşımaktaydı. Büyük bir çoğunluğunu eğitimsiz insanların oluşturduğu eşlerinden boşanan Trabzonlu kadınların toplumda ekonomik özgürlükleri olmadığı için boşanma esnasında nafaka istekleri, ekonomik bağımlılığın doğal bir sonucu ve hukuki bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁰

Kayıtlarda, değişen şartlar gereği nafaka miktarında zamanla artış isteklerinin olduğu ve bu isteklerin mahkeme tarafından değerlendirildiği görülmektedir.¹⁰¹ Nafakasını ödemedten eşini terk edip gidenlere karşı da mahkemeler gerekli önlemleri almaktaydılar. 2040 no'lu şer'iyye sicil defterindeki bir kayıta bir hanımın, eşinin kendisini nafaka ödemedten terk edip Kastamonu'ya gitmesinden dolayı hem kendi ihtiyaçları hem de bakmakla yükümlü olduğu çocuklarının ihtiyaçları için kendisine nafaka bağlanmasını istediği görülmektedir.¹⁰²

Toplumda ırza geçme olaylarının çok nadiren yaşandığı söylenebilir. Mahkemeye intikal eden bu tür davaların daha çok gayr-ı Müslim unsurlarda görülmesi dikkat çekicidir.¹⁰³ Müslümanlar arasında çok az görülmesinin nedeninin aileye verilen önemden veya dini inançlardan kaynaklandığı söylenebilir.

İncelediğimiz dönemle ilgili kayıtlarda ve hatta genel hatlarıyla Osmanlı toplumunda boşanma vakaları sık görülen bir husus değildi. Osmanlı toplumunda diğer toplumlara oranla boşanma olayının bu ölçülerde az olmasının bazı temel

¹⁰⁰ T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 42 a; T.Ş.S.D., No: 2031, Vr. 28 a-29 a, 30 b; T.Ş.S.D., No: 2034, Vr. 33 a-34 a; T.Ş.S.D., No: 2036, Vr. 101 a; T.Ş.S.D., No: 2039, Vr. 55 a, 56 b; T.Ş.S.D., No: 2042, Vr. 4 a, 6 a-b.

¹⁰¹ T.Ş.S.D., No: 2038, Vr. 18 a; T.Ş.S.D., No: 2046, Vr. 118 a; T.Ş.S.D., No: 2049, Vr. 22 a, 24 a.

¹⁰² T.Ş.S.D., No: 2040, Vr. 18 a.

¹⁰³ T.Ş.S.D., No: 2064, Vr. 4 b.

nedenleri vardı. Bunlar; İslam dinine göre sabır ve kocaya gösterilmesi gereken itaat gibi dini duygular, kadının kocasına olan sadakati, boşanmış bir kadının toplum tarafından hor görülebileceği ve itilip kakılabileceği gibi sosyal baskılar ve çocukların ebeveynlerinden kopmasından ötürü ailenin uğrayacağı yıkım, bu nedenlerden başlıcaları olarak sıralanabilir.¹⁰⁴

Hukuksal bir hak kullanımı olmasına rağmen Osmanlı aile hayatında boşanma davalarının nadiren görüldüğü ve bu durumun, geleneksel Türk aile yapısının sağlamlığından kaynaklandığı düşünülebilir. Ayrıca, dini duyguların ve özellikle İslam inancının aile birliği ve inşası ile ilgili yaklaşımının Osmanlı toplumunda güçlü bir aile yapısı kurulmasına imkan sağladığı da söylenebilir.

2. Evlenme

İnsanlığın ve toplumların devamını sağlayan en önemli kurumların başında evlenme ve aile kurma olgusu gelmektedir. Her toplumda olduğu gibi XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon şehrinde de evlenme ve düğün törenlerinde geleneksel Türk motiflerinin yanı sıra İslam inancının derin izlerini görmekteyiz. Evlenme ve düğün törenleri Trabzon ve çevresinde özde bir olmakla birlikte kısmî farklılıklar arz etmektedir. Ancak bazı küçük farklılıklar olmasına rağmen evlenme ve düğün merasimine kadar gelişen süreç umumiyetle eş seçimi, kız isteme, nişan ve düğün gibi evrelerden geçmektedir.

a) Kız İsteme

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon ve çevresinde evlenmenin birkaç yolu vardı. Bunlardan birincisi, kız ve erkek çeşitli vesilelerle birbirini gördükten sonra, evlilik için birbirine uygun oldukları kanaatine varılmışsa kızın istenmesi şeklindeydi. Bu görme ya da görüşmeler çeşitli düğün, eğlence, panayır, şenlik, ırgatlık, yayla göçleri, çarşı-pazarda ve çeşitli ziyaretlerle gerçekleşirdi. İkinci evlenme yolu, o dönemde örf, adet, gelenek ve göreneklere daha uygun olan görücü usulü ile evlenmedir.¹⁰⁵

¹⁰⁴ M. Emin Yolalıcı, XIX. Yüzyılda Samsun'un Sosyal ve Ekonomik Yapısı, T.T.K.B., Ankara, 1998, s. 57.

¹⁰⁵ Mehmet Baştürk, "Trabzon ve Yöresi Âdet ve İnançları", Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001, T.V.İ.K.M.Y., Trabzon, 2002, II, 29.

Bu usul günümüzde halen devam etmekte olup etkisini daha çok kırsal bölgelerde sürdürmektedir. Görücü usulü ile evlenmelerde ailenin rolü oldukça büyüktü. Özellikle arazinin kıt olması nedeniyle miras yoluyla elden gidecek olan araziye kurtarmak veya arazisi bol olan bir yakının bu arazisinin başkasına gitmesini önlemek amacıyla yakın akraba evlilikleri yapılabilmekteydi.¹⁰⁶

Sakıncaları bilindiği halde ‘ele kız vermemek, elden kız almamak’, ‘sülaleye el canı sokmamak’ gibi gerekçelerle akraba evliliklerinin yapılmış olması dikkat çekicidir.¹⁰⁷ Bununla birlikte dinen haram sayılan, süt kardeşlerin hataen birbirleriyle evlenmemeleri için de büyük özen gösterildiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Bu uygulamaların yanı sıra 2063 no’lu şer’iyye sicil defterindeki bir kayda göre kendisi dokuz yaşındayken babası tarafından kendi adına nikah işleminin yapıldığını reşit olunca öğrenen bir gencin, bu nikahın sahih olmadığını ve kendisinin böyle bir nikahtan haberi olmadığı için iptal edilmesini istemesi dikkatimizi çekmiştir.¹⁰⁹ Bu kayıttan da anlaşılmaktadır ki gençlerin evliliklerinde ebeveynlerin etkisi oldukça fazlaydı.

Görücü usulü ile evlenmelerde erkek tarafının aile büyükleri veya aile yakınları da bunlara katılarak birlikte aday kızın evine bir bahaneyle giderlerdi. Adayın fiziki yapısından, tutum ve davranışlarından ahlaki yapısına kadar pek çok özelliğine dikkat edilerek uygun bir aday olup olmadığına karar verilirdi. Şayet kararları olumluysa konu erkeğin babasına iletilir ve onun onayı alındıktan sonra durum damat adayına bildirilirdi.¹¹⁰ Onay alma işi her zaman olumlu sonuçlanmadığından, gençler arasında birbirilerine karşı ilgi söz konusu ise bu durumda bazı “kız kaçırma” olaylarına rastlanmaktadır.¹¹¹ Ancak kız kaçırma nedeniyle mahkemeye intikal etmiş davaların bulunmaması, bu tür vak’aların yaygın olmadığını veya konunun mahkemeye intikal etmeden aileler arasında halledildiğini göstermektedir.

¹⁰⁶ Nermin Erdentuğ, *Sosyal Adet ve Gelenekler*, Ankara, 1977, ss. 68-69.

¹⁰⁷ Komisyon, “a.g.md.”, *Yurt Ansiklopedisi*, s. 7252; İsmail Topal, Atilla Bölükbaşı, Trabzon 91, Eldim Matbaacılık, İstanbul, 1991, s. 144.

¹⁰⁸ Topal, a.g.e., a.y.

¹⁰⁹ T.Ş.S.D., No: 2063, Vr. 4 a-b.

¹¹⁰ Erdentuğ, a.g.e., s. 69.

¹¹¹ İsmail Kansız, “Kültür”, Trabzon 2000, s. 259.

Bir diğerk evlenme yöntemi ‘beşik kertme’ usulüdür. Buna göre, daha yeni doğmuş bir kız çocuğunun hiç tanımadığı ve bilmediğı bir başka erkek çocukla ileride evleneceğine büyüklerinin karar vermesidir¹¹² ki, bu anlayış günümüzde etkisini kaybetmiştir. Kızlarda evlenme yaşı genellikle 17-18, erkeklerde ise 19-20 olarak gözükmeğtedir.¹¹³

Adayların evlenmesine karar verildiğı zaman kız istemek amacıyla, ailenin büyükleri, varsa ağabey, abla, amca, dayı, ailenin saydığı ve sevdiği diğerk büyükler kız evine giderlerdi. Çeşitli ön konuşmalardan sonra gurubun en büyük veya en hatırlı üyesi ‘Allah’ın emri peygamberin kavliyle kızınızı oğlumıza istiyoruz’ sözleriyle ziyaret amaçlarını açıklardı. Fakat ‘kız evi naz evider’ atasözümüz gereğince genellikle cevap hemen olumlu olmazdı. ‘Nasipse, kısmetse olur, düşünelim taşınalım, kızımıza soralım öyle karar verelim’ gibi sözlerden sonra bir anlamda usulden de olsa belli bir düşünme süresi istenir, daha sonra bizzat kız evinin haber etmesi veya erkek tarafının ikinci kez girişimiyle adayların evlenmesine karar verilirdi.¹¹⁴

Öte yandan şayet karar baştan olumluysa bunu kızın babası ilgililere iletir¹¹⁵ ve sıra ‘söz kesme’ adetine gelirdi ki, bu da ikinci görüşmede gerçekleşirdi. Bu görüşmede aynı zamanda kız ve erkek tarafının yükleneceğı sorumluluklar da karara bağlanırdı. Söz kesme silah atışlarıyla çevreye duyurulurdu. Trabzon’un çoğı köylerinde ‘söz kesme’, nişan töreni yerine geçerdi. İkinci görüşme bitiminde hayırlı olsun dileklerinin ardından erkek tarafı kız evinden ayrılırdı.¹¹⁶

Karadeniz bölgesi ve Trabzon yöresinde söz kesildiğine dair işaret olması maksadıyla kız tarafından erkek tarafına baklava veya tatlı cinsinden sayılan *cevre* gönderilirdi.¹¹⁷ Böylece sıra nişan törenine gelirdi.

¹¹² Baştürk, “a.g.t.”, a.y.

¹¹³ Komisyon, “a.g.md.”, Yurt Ansiklopedisi, a.y.

¹¹⁴ Kansız, “a.g.m.”, ay.; Topal, a.g.e., a.y.

¹¹⁵ Erdentuğ, “Türkiye’nin Karadeniz Bölgesi Evlenme Göreneğleri ve Törenlerinin Etnolojik İncelenmesi”, I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri, 8-14 Ekim 1973, Ankara, 1974, s. 375.

¹¹⁶ Topal, a.g.e., a.y.

¹¹⁷ Erdentuğ, “a.g.t.”, a.y.

b) Nişan Töreni

Nişan töreninde kız ve erkek tarafı karşılıklı olarak gelin ve damat adayına hediyeler alır, düğün tarihi belirlenir ve evlenecek olanlara alınacak eşyalar belirlenirdi. Nişan töreninden önce ‘nişan ağırlığı görmek’¹¹⁸ diye bir gelenek vardı. Buna göre nişanlıklar çarşıdan alınıp veya el emeği ürünler güzel ve süslü bohçalara konur, öncelikle erkek tarafı kendi bohçasını kız tarafına, daha sonra da kız tarafı hazırladığı bohçayı erkek tarafına gönderirdi. Genellikle uğurlu kabul edilen Pazartesi günü bu adet gerçekleşirdi. Burada nişanlıklar serilir ve konuklara gösterilirdi.¹¹⁹

XIX. yüzyılın son çeyreğinde ‘ağırlık’ adı verilen alışverişlerde ortalama olarak alınanları şöyle sıralayabiliriz:

1. Bir, ya da iki beşbirlik (Reşat altını da diyebiliriz),
2. İki adet taban halısı,
3. İki adet cicim kilim,
4. Bir çift sedir halısı,
5. Altı adet halı yastık,
6. Bir çift bakır güğüm,
7. El yıkamak için bir ibrik ve leğen,
8. Altı adet ağız kapaklı bakır sahan, bir büyük, bir de küçük tencere,
9. Biri meydan sinisi olmak üzere, iki baklava sinisi,
10. Bir çamaşır kazanı,
11. Taraflarca tayin edilmiş miktarda para.¹²⁰

Nişan töreni, genellikle aileler arasında gerçekleştirilirdi. Erkek tarafı kıza alyans takar, kız tarafı da erkeğe alyans takardı.¹²¹ Nişan törenlerinde de tatlı yiyecekler ikram edilirdi. Bununla yeni kurulacak olan ailenin tatlı ve huzurlu bir hayat sürmeleri temenni edilirdi. Gelin adayının başının üzerine müstakbel

¹¹⁸ Ağırlık: Çeyizini düzmek için güveyin geline verdiği para. Komisyon, *Türkçe Sözlük*, T.T.K.B., Ankara, 1998, I, 36.

¹¹⁹ Komisyon, “a.g.md.”, *Yurt Ansiklopedisi*, a.y.

¹²⁰ Sadi Yaver Ataman, *Eski Türk Düğünleri ve Evlenme Rit’leri*, Kültür Bakanlığı Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s. 18.

¹²¹ Komisyon, “a.g.md.”, *Yurt Ansiklopedisi*, a.y.; Topal, a.g.e., a.y.; Kansız, “a.g.m.”, a.y.

kayınvalidesi tarafından altın sikke veya para ile beraber çeşitli çerezlikler dökmesi gelin adayını daha güzel göstermek içindi.¹²²

Trabzon ve çevresindeki evlenmelerde nikah, zaman zaman nişan töreninde kıyılırdı. Şayet düğün iki dini bayram arasındaki bir zamana denk gelirse erkek tarafı kız tarafına bir kurbanlık, düğün Ramazan bayramından önceyse yine erkek tarafı kız tarafına çeşitli bayramlıklar, hediyeler gönderirdi.¹²³

Nişanda ‘gelini orta etme’ geleneği vardı. Gelin, sağ kolunun altında bir Kur’an, sol kolunun altında da ekmekle misafirlerin önüne çıkartılır, ekmek dilinerek törende bulunanlara ikram edilir, sonra armağan ve bahşişler sunulurdu. Gelinin başına yazma, yaşmak veya entari atılır, gelin de büyüklerinden başlamak kaydıyla el öper -ki buna yörede ‘el alma’ denirdi.

Nişan töreni, daha çok kadınlar arasında geçen bir törendir. Damat adayı nişanda bulunmaz. Nişanlılık süresi çok kısa sürdüğü gibi birkaç yıl da devam edebilirdi.¹²⁴ Bu sürelerin kısa olanının köylerde, uzun olanının da genellikle şehirlerde olması dikkat çekmektedir. Muhtemelen şehir halkının ekonomik durumu ve sosyo-kültürel yapıdaki farklılık ve değer yargıları burada etkili olmuştur. Nişan geleneğinden sonra sırada kız tarafının kendisini göstereceği en önemli husus olan *çeyiz serme* töreni vardır.

c) Çeyiz ve Kına Gecesi

Türklerin geleneksel aile düğünlerinde genç kızın çeyizi, daha küçükken hazırlanmaya başlanırdı. Özellikle ergenlik çağından itibaren genç kız, kendi çeyizini hazırlamaya başlar, dikilecekleri diker, örülecekleri örür, işlenecekleri de işleyerek bu hazırlıkları düğün zamanına kadar tamamlardı. Türklerde çeyiz hazırlama genç bir kızın hayatının en önemli meşguliyetlerinden birisi idi.¹²⁵

Trabzon ve çevresinde düğünden birkaç gün önce kızın çeyizi, damadın evine götürülerek ‘serilir’, ‘asılr’ veya ‘yerleştirilir’ di. Gelinin yakınları, akrabaları, arkadaşları ve çevresindekiler serilen çeyizi gezer, örnekler alır ve kendilerine göre yorumlarda bulunurlardı. Böylece gelin adayı, düğünden önce

¹²² Erdentuğ, “a.g.t.”, s. 376.

¹²³ Erdentuğ, a.g.e., ss. 73-74.

¹²⁴ Komisyon, “a.g.md.”, Yurt Ansiklopedisi, a.y.

ortaya koyduğu el emeği ve göz nuru çalışmalarını sergileyerek bütün maharetini gözler önüne sermiş oluyordu. Bununla birlikte bölgede çeyizi görmeye gelenler de çeşitli hediyeler getirerek hem gelin adayını memnun etmiş hem de çalışmaları takdir ettiklerini ortaya koymuş oluyorlardı.¹²⁶

Trabzon'da kız tarafının fakirlik nedeniyle çeyiz veremeyecekleri anlaşılırsa, erkek tarafı bir batman et alarak kız tarafına gelir ve uygun bir dille 'çeyizsiz kabulümüz' derdi. Trabzon ve çevresinin geleneği olan bir de 'tepelik' adında çeşitli altınların takılmasıyla hazırlanan bir çeşit başlık vardı. Tepeliğin arkadan sarkan örülmüş saçlara takılmak üzere şakakları ne kadar fazla olursa o kadar makbul kabul edilirdi.¹²⁷

Kız tarafının hazırlamış olduğu bu çeyizlerin zenginliği, ailelerin ekonomik güçlerine göre farklılık arzederdi. Bu dönemlerde ortalama bir çeyizde bulunanları da şöyle sıralayabiliriz:

1. Biri önemli günlerde diğeri gündelik olarak kullanılan yabanlık ve iki hamam takımı,
2. İki takım, her biri onar adet sıra havlusu denilen Yemen havluları, yüz havluları,
3. İşlemeli baş örtüleri, boncuklu pullu hamam tülbentleri,
4. İpekten yapılmış saat, mühür ve para keseleri,
5. Güveyin oyalı gömlekleri ve gelinin iç çamaşırları,
6. İğnedanlık, kaşık torbası, tarak kesesi, işlemeli uçkurlar, ipekli ve ipeksiz mendiller,
7. Yatak çarşafı, işlemeli yastık örtü ve yüzleri, işlemeli sofra bezi,
8. Ayna, çuha ve boncuklarla süslü süpürge ve boyalı faraş, kalaysız yeni bakırdan sini, yemek tepsisi, mangal, leğen, ibrik, hamam tası, birkaç çift nalın, ayakkabı ve çeşitli terlikler,¹²⁸
9. On adet peştamal,
10. Beş adet yuvarlak yemek şiltesi,

¹²⁵ Yolalıcı, a.g.e., ss. 51-52.

¹²⁶ Erdentuğ, a.g.e., s. 75.

¹²⁷ Hamit Zübeyr Koşay, *Türkiye Türk Düğünleri*, Maarif Matbaası, Ankara, 1944, s. 54.

¹²⁸ Koşay, a.g.e., s. 100.

11. Kahve takımları,
12. Bir kutu dolusu Halep ve Edirne sabunu,
13. Yeter sayıda yün döşek.¹²⁹

Genelde Çarşamba günü akşamı yapılan ve sabaha yakın bir zamana kadar süren şenliğe ‘kına gecesi’ denir. Kına gecesinde, kadınlar ve gelinin arkadaşları en güzel elbiselerini giyerek kız evinde toplanırlar, çeşitli çalgılar özellikle kemençe çalınır ve oyunlar oynanır, daha sonra gelini ağlatmak amacıyla ağıtlar yakılır ve maniler okunurdu.¹³⁰ Bu olay hem gelin adayının hem de arkadaş ve yakın çevresinin en duygulu ve en zor anlarından birisi idi.¹³¹

Geceye adını veren asıl olay ‘kına yakılması’dır. Gelin evinin önünde kurulan horon devam ederken ‘analık’ denilen kadın bir tasın içerisinde kıvamına gelene kadar kınayı yoğurur ve ortaya konan bir tepsi içerisindeki kınadan öncelikle gelin adayı olmak üzere misafirlere kına yakılırdı.¹³²

İhtiyar kadınlar da *abdestlik* adını vererek sadece baş parmaklarına kına yakarlardı. Kına yakmak için Trabzon ve yöresinde limon ve portakal yapraklarına oymalar ve nakışlar yapılarak kınanın üzerine parmaklara sarılır, sabahleyin tutup tutmadığı kontrol edilerek ellerine kına yakanlar arasında çeşitli latifelerde bulunulurdu.¹³³

Kına yakma işi bitince sırada armağan takma geleneği vardır. Konuşkan bir kadın çıkarak açık artırma yapar gibi her kim ne hediye verdiyse onu yüksek sesle dile getirirdi. Bu faaliyet sona erince gelin adayı odasına götürülür ve avludaki horon şenliği tekrar kurulur ve yörede oldukça meşhur olan “atma türkülerle” gelin horona çağrılırdı.¹³⁴ Bu yöresel kutlamalarla kına gecesi sona ererdi.

¹²⁹ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, Yay. Haz., Kazım Arısan-Duygu Arısan Günay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995, ss. 115-119. Yukarıda adı geçen çeyiz eşyaları dönemimize ait Trabzon Şer’iyye Sicil Defterlerinde sıkça görülmektedir. Bu konuda daha geniş bilgi ve örnek tereke kayıtları için bkz. T.Ş.S.D., No: 2053, Vr. 1 a-111 b.

¹³⁰ Kansız, “a.g.m.”, s. 260.

¹³¹ Koşay, a.g.e., s. 192.

¹³² Topal, a.g.e., s. 145; Kansız, “a.g.m.”, a.y.

¹³³ Koşay, a.g.e., ss. 191-192.

¹³⁴ Topal, a.g.e., ss. 146-147.

d) Başlık

Başlık, en eski Türk adetlerinden biri sayılabilir. Zamanla bazı bölgelerde geçerliliğini yitirmişse de Osmanlı döneminde birçok yerde geçerliliğini koruyan ve erkek tarafının gelin adayının babasına ödendiği belli bir miktar paradır.¹³⁵

Kaynaklarda ‘kalın’¹³⁶ olarak geçen *başlık parası*ni ödeyen kişinin, kızı almaya hak kazandığı belirtilmektedir.¹³⁷ Göktürk yazıtlarında başlık geleneğine ‘kalin’ adıyla rastlamaktayız.¹³⁸ Başlık parasına Osmanlı Devleti’nin bazı bölgelerinde ‘ağırlık’ adı verildiği ve eski Türk geleneğinin bir devamı olarak varlığını sürdürdüğü bilinmektedir.¹³⁹

Türkler Müslüman olduktan sonra da başlık verme geleneğini devam ettirmişlerdir. Bilindiği gibi İslam Hukuku, evlenecek erkeği, gelin adayına onun isteğine göre belli bir miktar mehir vermekle yükümlü kılmıştır. Türklerin “başlık verme” geleneğiyle İslam’ın mehir uygulaması uzun yıllar devam etmiş, hatta bazı değişikliklerle birlikte günümüze kadar varlığını korumuştur. Bir başka ifadeyle Türkler Müslüman olduktan sonra “başlık verme” geleneğiyle İslam Hukuku’nun bir uygulaması olan “mehir”, aynı anda varlığını sürdürmüştür.¹⁴⁰

Osmanlı Devleti’nde “mehir” hukuki bir uygulama olarak devam ederken, sosyal bir gelenek olarak çeşitli bölgelerde varlığını sürdüren başlık uygulamasına yönelik birtakım fermanlar çıkarılmış, ancak bu uygulama tamamen ortadan kaldırılamamıştır. *Başlık* ve *kalınlık* ile *mehir* uygulaması teorik olarak benzerliklere sahipse de aralarında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Buna göre mehir, direkt olarak evlenecek kıza verilir ve kız bunu istediği gibi harcayabilir; mehri herhangi bir çeyizde harcamak gibi bir zorunluluğu da yoktur. “Kalin” ya da “başlık”, evlenecek kıza değil ailesine verilir ve bu para kızın çeyiz

¹³⁵ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, I, 240.

¹³⁶ Kalın: Gelin olacak kıza verilen para veya armağan. Komisyon, *Türkçe Sözlük*, II, 1169.

¹³⁷ Eröz, a.g.e., s. 15.

¹³⁸ Halil Narman, “Başlık Parası Geleneği ve Elazığ Şeker Fabrikasında Çalışanların Bu Geleneğe Karşı Tutumları”, *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1987, IV, 270.

¹³⁹ Yolalcı, a.g.e., s. 52.

¹⁴⁰ Ahmet Akgündüz, “Başlık”, *T.D.V.İ.A.*, İstanbul, 1992, V, 132.

masraflarına harcanır. Başlık, düğünden önce ödenirken mehir evlenme anında da ödenir, bir kısmı veya tamamı evlilikten sonraya da bırakılabilir.¹⁴¹

Nikah akdinde hemen ödenmesi gereken para ya da mal olan mehr-i müeccel¹⁴² uygulaması, Osmanlı Devleti'nin aile hukukuna verdiği önemin önemli bir göstergesidir. Daha çok kadının korunmasını garanti etmeye yönelik olan bu uygulamaya titizlikle riayet edilmesi dikkat çekicidir. İncelediğimiz döneme ait şer'iyeye sicil defterlerinde Trabzon'da mehr-i müeccel miktarlarının 100 kuruştan 3.000 kuruşa kadar ailenin ekonomik durumuyla ilintili olarak değişiklik gösterdiğini de belirtmeliyiz.¹⁴³

Eşine arkadaşlık, çocukların dünyaya getirilmesi, büyütülmesi ve yetiştirilmesi gibi görevleri yerine getirirken aynı zamanda bağ bahçe işlerinde de en çok yükü kadınların çekmesi, bir anlamda bölgenin tarihî ve sosyolojik bir gerçeğidir. Ancak hal böyleyken erkeğin iki dudağı arasındaki “boş ol” ifadesiyle boşanmak durumunda kalan kadınlar, bir anlamda mehr-i müeccel uygulamasıyla belli bir ekonomik ve sosyal güvenceye sahip olmuşlardır. Nitekim herhangi bir boşanma durumunda kadınlar mehr-i müeccel olarak ellerinde bulunan altın, çeyiz gibi ekonomik değere sahip mallarla hayatlarını devam ettirmeye çalışmışlardır.¹⁴⁴

Türk geleneğindeki başlık uygulamasının asıl amacının gelin adayının eksiklerini tamamlamaya yönelik bir uygulama olduğu söylenebilir. Nitekim başlık parasıyla halı, kilim, yatak takımı, giyecek, zînet malı, altın, gümüş, kap-kaçak gibi evliliğin temel ihtiyaçlarından olan eşyaların alındığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁵

01.12.1861 tarihli bir belgede Dersaadet Ordusu'ndan Ahmed'in Kırşehir'de vefat eden zevcesinden kalan *başlık parasını* ve mirasını zabteden kayınpederinden şikayet ederek mahkemeye müracaat etmesinden söz edilerek,¹⁴⁶ başlık parasının hukuki sonuçlar doğurduğu görülmektedir. 1874 yılında çıkarılan

¹⁴¹ Akgündüz, “a.g.md.”, V, 132-133.

¹⁴² M. Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1971, II, 444.

¹⁴³ Mehr-i müeccel miktarları konusunda daha geniş bilgi için bkz. T.Ş.S.D., No: 2025, Vr. 30 a-50 b.

¹⁴⁴ İhsan Hınçer, “Türklerde Başlık ve Mehir”, *I. Uluslar arası Türk Folklor Semineri Bildirileri*, 8-14 Ekim 1973, Ankara, 1974, s. 392.

¹⁴⁵ Hınçer, “a.g.t.”, s. 392.

bir fermanla kız tarafının evlenecek kişiden mehrin dışında herhangi bir “ağırlık”, “başlık” ya da bir mal istenmesi yasaklanmıştır.¹⁴⁷

Bütün bunların yanında başlık parası alan ailelerin, bu parayı kendi ihtiyacı için kullanıp kızına hiçbir pay vermeyen ebeveynlerin olduğu bilinmektedir. Başlık parasını kaldırmaya yönelik çıkan fermanların bu anlayışa engel olmaya yönelik bir davranış olduğu anlaşılmaktadır.

1830 numaralı Trabzon Şer’iyye Sicili Defteri’ne göre 1643-1644 yıllarındaki mahkeme kayıtlarında; kızın ailesinin başlık parası ya da benzeri bir amaçla erkek tarafından bir para talep ettiğine dair hiçbir kaydın olmaması,¹⁴⁸ o dönemlerde başlık uygulamasının yaygın olmadığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Ancak devletin bu konudaki engellemelerine karşı başlık alma olgusunun bir şekilde toplumda devam ettiği bilinen bir gerçektir. Nitekim daha sonraki dönemlerde toplumda bu uygulamanın varlığını görmekteyiz. Trabzon ve bağlı sancaklardaki uygulamaların verdiği rahatsızlık Osmanlı idaresi tarafından sürekli takip edilmiş ve Trabzon Eyaletine bağlı Canik Sancağı meclisinde başlık konusu tartışıldıktan sonra Meclis-i Vâlâ’nın görüşü istenmiştir.¹⁴⁹

Başlık parasının yanı sıra Trabzon ve yöresinde “analık hakkı” veya “süt hakkı” adı altında erkek tarafının gelin adayının ailesine özellikle de kızın annesine para verme geleneği de bulunuyordu. Bu para ya da mal bizzat kız tarafından talep edilmekteydi. Bütün bunlarla birlikte Trabzon ve kazalarında başlık parasının adı farklılıklar arz ediyordu. Of ve çevresinde *bahşiş*, Akçaabat’da *‘iyida*, Sürmene ve çevresinde *hidmet/hizmet* ve Vakfikebir’de *avayet* adıyla yaygındı.¹⁵⁰

e) Düğün Töreni

Düğün sabahı erkek tarafının hısım ve akrabalarının yanı sıra tanıdık ve aile dostları guruplar halinde damadın evinde bir araya toplanırlardı. Her gurubun

¹⁴⁶ B.O.A., A.MKT.UM., Dosya No:521 Gömlek No:44.

¹⁴⁷ *Düstûr*, Birinci Tertib, İstanbul, 1289, I, no: 736-737.

¹⁴⁸ Cevdet Kırpık, “1830 Numaralı Şer’iye Siciline Göre (1643-1644) Trabzon Toplumunda Kadın”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 6-8 Kasım 1998, Trabzon, 2000, s. 284.

¹⁴⁹ Yolalıcı, a.g.e., s. 53.

önünde saygın bir aile büyüğü bulunurdu. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra ayrı bir odada bulunan damat, kemeçe veya davul-zurna eşliğinde meydana getirilerek “güvey tıraşı” yapılırdı. Bu arada berberin bahşişi de unutulmazdı. Tıraş süresince de aralıksız olarak silah atışları yapılarak damada verilen değer ortaya konmaya çalışılırdı. Tıraş bittikten sonra damat, büyüklerinin ellerini öper ve ortaya alınarak kendisine takı takma töreni yapılırdı.¹⁵¹

Öğle vakti gelince damat evi önce erkeklere daha sonra da bayanlara düğün yemeği verirdi. Yemekten sonra damadın da katılımıyla tekrar horon kurulurdu. Horon bittikten sonra gruplar halinde yaya veya atlarla kız evinden gelin almaya gidilirdi. Gelin evine belli bir mesafe yaklaşıncı grupların öncüleri ‘atın’ diye komut verir ve silahlar ateşlenirdi. Atılan silah sesleri, düğüncünün yaklaştığını ve karşılanması gerektiğini hatırlatmaya yönelik bir gelenektir. Gelen misafirleri karşılamak için kız tarafı çalgıcılar eşliğinde bir karşılama yaparak konukları ağırlardı. Daha sonra konuklara yemek ikram edilirdi.¹⁵² Bu arada her iki tarafın çalgıcıları birbirine atma türkü atarak düğün törenini şenlendirirlerdi.¹⁵³

Düğün eğlenceleri genel olarak açık alanlarda düzenlenirken kadınlar çoğunlukla kendi aralarında evlerde horon oynayarak, atma türkü atarak eğlenirlerdi.¹⁵⁴ Düğün yemekleri sadece düğün günü değil, nişan ve çeyiz sermede de kendisini gösterirdi.¹⁵⁵

Gelini almaya gelenler evin kapısına yaklaşıncı kapı içerden kilitlenir ve ‘kapılık’ adı altında bir bahşiş istenirdi. Gelin hazırlanıncaya kadar dışarıda horonlar eşliğinde eğlenilir ve gelinin hazırlanması tamamlanıncı ağırlama havasıyla birlikte gelin dışarı çıkartılırdı. O dönemlerde gelin atı süslenerek genellikle düğün alayının önünde yer alırdı.¹⁵⁶

¹⁵⁰ Komisyon, “a.g.md.”, *Yurt Ansiklopedisi*, a.y.

¹⁵¹ Komisyon, “a.g.md.”, *Yurt Ansiklopedisi*, a.y.; Arısan, a.g.e., ss. 126-127; Topal, a.g.e., ss. 147-148; Kansız, “a.g.m.”, a.y.

¹⁵² Komisyon, “a.g.md.”, *Yurt Ansiklopedisi*, a.y.; Topal, a.g.e., ss. 147-148; Komisyon, Kansız, “a.g.m.”, a.y.

¹⁵³ Koşay, a.g.e., s. 192.

¹⁵⁴ Komisyon, “a.g.md.”, *Yurt Ansiklopedisi*, a.y.; Ataman, a.g.e., s. 43.

¹⁵⁵ Erdentuğ, “a.g.t.”, s. 377.

¹⁵⁶ Komisyon, “a.g.md.”, *Yurt Ansiklopedisi*, a.y.; Topal, a.g.e., s. 148.

Gelinin annesi ve babası dışındaki yakınları da alaya katılarak erkek evine götürülmek üzere gelin yola çıkarılırdı. Belli bir mesafe kat edildikten sonra kız tarafından yakın akrabalar düğün alayının önüne bir halat gererek yol ortasına bir masa üzerine Kur'an ve bayrak koyar ve yol keserdi. Yolun açılması için damat tarafından koç ya da para istenir, talepler karşılandıktan sonra yol verilirdi.¹⁵⁷

Düğün evine ulaşıldığında gelini kardeşi attan indirir, yüksekçe bir yerde bulunan damat, başına arpa, çerez, şeker dolu bir sahanı boşaltır ve buna 'gelini arpalamak' denirdi. Bu merasimden sonra gelin ve damat birlikte eve girmek üzere kapıya yönelirdi. Ancak kız tarafı kapı eşiğinde durarak içeri girişi önler, bunun üzerine kaynana gelinin ayağına kazan vurur, çeşitli armağanlar vaat ederdi. Gelin ve damat bundan sonra gelinin kardeşiyle birlikte içeri girer; sandığın üstünde oturan kardeşi kaynanadan bahşiş almadan dışarı çıkmazdı. Bu kez sandığın üstüne gelin oturur; onun başına da yazma örtülerek duvağı açılır, kucağına bir çocuk verilirdi.¹⁵⁸

Gelinin üzerine serpilerek şeyler uğurlu kabul edilerek özellikle çocuklar tarafından kışıdırıldı. Cömertliklerle dolu Trabzon düğünlerinde akşam yemeğinden sonra nikah merasimi düzenlenir, bu esnada davetlilere şerbet ikram edilirdi. Gelin ve damada da bir bardak ayrılır, bardağın yarısını gelin diğer yarısını da damat içerdi. Tatlı ikram edilmesi çiftlerin yaşamları boyunca tatlı, mutlu ve huzurlu olacakları temennisinin bir tezahürüydü.¹⁵⁹

XIX. yüzyılda Trabzon ve çevresinde düğünler Cuma gününün uğurlu geleceğine inanılarak Perşembe günü yapılırdı.¹⁶⁰ Cuma sabahı "güveyi çıkarma" geleneği yerine getirilerek, damat havaya silah atar ve evliliğin tamamlandığını beyan ederdi.¹⁶¹ Cuma günü erkeklerin topluca Cuma namazını fırsat bilen kadınlar, düğün evinde toplanarak "cumalık" ya da "zerde" adını verdikleri eğlenceler düzenlerlerdi.¹⁶²

¹⁵⁷ Erdentuğ, "a.g.t.", s. 376.

¹⁵⁸ Komisyon, "a.g.md.", Yurt Ansiklopedisi, a.y.

¹⁵⁹ Komisyon, "a.g.md.", Yurt Ansiklopedisi, a.y.; Topal, a.g.e., s. 148; Erdentuğ, "a.g.t.", s. 376; Erdentuğ, a.g.e., ss. 79-80.

¹⁶⁰ Erdentuğ, a.g.e., a.y.

¹⁶¹ Erdentuğ, a.g.e., a.y.

¹⁶² Topal, a.g.e., a.y.

Nikahlar genel olarak kadılar tarafından kıyılmakla birlikte, zaman zaman nikah kıyma yetkisinin din görevlilerine verildiğini görüyoruz. Şer'iyye sicil defterlerindeki kayıtlarda imamlara ve müezzinlere gönderilen nikah kıyma belgelerinde, evlenecek adayların evliliklerine mani bir durumun olmaması, velilerinin izinlerinin olması, mehr-i müeccelin belirlenmesi ve her iki tarafın rızası alınmak suretiyle nikah kıyabilecekleri belirtilmektedir.¹⁶³

Nikah akitlerinde kız ve erkek tarafının vekilliğini genelde yakın akrabalar yaparken, yine önde gelen kişilerin nikah şahitliği yaptığını görüyoruz.¹⁶⁴

Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde varlığını gördüğümüz ve "paça" veya "gelin ardı" adıyla bir geleneğin Trabzon ve çevresinde mevcut olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁵ Düğünden yedi gün sonra kızın babası gelinle damadı yemeğe çağırırdı. Buna "yedi" de denirdi ki, diğer pek çok gelenek gibi bu adet de halen devam etmektedir. Yedi geleneği, eğlencelerle devam ederken gençler siniden tabak, kaşık, çatal gibi eşyaları gizlice alırlardı. Aynı şekilde damadın ayakkabıları da önce saklanır, daha sonra bahşiş karşılığında damada geri verilirdi. Bölgenin bazı yerlerinde gelin ve damat bu geceyi gelinin babasının evinde geçirirdi.¹⁶⁶ Böylece düğünler sona ererdi.

f) Çok Evlilik

Tek eşli evlilik, eski ve yaygın olan bir Türk geleneğidir. Türkler Müslüman olduktan sonra da İslam'ın dört hanımla evlenme ruhsatına rağmen tek eşle evlenme geleneğini terk etmemişlerdir.¹⁶⁷ Türklerin tek eşle evliliklerinde, göçebe bir yaşam tarzı sürmeleri nedeniyle, birden çok kadına bakmanın zorluğu,

¹⁶³ Bkz., T.Ş.S.D., No: 2023, Vr. 1 a-6 b; T.Ş.S.D., No: 2037, Vr. 18 a-115 b.

¹⁶⁴ 2052 ve 2066 no'lu şer'iyye sicil defterlerinin tamamı evlilik ilamlarından oluşmaktadır. 1892-1899 ve 1898-1907 yıllarına ait olan bu iki defterde yaklaşık 3500 civarında evlilik ilamı bulunmaktadır. 15 yıllık bir dönemde 3500 civarında evlilik müracaatının yapılmış olması ve bu kayıtların sadece Müslümanlara ait olması şehir nüfusu göz önüne alındığında önemli bir rakam olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. T.Ş.S.D., No: 2023, Vr. 6 b-112 b; T.Ş.S.D., No: 2052, Vr. 1 a-101 b; 2052 no'lu defterin devamı olarak T.Ş.S.D., No: 2053, Vr. 153 a-159 b; T.Ş.S.D., No: 2066, Vr. 1 a-96 a.

¹⁶⁵ Düğünden birkaç gün sonra gelin evinde gelinin yakın arkadaşları ve aile dostlarına yönelik olarak paça çorbası yapılarak ziyafet verilirdi. Buna "paça" veya "gelin ardı" adı verilirdi. Bu gelenek hakkında daha geniş bilgi için bkz. Abdülaziz Bey, a.g.e., ss. 23-25.

¹⁶⁶ Komisyon, "a.g.md.", Yurt Ansiklopedisi, a.y.; Topal, a.g.e., s. 150; Baştürk, "a.g.t.", s. 30.

¹⁶⁷ Eröz, a.g.e., s. 27.

aile içerisinde meydana gelmesi muhtemel huzursuzluklar, kıskançlıklar ve aile içi dengesizlikler gibi nedenlerin etkili olduğu düşünülebilir.

Osmanlı toplumunda çok eşli bir aile yapısının varlığına dair yaygın bir inanış bulunmaktadır. Bu kanaatin gerçeklik payının bulunmadığını belirtmeliyiz. Osmanlı toplumunda birden çok evlilik, ne kanuni anlamda bir hukuksuzluk, ne de ahlâkî manada bir ahlâksızlık içermiyordu. Gelir gurupları ve toplumsal konumları yakın olan eşlerin kurdukları yuvalara kuma getirilmesi mümkün değildi. Bu bağlamda “Gül üstüne gül koklamak”, kolayca kabul edilebilen bir durum değildi.¹⁶⁸

Çok eşli evliliklerin Osmanlı’da kısıtlı ve dar bir kesimde varlığını sürdürmesine karşın bir kısım Müslüman Araplar için bu evlilikler genel bir durumdur diyebiliriz. Osmanlı toplumunda Müslüman Türkler arasında genelde tek evlilik mevcut olsa da, Trabzon ve çevresinde ataerkil aile düzeninin olması ve özellikle tarımın işgücüne dayalı bir geçim sistemi olmasından dolayı erkek evlada duyulan gereksinim, ikinci evliliklere neden olabilmekteydi.¹⁶⁹

Tıp biliminin henüz gelişmediği bu dönemlerde, çocuğu olmayan erkekler, sayıları az da olsa, yeni evlilikler yaparak çocuk sahibi olabileceklerini düşünmekteydiler.¹⁷⁰ Erkek çocuğu olmayan ailelerin ocağının artık tütmeyeceği, zürriyetin devam etmeyeceği gibi bir anlayış, birden çok evlilik için yaygın bir düşünceydi.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti’nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Trabzon’da da çok evliliklerin sayısı Türk gelenek ve göreneklerine uygun olarak oldukça azdı.

g) Evlenme Sırasında Ödenen Vergiler

Osmanlı’da nikah işlemleri devletin resmi denetimi altındaydı ve bu işlemlerden belli oranda vergi alınmaktaydı. Alınan bu vergileri iki başlık altında toplayabiliriz:

¹⁶⁸ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 75.

¹⁶⁹ Komisyon, “a.g.md.”, *Yurt Ansiklopedisi*, a.y.

¹⁷⁰ Yolalıcı, a.g.e., s. 56.

1. Resm-i Arûs

2. Harç veya Nikah Resmi

Gelin anlamına gelen “arûs” kelimesinden türeyen bu vergi; Osmanlı kânunnâmelerinde ve tahrîr defterlerinde *resm-i arûs*, *arûsâne* ve *gerdek resmi* adlarıyla kaydedilirdi. Düğün veya gerdek sırasında alınan arûs vergisi, nikah sırasında nikahı tescil eden kadılarca istenen vergiden ayrıdır. Nikâh resmi, mali duruma göre zenginden 1 altın, fakirden 12 akçe, orta hallilerden ise bu iki miktarın ortası şeklinde idi. Oysa bizim kastettiğimiz arûs vergisi, tımar sahibinin kendi toprağındaki reâyadan talep ettiği gerdek hakkıdır.¹⁷¹

Bu vergi bakire ve dul kadınlardan farklı oranlarda alınırken, verginin miktarı kız veya dul, Müslüman veya gayr-ı Müslim olmayla da yakından ilgiliydi. Ortalama olarak Müslüman kızıdan 60 ve Müslüman dul kadından 30 akçe alınırken, gayr-ı Müslim kızıdan 30, gayr-ı Müslim dul kadından da 15 akçe alınmaktaydı.¹⁷² Ayrıca bazı bölgelerde halkın ekonomik durumuna göre miktarlarda farklılık görülebilmekteydi.¹⁷³

Gelinin durumuna göre takdir edilen “arûs resmini” hangi tarafın ödediğine dair kânunnâmelerde açık bir ifade bulunmadığı gibi, vergiyi toplayacak makam da açıkça belirtilmiştir. Bir anlamda evliliğin gerçekleşeceği yer ve idari yapı, verginin ödeneceği yeri belirliyordu. Vergiler köylerde has, zeamet veya tımar sahibine, vakıf köylerde ilgili vakfın mütevellisine, merkezlerde ise sancak beyine ödenirdi.¹⁷⁴

Arûs resmi, Tanzimat’tan sonra kaldırılarak yerine “izinnâme harcı” kondu. Evlenmek isteyenler kadıya müracaat ederek evlenmelerinde kanunen bir mani olmadığına dair belge alırlardı.¹⁷⁵ “Harç” veya diğer adıyla “nikah resmi”, nikah için “izinnâme” alınırken ödenen vergi idi. Evlilik izinnâmeleri kadı veya

¹⁷¹ Halil Sahillioğlu, “Arûs Resmi”, T.D.V.İ.A., III, 422-423.

¹⁷² Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyadan Alınan Vergi ve Resimler”, A.Ü.D.T.C.F.D., Ankara, 1947, V, 506; Pakalın, a.g.e., III, 29; Sahillioğlu, “a.g.md.”, a.y.

¹⁷³ Sahillioğlu, “a.g.md.”, a.y.

¹⁷⁴ Çağatay, “a.g.m.”, ss. 506-507; Sahillioğlu, “a.g.md.”, s. 423.

¹⁷⁵ Sahillioğlu, “a.g.md.”, ss. 422-423.

nâibler tarafından verilirdi ve dolayısıyla bu ad altında ödenen harçlar da onlarda kalırdı.¹⁷⁶

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Sadaret Mektûbî Kalemi Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler bölümünde kayıtlı bulunan 12 dosya ve 42 gömlek numaralı bir belgeye göre Trabzon valisine yapılan çeşitli başvurularda alınan evlilik harçlarındaki yükseklikten şikayet edilmiş ve verilen kararlar bekârlardan üç, dul kadınlardan da iki kuruş harç alınması gerektiği ilgililere bildirilmiştir.¹⁷⁷

3. Miras İşlemleri

İncelediğimiz döneme ait şer'iyye sicil defterlerinde miras işlemleriyle ilgili kayıtlara sıkça rastlanması, bu konu ile ilgili pek çok hukuki davanın ortaya çıktığını ve bunların mahkemeler tarafından çözüme kavuşturulduğunu göstermektedir.¹⁷⁸

Mirasla ilgili hukûkî davalarda devlet, mirasçıları ve kendilerine düşen hisseleri açık ve net bir şekilde belirlemiştir. Miras veya tereke, ölenlerin terk ettiği menkûl ve gayri menkûl, her türlü malların ve alacak, borç, vasiyet, hibe gibi tasarruflarla meydana gelen hakların teferruatlı bir envanteridir.¹⁷⁹

Ölen kişinin terekesinin sayımı, tespiti, kıymet takdiri ve taksimi işi, bu konuda ihtisaslaşmış olan “kassâmlar” vasıtasıyla yapılırdı ve bunların defterlerine “defter-i kassam” adı verilirdi. Tespit edilen terekeden, mîras hukukuna göre yukarıda belirttiğimiz borç masrafları düşüldükten sonra kalan net mal varlığı vârislere eşit olarak bölüştürülürdü.¹⁸⁰

Ölen kişinin ardından şayet mirasçılar kendi aralarında anlaşamazlarsa, varisler konuyu mahkemeye intikal ettirirler ve sorunun mahkeme tarafından çözülmesini beklerlerdi. Mahkeme, ölenin borç veya alacaklarını belirledikten

¹⁷⁶ Çağatay, “a.g.m.”, s. 506; Sahillioğlu, “a.g.md.”, s. 423.

¹⁷⁷ B.O.A., A.MKT.UM., Dosya No: 12, Gömlek No: 42.

¹⁷⁸ Şer'iyye sicil defterlerinin hemen hepsinde tereke kayıtları olmakla birlikte özellikle 1893-1903 yıllarına ait 2053 no'lu defter tamamen tereke kayıtlarından oluşmaktadır. Daha geniş bilgi ve örnek tereke kayıtları için bkz. T.Ş.S.D., No: 2053, Vr. 1 a-111 b.

¹⁷⁹ Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul 1982, I, 373.

¹⁸⁰ Karaman, a.g.e., I, 386-387; Örnek tereke kaydı için bkz. T.Ş.S.D., No: 2020, Vr. 50 a-b, 52 a-58 b.

sonra terekenin tespit ve taksimini yaparak resmi yollarla hak sahiplerine adaletli bir şekilde taksim ederdi.¹⁸¹

Tereke kayıtları, genelde şer'iyye sicil defterleri içine yazılırken, bazen terekelere ait özel defterler olan "muhallefât defterleri"ne kaydedilirdi. Bu defterler kadı veya muhallefât memuru tarafından kaleme alınırdı.¹⁸²

Kimlerin mirasçı olabileceği ve bunların alacak oldukları hisseler Osmanlı'nın uyguladığı miras hukukunda açıkça belirtilmişti. Buna göre miras, dini farklara göre taksim edilirdi. Müslüman ailede kız çocuğa verilen hisse erkek çocuğunun yarısı ölçüsünde iken annenin hissesi kız çocuğundan daha da azdır. Bu taksimatın aynı zamanda İslam miras hukuku kaidelerinin esas alınarak oluşturulduğu ve Osmanlı Devleti'nin diğer konularda olduğu gibi miras hukuku gibi meselelerde de şer'î hukuku esas aldığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Öte yandan miras taksimi sırasında özellikle zevcenin/eşin mehri ve nafakası, terekeden çıkarıldıktan sonra taksimatın yapılması adalet açısından son derece dikkat çekicidir.¹⁸³

Osmanlı tebeasından Rum-Ortodoksların Roma hukukundan derledikleri mevzuatı uyguladıklarını biliyoruz. Bununla birlikte bazı gayr-ı Müslimlerin Osmanlı mahkemelerine başvurarak Osmanlı geleneklerine göre haklarında hüküm verilmesini istemeleri oldukça ilginçtir.¹⁸⁴ Buradan şu sonuca varabiliriz: Osmanlı miras hukuku, Müslüman halkın yanında gayr-ı Müslim unsurlar için de makul bir sistemdi. Çünkü herhese eşit ölçülerde adalet dağıtılıyordu.

Mîrasın tespit ve taksîmi, hukuki kaidelerle açıkça tespit edilmesine rağmen, bazen vârisler arasında anlaşmazlıklar veya bir vârisin, mîrastan hak alamaması gibi sebeplerle konunun mahkemeye intikal etmesiyle ilgili davalara sıkça rastlanmaktadır. Bunlara "verâset davaları" denmekteydi.

¹⁸¹ Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassâmına Ait Tereke Defterleri", *Belgeler*, Sy. 5-6, Ankara, 1966, III, 1.

¹⁸² Barkan, "a.g.m.", ss. 2-3.

¹⁸³ Ortaylı, a.g.e., ss. 70-71.

¹⁸⁴ Ortaylı, a.g.e., a.y. Ayrıca şer'iyye sicil defterlerinin tamamında gayr-ı Müslimlerle ilgili olarak pek çok kaydın bulunması bu bilgiyi doğrulamaktadır. Örnek kayıt için bkz. T.Ş.S.D., No: 2051, Vr. 20 a, 27 b, 32 a.

Bir kimsenin bıraktığı terekesine ait vârisleri yoksa devlet bu terekeyi vârisleri ortaya çıkıncaya kadar emanete alırdı. Daha sonra vâris veya vârisler çıkarsa, mahkemede açılan verâset davası sonucunda bu tereke vârislere teslim edilirdi.¹⁸⁵ Uzun zaman geçse bile, ölenin varisçisi olduğunu ispatlayan kişilere malları devlet tarafından ödenirdi. Nitekim 17 Aralık 1896 tarihli bir arşiv belgesine göre, on üç yıl önce vefat eden babasının terekesinin Beytü'l-mâl'de olduğunu öğrenen oğlu Sami Bey, vârisliğini ispat ederek babasından kalan terekeye sahip olmuştur.¹⁸⁶ Hapishanede ölen kişilerin de aynı muameleye tabi tutulduğuna, sahipsiz olanların cenaze masrafları çıkıldıktan sonra geriye kalan terekelerinin devletin hazinesine teslim edildiğine dair kayıtlar bulunmaktadır.¹⁸⁷

Şer'iyye sicil defterlerinde pek çok örneği bulunan bu durum hakkında birkaç kayıta hem halkın hem de askeri erkanın vefatları halinde izlenmesi gereken yol anlatıldıktan sonra sahipsiz olanların, akıldan yoksun olanların ve vârisliği ispatlanamamış olanların terekelerinin Eytam Müdürlüğü'ne teslim edilmesi gerektiği üzerinde durularak görevlilerin dikkat etmesi istenmektedir.¹⁸⁸

Varisler arasında anlaşmazlık çıktığında veya paylarına düşen hisseleri çeşitli nedenlerle alamadıklarında, mahkemeye müracaat ederek bu haklarını geri almaları mümkündü.¹⁸⁹ Miras davalarında kocaları ölen kadınların öncelikle mehr-i müeccellerini istediklerini görüyoruz. Bir miras davasında 500 kuruş olan mehr-i müeccelini eski eşi İslam'dan isteyen Gül Hatun adındaki kadına bu isteğinden ötürü silah çekildiği yönünde bir bilgi bulunmaktadır.¹⁹⁰ Bu durum, hakların elde edilmesinde bir kısım zorlukların yaşandığını ve adaletin bu haksızlıklara müdahalede bulunduğunu göstermektedir.

Ayrıca bazı vasîler, çocukların ihtiyaçlarını gidermek amacıyla emanetlerinde olan terekelerden bir kısmını mahkemenin iznine müracaat ederek izin hüccetleri aracılığıyla satışa çıkarmak istemekteydiler. Mahkemeler de bu

¹⁸⁵ T.Ş.S.D., No: 2031, Vr. 24 a-25 a; T.Ş.S.D., No: 2034, Vr. 3 b, 4 a; T.Ş.S.D., No: 2057, Vr. 5 a-b, 46 a, 48 a, 70 a, 73 b, 78 a, 84 a; T.Ş.S.D., No: 2061, Vr. 89 a; T.Ş.S.D., No: 2062, Vr. 35 b.

¹⁸⁶ B.O.A., ZB., Dosya No: 350, Gömlek No: 52

¹⁸⁷ T.Ş.S.D., No: 2039, Vr. 121 a.

¹⁸⁸ T.Ş.S.D., No: 2023, Vr. 114 a; T.Ş.S.D., No: 2038, Vr. 22 b.

¹⁸⁹ T.Ş.S.D., No: 2025, Vr. 11 b-12 a; T.Ş.S.D., No: 2049, Vr. 22 a.

durumun ispatlanması şartıyla bu isteklerin yerine getirilmesi yönünde kararlar vermişlerdir.¹⁹¹

Bu tedbirlerin yanında Trabzon'da ölen ve cenaze masraflarını karşılayacak kadar terekesi olmayanların cenaze masrafları Beytü'l-Mal tarafından ödenmekteydi. Bu türden durumlarda muhtarlar, mahalle heyetleri veya ihtiyar meclisi üyelerinin katılımıyla hazırlanan raporda cenazenin tüm masrafları ayrıntılarıyla belirlenir ve hazineden karşılanırdı.¹⁹²

Miras davalarında adalet ölçüsünde hareket edilmekte ve haklı olanın hakkı kendisine verilmekteydi. Müslümanlarla gayr-i Müslimler arasında herhangi bir ayırımın yapılmamış olması Osmanlı Devleti'nin adalet anlayışının bir yansıması olarak kabul edilebilir.

Askerlik görevini yerine getirirken ölenlerin terekeleriyle alacakları olan maaşları da tespit edilerek kayıt altına alınmıştır. İncelediğimiz döneme ait şer'iyye sicil defterlerinde ölen askerlere ait terekeler ve maaş alacakları askerî divan tarafından kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlarda askerlerin, yılın hangi ayında ne kadar maaş aldıklarına dair bilgilerin yazıldığını görüyoruz.¹⁹³

Şer'iyye sicil defterlerindeki tereke ile ilgili kayıtlar, bizim ölenlerin medeni halleri ve aile yapılarının yanı sıra her türlü giyim ve ev eşyası, mobilya, ev, bağ, bahçe, tarla gibi taşınmazlar, yetiştirilen çeşitli ürünler ve bunların miktarları, ticaret mallarının çeşit ve miktarları gibi pek çok konuda bilgi edinmemizi sağlamaktadır.

Bu kayıtlar sayesinde, belli tarihi devirlerde ve bölgelerde çeşitli sosyal zümreler arasında servetin dağılımını, hayat seviyesini, çeşitli giyecek, alet ve malzemeyi, ticari usul ve ilişkileri, yıllara göre çeşitli yiyecek, içecek ve giyecek gibi eşyaların fiyatlarını ve geçim standardını çıkartarak yorumlamak gibi tarihi açıdan büyük önem taşıyan bir çalışma ortaya konabilmesi mümkün olmaktadır.

¹⁹⁰ T.Ş.S.D., No: 2025, Vr. 28 b.

¹⁹¹ T.Ş.S.D., No: 2062, Vr. 27 a, 31 a, 37 a-b.

¹⁹² T.Ş.S.D., No: 2023, Vr. 153 b, 155 b; T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 143 a.

¹⁹³ T.Ş.S.D., No: 2042, Vr. 123 b-125 b; T.Ş.S.D., No: 2044, Vr. 133 a-b; T.Ş.S.D., No: 2053, Vr. 63 a-67 a, 75 b, 83 b, 89 b-90 a.

Bunlara ilaveten ölen kimselerin vefat ilamları verildiğinden kimlerin hangi zamanda öldükleri de tespit edilebilmektedir.¹⁹⁴

4. Vasî Tayinleri

Osmanlı Devleti'nde, ölen kimselerin geride bıraktıkları menkûl/taşınır ve gayri menkul/taşınmaz mallar mahkemeler tarafından tespit edilerek vârisler arasında geçerli hukuk sistemine göre paylaştırılmaktaydı. Ancak, vârislerden buluş çağına gelmemiş olanlar var ise, onların mîrastan düşen hisselerinin korunması için üzerlerine bir vasî tayin edilmekteydi. Dolayısıyla vasî, buluşa ermemiş bir yetimin veya akılca zayıf ve hasta olan bir kimsenin malını idare eden kimsedir.¹⁹⁵ Şayet vasîyi baba tayin etmişse buna “vasî-i muhtâr”, hâkim tarafından tayin edilen vasîye de “vasî-i mensûb” adı verilmekteydi.¹⁹⁶

Yetimin faydasına olmak koşuluyla tayin edilen vasî, her türlü tasarrufu yerine getirebilirdi. Vasî, yetimin malını ve mal varlığını artırmak gayesiyle ticari faaliyette bulunabilirken, mahkemenin haberi olmaksızın yetimin malı ile kendi adına herhangi bir tasarrufta bulunamaz, yetimin malından kendi borcunu ödeyemez, ödünç veremez ve alamazdı.¹⁹⁷

Küçüklerin mallarında tasarruf hakkı öncelik sırasıyla babaya, babasının tayin ettiği vasîye, dedesine, dedesinin tayin ettiği vasîye aittir. Eğer bu sayılan kimselerden herhangi birisi yoksa kadı/hâkim, uygun birisini vasî tayin eder ve yetimin hakkını koruması anlamında yetkili kılardı.¹⁹⁸

İncelediğimiz döneme ait şer'îyye sicil defterlerinde vasî tayinlerine sıkça rastlamaktayız. Bu kayıtlarda vasîlerin isimleri, vasî-i mensûb veya vasî-i muhtar olup olmadıkları da ayrıca belirtilmektedir. Vasî tayinlerinde aralarında imam, muhtar, aza ve ahaliden önde gelen isimlerin bulunduğu bir heyet tarafından verilen dilekçede ölen kişinin çocuklarının küçük olmasından dolayı bir vasî

¹⁹⁴ Örnek vefat ilamları için bkz. T.Ş.S.D., No: 2028, Vr. 83 a.

¹⁹⁵ Pakalın, a.g.e., III, 584.

¹⁹⁶ Pakalın, a.g.e., a.y.; Nuri Köstüklü, *Sosyal Tarih Perspektifinden Yalvaç'ta Aile*, Güney Yay., Konya, 1996, s. 55.

¹⁹⁷ Osman Keskioğlu, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, D.İ.B.Y., Ankara, 1999, s. 192.

¹⁹⁸ T.Ş.S.D., No: 2031, Vr. 11 b-12 a; T.Ş.S.D., No: 2038, Vr. 4 a; T.Ş.S.D., No: 2044, Vr. 63 a; T.Ş.S.D., No: 2049, Vr. 5 a, 7 a, 12 b; Keskioğlu, a.g.e., s. 193.

tainini gerektiği belirtilerek vasî tayininin yapılması sağlanıyordu.¹⁹⁹ Vasî tayinlerinde ve diğer hukûkî davalarda sık sık vekaletle işlem yapıldığını görüyoruz.²⁰⁰

Vasîler, vasîsi oldukları çocukların elbise, nafaka gibi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ebeveynlerinden kendilerine miras kalan miktar üzerinden mahkemenin ve bilirkişilerin izniyle harcama ve açık artırma usulüyle satış yapabilmekteydiler.²⁰¹

Müslümanlar gibi gayr-ı Müslimler de hiçbir ayırma tabi tutulmaksızın vasî tayinlerinde bulunmaktaydılar.²⁰² Örneğin 2042 no'lu şer'iyye sicil defterindeki bir kayıta şuuru kaybedip hastahaneye kaldırılan bir Rum vatandaş için vasî tayin edilmesi gerektiği belirtilmiş ve bu tayin yapılmıştır.²⁰³

Kendilerine vasî tayin edilen küçükler, büyüyüp bülüğ çağına geldiklerinde mahkemeye müracaatla rüşdlerini ispatladıklarıktan sonra sahibi oldukları mal, eşya veya parayı yetkililerin huzurunda teslim alarak bizzat kendileri tasarrufta bulunabilmekteydi.²⁰⁴

Vasîler tayin edildikten sonra çocuklara ait olan terekeler bilirkişiler tarafından şahitler huzurunda tespit edildikten sonra altın cinsinden bir değerle kıymetlenmekte ve borç hüccetleri düzenlenerek bu haklar devletin garantisi altına alınmaktaydı.²⁰⁵ Bu altınlardan bir kısmı ihtiyaç sahiplerine borç olarak verilebiliyordu.²⁰⁶

¹⁹⁹ T.Ş.S.D., No: 2025, Vr. 15 b; T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 57 a, 58 a; T.Ş.S.D., No: 2031, Vr. 33 b; T.Ş.S.D., No: 2034, Vr. 7 a; T.Ş.S.D., No: 2042, Vr. 10 b.

²⁰⁰ T.Ş.S.D., No: 2025, Vr. 30 b; T.Ş.S.D., No: 2028, Vr. 78 a-79 a, 80 a-81 b; T.Ş.S.D., No: 2033, Vr. 68 a; T.Ş.S.D., No: 2036, Vr. 85 b; T.Ş.S.D., No: 2038, Vr. 3 a, 4 b-5 b; T.Ş.S.D., No: 2039, Vr. 117 a; T.Ş.S.D., No: 2040, Vr. 35 a; T.Ş.S.D., No: 2042, Vr. 20 b; T.Ş.S.D., No: 2045, Vr. 63 b; T.Ş.S.D., No: 2049, Vr. 1 b, 2 a, 3 a, 4 a-b. Ayrıca 2056 ve 2057 no'lu şer'iyye sicil defterlerindeki kayıtların önemli bir kısmı vekalet hüccetlerinden oluşmaktadır. Vekalet kayıtları hakkında daha geniş bilgi için bkz. T.Ş.S.D., No: 2056, Vr. 1 a-89 b; T.Ş.S.D., No: 2057, Vr. 1 a-143 b.

²⁰¹ T.Ş.S.D., No: 2025, Vr. 16 b; T.Ş.S.D., No: 2064, Vr. 21 b.

²⁰² T.Ş.S.D., No: 2042, Vr. 55 b; T.Ş.S.D., No: 2048, Vr. 2 a; T.Ş.S.D., No: 2050, Vr. 2 a.

²⁰³ T.Ş.S.D., No: 2042, Vr. 61 a.

²⁰⁴ T.Ş.S.D., No: 2025, Vr. 7 a; T.Ş.S.D., No: 2034, Vr. 29 a.

²⁰⁵ 2027, 2046 ve 2059 No'lu şer'iyye sicil defterlerinin tamamına yakını idâne/borç ve alacak hüccetlerinden oluşmakta ve bu hüccetler içerik olarak hemen hemen birbirinin aynısı durumdadır. Örnek idane hüccetleri için bkz. T.Ş.S.D., No: 2027, Vr. 1 a-191 b; T.Ş.S.D., No: 2046, Vr. 1 a-145 b; T.Ş.S.D., No: 2059, Vr. 1 a-102 b. İster yetim çocukların mallarından borç almak isterse ihtiyaçtan ötürü bir birinden borç almayla ilgili olan bu kayıt örneklerinin fazla

Osmanlı Devleti'nin her tarafında olduğu gibi Trabzon Vilâyeti'nde de vasî tayini uygulamasıyla devlet, hem yetim kalan çocukların haklarını devlet güvencesi altına almış hem de bu yetim çocukların başkalarına muhtaç duruma düşmelerini engellemeye çalışmıştır. Aynı zamanda devlet, bu uygulamayla diğer kardeşlerin ya da ailenin diğer fertlerinin baskılarından küçük yetimlerin kurtarılmasını da sağlamış ve onların hayatlarını teminat altına almıştır sonucuna varabiliriz.

B. Sosyal Sınıflar

Osmanlı toplumunda kişilerin sosyal statüsünü belirleyen kriterler, bireyin dini inancı, etnik yapısı, eğitim düzeyi, mesleği, fiziki yapısı ve ekonomik durumu gibi hususlardır.

Çeyrek asırlık bir dönemi içeren çalışmamız esnasında, hemen tüm kaynaklarda rastladığımız unvanları, 1875 yılına ait Trabzon Vilayet Salnamesi'nden özetlemekle yetinmek istiyoruz. Toplumdaki hitap türlerinin en çok rastlanana "efendi"dir. *Efendi* unvanı genelde devletin önemli memurluklarında görevli, tahsilli, eğitilmiş, bilge ve kendisine danışılabilir kimseler için kullanılmıştır.²⁰⁷ Bu unvan, kaymakam, hâkim, naib, belediye başkanı, müderris, câmi görevlisi, vakıf mütevellisi ve müftüler gibi toplumda önemli görevlerde bulunan kimseler için sıkça kullanılmıştır.²⁰⁸ Aynı zamanda eytâm müdürü, evkaf müdürü, defter-i hâkânî müdürü, davâ vekîli gibi bürokratik ve idarî görevliler için de "efendi" ifadesi kullanılmaktadır.²⁰⁹ Bu unvan aynı zamanda gayr-ı Müslimler için de kullanılmaktaydı.²¹⁰

"Ağa" unvanı sosyal statünün belirlenmesinde sıkça kullanılan önemli bir unvandır. Toplumda ticaretle uğraşan mal ve servet sahibi, sözü dinlenir kişiler ve çeşitli resmî görevleri yürütenler için kullanılmıştır. Gayr-ı Müslimler de hiç bir ayırıma tabi tutulmaksızın bu unvanı kullanmışlardır. Ayrıca kayıtlarda geçen

sayıda olması, Trabzon halkının birbirine yardım konusunda gösterdiği hassasiyetin belirgin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

²⁰⁶ T.Ş.S.D., No: 2027, Vr. 97 a-100 b, 109 a-b, 111 a, 112 a-b.

²⁰⁷ T.V.S., Def'a 7, Vilâyet Matbaası, Trabzon, h. 1292/m. 1875, ss. 41, 43, 45, 46, 47; Pakalın, a.g.e, I, 505-506.

²⁰⁸ T.V.S., Def'a 7, ss. 58, 60, 67, 76; T.Ş.S.D., No: 2027, Vr. 1 a-10 b.

²⁰⁹ T.V.S., Def'a 7, ss. 46, 47, 50, 52.

mahalle ve köy muhtarlarının tamamına yakınının isimlerinin sonunda “ağa” unvanı yer almaktadır.²¹¹

Sıkça kullanılan unvanlardan biri de “zâde” ifadesidir. Sözlükte “evlat” anlamına gelen bu ifade, şehirde yaşayan ve şehrin ileri gelen köklü eşrâfi ve aileleri için sıkça kullanılan bir unvandır.²¹² Çizmecizâde, Çulhazâde, Zâimzâde, Keleşzâde²¹³ gibi örneklere sıkça rastlamak mümkündür. Bu unvan aynı zamanda gayr-ı Müslimler için de kullanılmaktaydı.²¹⁴

Kayıtlarda askerî içerikli unvanlar da mevcuttur. Askeri sınıfa mensup kişiler için *efendi* ve *ağa* unvanlarının yanı sıra “paşa” ve “beg”²¹⁵ unvanları da kullanılmıştır. Ayrıca, serasker, yüzbaşı, çavuş, onbaşı gibi askerî unvanlara da sıkça rastlamaktayız.²¹⁶ “Paşa” ve “hazret” birlikte daha çok valiler için kullanılmaktaydı.²¹⁷

Kayıtlarda, bayanlar için “hâtun” ve “hanım” ifadeleri geçmektedir. *Hanım*, daha çok ağâların eşlerine denilirken, *hâtun* ise toplumda biraz daha üst seviye insanların eşlerine veya devlet erkânının eşlerine denmekteydi.²¹⁸ Buradan “hâtun” ve “hanım” ifadelerinin daha çok *efendi* ve *ağa* tabir edilen kimselerin hanımları için kullanıldığı sonucuna varabiliriz.

Yine dîni görevlerden biri olan Hac farızasını yerine getiren erkekler için “hacı”, kadınlar için de “hâce”, sıfatları kullanılmaktaydı.²¹⁹ Kayıtlarımızda “el-Hâc” sıkça geçmesine karşın “el-Hâce” kelimesine pek rastlayamadık. Diğer taraftan hac ibadeti, sadece zengin Müslümanlara farz olduğu için, “hacı” olanların ekonomik açıdan zengin oldukları düşünülebilir. Öte yandan, çoğunluğu

²¹⁰ T.V.S., Def'a 7, s. 46, 79.

²¹¹ Pakalın, a.g.e., I, 21; T.V.S., Def'a 7, ss. 42, 43, 49, 50.

²¹² Pakalın, a.g.e., III., 644.

²¹³ T.V.S., Def'a 7, ss. 60, 62.

²¹⁴ T.V.S., Def'a 7, s. 60.

²¹⁵ T.V.S., Def'a 7, ss. 53, 54, 55, 56.

²¹⁶ B.O.A., Y.PRK.ASK., Dosya No: 91, Gömlek No: 66. Belge tarihi 13 Haziran 1893'tür; B.O.A., Y.PRK.BŞK., Dosya No: 33, Gömlek No: 116. Belge tarihi 4 Ekim 1893'tür.

²¹⁷ T.V.S., Def'a 7, ss. 34-40.

²¹⁸ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*, Ankara, 1996, s. 343.

²¹⁹ T.V.S., Def'a 7, ss. 60-61.

ilim erbabından olmak üzere hafızlık yapmış olanlara da “hafız” unvanı verilmekteydi.²²⁰

Bu unvanların yanında Osmanlı resmî yazışmalarında kullanılan ve belgelerde sıkça rastladığımız bazı resmi ifade tarzları bulunmaktadır. Bu ifade ve hitaplarda zaman zaman fazla abartılı hitapların bulunması dikkat çekicidir. Muhtemelen bu durum devletin büyüklüğü ve ihtişamına yönelik anlayıştan kaynaklanmaktadır. 1875 yılı Trabzon Vilayet Salnamesi’ne göre bu ifadelerden bir kısmı şöyledir:²²¹

Kime veya Nerede	Hitap
İlim adamları tarafından devlet merkezine yapılan yazışmalarda	“ma’rûz-ı dâ’î kemîneleridir ki”
Diğer kişilerin yaptığı yazışmalarda	“ma’rûz-ı çâker kemîneleridir ki”
İbare arasında geçtiğinde	“fehâmetlû, devletlû hazretleri”
Rütbe sahibi yüksek idarecilere ulema tarafından yapılan yazışmalarda	“ma’rûz-ı dâ’îleridir ki”
Mekke-i Mükerreme emirlerine	“devletlû, saâdetlû efendim hazretleri”
Dârussaâde ağasına	“devletlû, inâyetlû efendim hazretleri”
Kaymakamlık yetkililerine	“izzetlû, efendi, paşa, bey, ağa”
Mirliva ve mirmirâna	“saâdetlû efendim”
Miralay ve ikinci mütemayizine	“izzetlû efendim”
Kol ağalarına ve yüzbaşılara	“fütüvvetlû bey efendi ağa”

Tablo-1: Resmi yazışmalarda kullanılan hitap ifadeleri.

C. Demografik Yapı

1. Trabzon’un Nüfusu

Trabzon’un 1461 yılındaki fethinden sonra nüfusuyla ilgili bilgi verilen ilk arşiv malzemesi 1486 tarihli ve 828 numaralı bir Mufasssal Tımar Defteri’dir. Bu döneme kadar yaklaşık 25 yıl zarfında da bazı çalışmalar yapılmışsa da, çeşitli nedenlerden ötürü adı geçen tahrir bize ulaşan en somut belgedir.²²²

Bu tarihten itibaren XVI. yüzyılın sonuna kadarki süre içerisinde şehrin nüfusu hakkında bilgi edinebileceğimiz üç Tahrir Defteri bulunmaktadır. Bu defterlerin tarihleri 1520, 1554 ve 1583’tür.²²³

²²⁰ T.V.S., Def’a 7, s. 54.

²²¹ T.V.S., Def’a 7, ss. 28-29.

²²² Şen, *Trabzon Tarihi*, ss. 76-78; Bostan, “XV ve XVI. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskan Hareketleri, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, s. 167.

²²³ Bostan, a.g.e., s. 157.

Bir fikir vermesi bakımından bu dört deftere göre XV ve XVI. yüzyıllarda Trabzon Sancağı'ndaki nüfus hakkında ortalama şu rakamlar verilmektedir:²²⁴

YILLAR(m.)	1486	1520	1554	1583
Müslüman Sayısı	2.025	1.720	3.012	6.083
Hristiyan Sayısı	5.549	6.033	3.513	4.901
TOPLAM	7.574	7.753	6.525	10.984

Tablo-2: XV ve XVI. Yüzyıllara (1486-1583) Ait Trabzon Şehrinin Nüfusu

1486 yılındaki şehrin Müslüman nüfusu 2.025 iken 97 yıllık bir süre zarfında yaklaşık olarak %200 artarak 6.083 gibi bir rakama yükselmiştir. Şehirde yaşayan Müslümanların sayısı artarken Hristiyanların sayısı da 5.549 kişiden 4.901 kişiye inerek yaklaşık % 13 oranında azalmıştır. Kaynaklara göre Fatih Sultan Mehmet, Trabzon'u fethettikten sonra bölgeden bir kısım Hristiyanlar başka tarafa göç ettirilmiş ve bölgeye Müslüman aileler yerleştirilmiştir.²²⁵

1553-1583 yıllarına ait nüfus değişimleri ve din değiştirme olaylarını inceleyen Heath W. Lowry, ihtida olaylarına; "Onaltıncı yüzyıl Trabzon'unda Müslüman olmak, Hristiyan olmaktan daha ucuzdu. Diğer bir deyişle, şehrin Hristiyanları Müslümanlardan daha çok vergi veriyordu..."²²⁶ değerlendirmesiyle, din değiştirme olaylarının ekonomik nedenlerden ötürü olduğunu ileri sürmektedir ki, bu görüş incelediğimiz kaynaklar tarafından desteklenmemektedir. XVII. yüzyıla ait olan 1906 numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili Defteri'ndeki bir kayda göre²²⁷ şehirde yaşayan, Rum, Ermeni ve Frenk asıllı bazı kişilerin, bizzat mahkemeye müracaat ederek tamamen kendi özgür iradeleriyle Müslümanlığı seçtiklerini ve isimlerini de değiştirdiklerini görmekteyiz.

Müsteşriklerin bu iddialarına en güzel cevabı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 30 Eylül 1883 tarihli bir belgede anne ve babası öldüğü için yetim ve öksüz kalan Müslüman bir kız çocuğunun çeşitli entrikalarla Hristiyan bir aile tarafından sahiplenilerek Hristiyan yapıldığı ve adının Binnaz iken

²²⁴ Bostan, "a.g.t.", ss. 167-168.

²²⁵ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihân-Nümâ*, Yay. Haz., Faik Reşit Unat-Mehmet Atan Köymen, II, Ankara, 1957, s. 753.

²²⁶ Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, 1998, s. 136.

²²⁷ T.Ş.S.D., No: 1906, Vr. 59 a-b.

Mariya'ya çevrildiği ve daha sonra birtakım ahlak dışı davranışlara zorlandığını gösteren belge vermektedir.²²⁸

XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadarki yaklaşık iki asırlık süre içerisinde Trabzon nüfusunda çeşitli artış ve azalışlar olmakla birlikte şehrin İslamlaşma süreci içerisinde ilk bir buçuk asırlık döneme ilişkin bu kısa bilgileri verdikten sonra, çalışma dönemimiz olan 1875-1900 yıllarına yakın dönemde yapılan nüfus sayımı ile ilgili bilgilere geçebiliriz.

1813 yılında Trabzon'a gelen bir İngiliz seyyah, Trabzon'un merkeze bağlı köylerle birlikte nüfusunun 15.000 civarında olduğunu söylerken şehirde bir miktar Rum ve Ermeni, az sayıda da Lezgi, Çerkes ve Tatar'ın varlığından söz etmektedir.²²⁹ 1831 nüfus sayımına göre Trabzon ve çevresindeki nüfus şöyledir.²³⁰

Yer adı:	Trabzon merkez	Of	Sürmene	Polathane (Akçaabat)
Erkek Nüfus:	6.300	18.940	12.985	8.432
Yer adı:	Vakf-ı Kebîr ve Sağır	Yümerenk (Yorma)	Tonya	Trabzon'daki reaya
Erkek Nüfus:	5.962	6.755	1.910	11.431
Toplam: 72.715				

Tablo-3: 1831 nüfus sayımına göre Trabzon ve kazalarının nüfusu.

Buna göre 1831 yılında Trabzon ve çevresinde toplam 72.715 erkek nüfus varken, bunların sadece 11.431'inin Hristiyan olması iki asırlık bir süre zarfında şehirde yaşayan Müslümanların Hristiyanlara oranla altı kattan daha fazla olduğu görülmektedir. Bu dönemde en kalabalık kaza Of (18.940), en az nüfusu olan kaza ise Tonya'ydı (1.910).

Bu ilk nüfus sayımından sonra Osmanlı Devleti'nde 1844, 1859/60, 1882/84 yıllarında da üç kez nüfus sayımı yapılmıştır.²³¹ XIX. yüzyıl, Anadolu topraklarındaki nüfusun sürekli artış gösterdiği bir dönem olmakla beraber, bu dönemde Trabzon şehrinin bulunduğu jeopolitik konum ve İpek Yolu üzerinde bir

²²⁸ B.O.A., **Y.PRK.ZB.**, Dosya No: 2, Gömlek No: 39. Belgenin aslı için Ekler bölümünde Belge-1'e bkz.

²²⁹ A.Ü. Turgay, **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri**, İstanbul, 1994, ss. 45-74.

²³⁰ Komisyon, **Yurt Ansiklopedisi**, ss. 7188-7189.

²³¹ Nuri Akbayer, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, 1985, IV, 1239-1240.

liman kenti olması nedeniyle şehirde önemli demografik değişimler meydana geldi.

1832 yılında Trabzon'a gelen seyyah Charles Texier'in anlattıklarına göre Trabzon merkezde otuz altı mahalle vardı. Bu mahallelerden yirmi sekizinde Müslüman Türkler, sekiz tanesinde ise gayr-ı Müslimler yaşıyordu.²³²

İslam Ansiklopedisi'ndeki "Trabzon" maddesinin yazarı Tekindağ ise, 1847 yılında şehirde 5.000 civarında ev olduğunu ve bu evlerin 3.000'inin Türklere, 1.000 tanesinin Rumlara, 588'inin Ermenilere, 140'ının Katoliklere, 9'unun Protestanlara ve bunların dışındakilerin de şehirde yaşayan diğer milletlere mensup insanlara ait olduğunu belirtmektedir.²³³

Şehrin nüfusuyla ilgili en tafsilatlı bilgileri 1867 yılında basılmaya başlanan Trabzon Vilayet Salnamelerinden elde ediyoruz. 1875-1900 yılları arasında yayınlanan salnamelerin tümünü ayrı ayrı detaylarıyla değerlendirmek çalışmamızın çerçevesine sığmayacağından sadece beş farklı yılın nüfus potansiyelini aralıklarla vererek çalışma dönemimize ait nüfus hakkında belli bir yargıya ulaşmaya çalışacağız.

Yıl	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Toplam
1875	6.409	1.630	1.349	414	9.802 ²³⁴
1881	6.450	1.799	1.609	487	10.383 ²³⁵
1889	19.500	8.200	6.000	1.300	35.000 ²³⁶
1893	42.038	14.561	5.106	621	62.326 ²³⁷
1900	43.638	16.369	6.023	715	66.796 ²³⁸

Tablo-4: Farklı periyotlarla 1875-1900 yıllarına ait Trabzon nüfusu.

1875 yılında Müslüman erkeklerin sayısı 6.409 iken 1889 yılında bu nüfus yaklaşık üç kat artarak ondört yıl içerisinde 20.000 rakamına ulaşmıştır. 1889 yılından 1900 yılına kadar onbir yıl içerisinde şehrin nüfusu iki kat daha artarak 44.000'e çıkmıştır. Her iki dönem periyodunda da Trabzon şehri büyük bir nüfus yoğunluğu yaşamaktaydı. 1889 yılındaki nüfus patlamasında Kafkasya

²³² Goloğlu, a.g.e., s. 117.

²³³ Tekindağ, "a.g.md.", s. 468.

²³⁴ T.V.S., Def'a 7, ss. 99-100.

²³⁵ T.V.S., Def'a 12, Vilâyet Matbaası, Trabzon, h. 1298/m. 1881, ss. 132-133.

²³⁶ Tekindağ, "a.g.md.", s. 469.

²³⁷ Komisyon, "a.g.md.", Yurt Ansiklopedisi, s. 7189.

²³⁸ T.V.S., Def'a 18, Vilâyet Matbaası, Trabzon, h. 1318/m. 1900, s. 237.

bölgesinden Ermenilerin zulmünden kaçanların Trabzon ve çevresine göç etmelerinin önemli etkisi olabilir. Rum nüfusu, 1875 ile 1889 yılları arasında yaklaşık olarak altı kat artarken daha sonraki onbir yıllık dönemde de iki kat daha artarak nüfusları 16.000'lere çıkmıştır. Şehirdeki Ermenilerin nüfusları da 1875-1889 yılları arasında aynı paralelde artışlar gösterirken 1889-1893 yılları arasında 6.000 kişiden 5.106 kişiye düşmüştür. Ermenilerin nüfusunun bu düşüşündeki en önemli etkenin Ermenilerin 1892 yılından sonra şehirde başlattıkları isyan hareketlerinin etkili olduğunu düşünüyoruz. Şehirde yaşayan Katoliklerdeki artış ise normal bir artış seyri göstermiştir. 1889 yılındaki Katolik sayısında diğer milletlere mensup kişiler de dahil olduğundan rakam yüksek görünmüştür. Şehirde ayrıca 1881 yılında 38,²³⁹ 1900 yılında ise 51 Protestan/Katolik nüfus vardır.²⁴⁰

Görüldüğü gibi Müslüman nüfusundaki artış oranları gibi gayr-ı Müslim nüfusdaki yükselme aynen devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin asimile ve baskı yoluyla gayr-ı Müslimlerin Müslüman olmasına yönelik faaliyette bulunduğu iddialarının bu veriler tarafından desteklenmediği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

1875 yılı salnamesinde Trabzon merkezde 32 mahalle olduğu ve bu mahallelerde 122 Katolik, 435 Ermeni, 967 Rum, 2.624 Müslüman olmak üzere toplam 4.148 hanenin bulunduğunu görmekteyiz.²⁴¹

1876 yılı salnamesine göre Trabzon merkezde toplam 37 mahallenin varlığını görmekteyiz. Ayrıca 6 Aralık 1874 tarihli bir belgeye göre Gümüşhane yolu üzerinde ve şehrin Doğu kesiminde bu gün de aynı adla varlığını devam ettiren Değirmendere mahallesi diye ayrı bir mahalleden söz edilmektedir.²⁴²

1878 yılı salnamesine göre Trabzon Vilayeti'nin toplam erkek nüfusu, 346.920 kişiden oluşurken bu sayının 296.791'i Müslüman, 27.574'ü Rum, 10.103'ü Ermeni, 2.137'si Katolik ve 38'i Protestandı.²⁴³

²³⁹ T.V.S., Def'a 12, s. 132.

²⁴⁰ T.V.S., Def'a 12, a.y.

²⁴¹ T.V.S., Def'a 7, a.y.

²⁴² B.O.A., Y.ŞD., Dosya No: 1828, Gömlek No: 11.

²⁴³ T.V.S., Def'a 10, Vilâyet Matbaası, Trabzon, h. 1295/m. 1878, ss. 118-119.

1881 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde merkez sancakta toplam 37.349 hane ile 471 mahalle bulunurken sancağın toplam erkek nüfusunun 100.000'e yaklaştığını görmekteyiz. Bu dönemde 26.387 erkek nüfus ile Of kazası, sancağın erkek nüfusunun ortalama %27'si gibi önemli bir oranını oluşturmaktaydı.²⁴⁴

Öte yandan 1880-1882 yılları arasında, Trabzon'a Kafkaslar yoluyla gelen göçmen sayısının yaklaşık 6.000 civarında olduğu kaydedilmektedir.²⁴⁵

1889 yılında Trabzon Sancağı'nın toplam nüfusu 447.700 kişiden oluşmaktaydı. Bu rakamın 334.975 kişisi Müslüman Türk, 91.000'i Rum Ortodoks, 20.000'i Ermeni Gregoryan, 1.200'ü Katolik, 235'i Protestan ve bunların dışındakiler de 290 kişi olarak kaydedilmiştir.²⁴⁶

1892 yılına ait salnamede etnik ve dini anlamda hiçbir ayırma gidilmeksizin sancakta yaşayanların toplam nüfus bilgileri aşağıdaki gibidir.²⁴⁷

Sancak Adı	Trabzon	Canik	Lazistan	Gümüşhane	Toplam
Nüfusu	265.251	75.624	87.154	45.993	474.022

Tablo-5: 1892 yılına ait Trabzon Vilayeti'nin genel nüfusu.

1893 Osmanlı Devleti nüfus sayım kayıtlarına göre, Trabzon Merkez Sancağı'nın nüfusu 300.000 civarındaydı. En kalabalık etnik ve dinsel unsur olarak 110.399 kadın ve 121.708 erkek olmak üzere toplam 232.107 kişiyle Müslüman Türkler göze çarpmaktadır.²⁴⁸

Trabzon'un, XX. yüzyılın başlarındaki nüfus yapısıyla ilgili olarak, 1900 yılına ait salnamede, vilayetin genel nüfus yapısı ve Trabzon kasabası hakkında şu rakamlar verilmektedir:²⁴⁹

²⁴⁴ T.V.S., Def'a 12, ss. 132-133.

²⁴⁵ İsmail Hakkı Demircioğlu, "Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Alfred Biliotti'nin Raporunda Batum'dan Trabzon'a Göçler", *Tarih ve Toplum*, İletişim Yay., Sy. 226, Ekim-2002, İstanbul, s. 209.

²⁴⁶ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris, 1890, I, 41.

²⁴⁷ T.V.S., Def'a 14, Vilâyet Matbaası, Trabzon, h. 1309/m. 1891, s. 136.

²⁴⁸ Komisyon, "a.g.md.", *Yurt Ansiklopedisi*, a.y.

²⁴⁹ T.V.S., Def'a 18, s. 113.

Vilayetin Genel Nüfusu											
San- cak	İslam		Rum		Ermeni		Katolik		Protestan		Tpl.
	Bn.	Er.	Bn.	Er.	Bn.	Er.	Bn.	Er.	Bn.	Er.	Gn.Nf.
Trb.	245497	247713	38937	41278	13959	14392	708	715	295	289	603783
Cnk.	112508	113886	36541	35755	9714	9835	40	34	268	287	318868
Laz.	77190	79265	460	444	10	10	0	0	0	0	157379
Gmş.	42459	44417	14808	15192	731	887	0	0	0	0	118494
Tpl.	477654	485281	90746	92669	24414	25124	748	749	563	576	1198524
Köyler Dahil Trabzon Kasabasının Nüfusu											
	İslam		Rum		Ermeni		Katolik		Protestan		Tpl.
	Bn.	Er.	Bn.	Er.	Bn.	Er.	Bn.	Er.	Bn.	Er.	Gn.Nf.
	13237	13453	6323	6221	3541	3471	708	715	43	51	47763

Tablo-6: Trabzon Vilayeti'nin 1900 yılındaki genel nüfusu

Trabzon merkez, Canik, Lazistan ve Gümüşhane sancaklarından oluşan Trabzon Vilayeti'nin XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başındaki toplam nüfusu 1.200.000'e yaklaşmıştır. Vilayet genelinde en kalabalık nüfusıyla Müslüman Türkler birinci sırada yer alırken, bunları sırasıyla Rumlar, Ermeniler, Katolikler ve Protestanlar izlemektedir. 1900 yılı salnamesinde şehirde hiçbir Musevinin olmadığı belirtilmektedir.²⁵⁰ Önemli bir ticaret merkezi olmasına rağmen Trabzon şehrinde, ticaretle yoğun şekilde uğraştıkları bilinen Yahudilerden hiç kimsenin olmaması oldukça dikkat çekici bir durumdur.

Şehirdeki erkek nüfusun kadın nüfustan genelde daha fazla olduğunu görmekteyiz. Bu fazlalık sadece Müslümanlarda için değil, gayr-ı Müslimler için de hemen hemen aynı oranlardadır. Sadece Trabzon Sancağı'ndaki Protestan kadınlarla Trabzon merkez kazadaki Ermeni kadınlar erkeklerden biraz daha fazla gözükmektedir.

Trabzon'da 1875-1900 yılları arasındaki tarihsel süreçte sürekli olarak nüfus artışları görülmüştür. Bu artışların en önemli nedeni kentin jeopolitik önemi ve tarihi İpek Yolu'nun üzerinde olmasıdır. İşlek bir limana sahip olan Trabzon şehri, sürekli dışarıdan göç alan bir merkez konumunda olmuştur.

2. Dini ve Etnik Yapı

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon'da dini anlamda Müslüman ve Hristiyanlar yaşarken etnik olarak Türkler, Rumlar, Ermeniler ve Çerkezler

²⁵⁰ T.V.S., Def'a 18, s. 68.

yaşamaktaydı. Kaynaklarda bunların dışında çok az sayıda Gürcü Muhacirin olduğu da ifade edilmektedir.²⁵¹

a) Türkler ve Müslümanlar

1869 yılında Fransa hükümeti tarafından Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerinde araştırmalarda bulunmak üzere Trabzon'a gönderilen bilim adamı ve botanikçi Theophile Deyrolle, özetle Trabzon'daki Müslümanlar hakkında şu bilgileri vermektedir:

Trabzonlular, *Türk gibi güçlü* sözünü ispatlayan Herkül kadar güçlü insanlardır. Türk sanatçılar ciddi ve sessizdirler. Çubuğunu içer ve sessizlik içinde gelecek olan müşterisini bekler. Malının değeri sorulunca ağzından tek bir rakam çıkar. Malın fiyatı budur. Artık pazarlık etmenin bir anlamı yoktur... Şehrin nüfusu kırk bindir. Müslümanların büyük bölümü tüccar ve balıkçıdır. Evlerin dışında hangi din ve milliyetten olursa olsun, bütün Trabzon kadınları çarşaf giyerler. Köy kadınları ise, çok kere ağır yükler altında yürürken görünürler. Önlerinde ya da artlarında giden kocaları, çoklukla çorap ya da tozluk örerek yürürler. Kuşaklarında hançer, boyunlarında tüfek vardır. İri yarı, sağlam yapılı, düzgün yüzlüdürler.²⁵²

Deyrolle, bu bilgilere ilaveten bu dönemde hayırseverler tarafından şehirde oldukça fazla çeşme yaptırıldığını belirtmekle,²⁵³ Müslüman halkın toplum yararına olan faaliyetler konusundaki hassasiyetini ortaya koymuştur.

İngiliz Konsolosu W. Gifford Palgrave'nin Trabzon'la ilgili bir raporunda Müslümanların evlerinin diğer evlere oranla çok daha temiz olduğunu, kadınların ve çocukların hemen her işe ortak olduğunu ve bedenen çalıştığını, köylülerin dayanıklı, sabırlı, çalışkan ve her şeyin üstesinden gelebilecek yapıda olduklarını ve özellikle Müslümanların çok kanaatkar olduklarını, askerlik hizmetini sadece Müslümanların yaptığını ve bu hizmeti yapanların çoğunluğunun Müslüman köylüler olduğunu belirtmiştir.²⁵⁴

²⁵¹ T.V.S., Def'a 18, s. 113.

²⁵² Deyrolle, a.g.e., ss. 7-8, 11-16.

²⁵³ Deyrolle, a.g.e., a.y.

²⁵⁴ Ergün Türkcan, "İngiliz Konsolosu W. Gilford Palgrave'nin Raporlarına Göre 1870'de Trabzon", *Tarih ve Toplum*, Sy. 31, ss. 43-46.

Şehirde yaşayan Müslümanlar ticaret ve balıkçılıkla uğraşırken, Müslüman nüfusun bir kısmı da askerlik hizmeti görüyordu. Askerlik hizmetini yapmaktan meslek elde etmeye vakitleri kalmadığı için Trabzonlu gençler, mesleki alanda fazla çeşitlilik gösterememektedirler. Bununla birlikte kasaba ve köylerde yaşayan Müslümanlar oldukça fakir ve sefil olduklarından ancak kendi geçimlerini sağlayabilecek imkanlara sahiptiler.²⁵⁵

1875 yılında Trabzon Sancağı'nda yaşayan halkın büyük bir çoğunluğu Müslümandı. Sancak dahilindeki toplam nüfusun yaklaşık % 65'ini Müslümanlar oluşturuyordu. Bu oran Trabzon şehir merkezinde de aynıydı.²⁵⁶ Öte yandan 1900 yılında Trabzon Vilayeti'ndeki toplam 962.935 kişi olan Müslümanların tümünün Hanefî mezhebine bağlı olduğunu görmekteyiz.²⁵⁷

Şakir Şevket'e göre 1877 yıllarında Trabzon'un en güzel yeri "Gavur Meydanı" da denen "Meydan-ı Şarkî" adlı bölgedir. Vali Ahmed Râsim Paşa tarafından buraya bir gazino yapılmış ve altında da sekiz tane mağaza inşa edilmişti.²⁵⁸ 1875 yılında şehir merkezinde 131 kahvehane ile dört gazino,²⁵⁹ 1881 yılında yine 131 kahve ile 55 adet gazino ve meyhane²⁶⁰ vardı. Bu bilgilere göre XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon'da eğlence hayatının hayli yaygın olduğu söylenebilir.

Trabzon'da Kavak Meydanı adlı mahallede Yavuz Sultan Selim zamanından kalma ok taşlarının bulunduğunu, ok atıldığını, silahşörlük yapıldığını ve ata binildiğini görmekteyiz.²⁶¹

1869 yılında Trabzon'a gelen gezgin Deyrolle'ün şu ifadeleri yukarıdaki bilgileri doğrular niteliktedir: "Trabzon'un bayram yeri, Kavak Meydanı denen yerde kurulur. Bayram günlerinde burası kahveciler, lokumcular ve salepçilerle

²⁵⁵ Türkcan, "a.g.m.", ss. 38-40.

²⁵⁶ T.V.S., Def'a 7, ss. 99-100.

²⁵⁷ T.V.S., Def'a 18, s. 68.

²⁵⁸ Şakir Şevket, a.g.e., ss. 154-155.

²⁵⁹ T.V.S., Def'a 7, ss. 107-108.

²⁶⁰ T.V.S., Def'a 12, ss. 142-145.

²⁶¹ Şakir Şevket, a.g.e., s. 116.

dolar.”²⁶² Bu bilgidan Kavak Meydanı’nın eğlence merkezi olarak kullanıldığını da anlıyoruz.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon’da şehrin yüksek tabakasına mensup insanlar, konakların selamlıklarında vakitlerini geçirirlerdi. Selamlıklar, kendilerine has terbiye ve geleneklerin hüküm sürdüğü yerlerdi. Burada semtin ileri gelenleri toplanır, memleketin çeşitli meseleleri tartışılır, aileler arasında meydana gelen anlaşmazlıklar giderilirdi. Bu selamlıklardan bir kısmında ise, ilmi ve edebî sohbetler yapılırdı.²⁶³

Bu dönemlerde Trabzon şehrinin eğlence ve gezinti yerleri vardı. Başlıca eğlence merkezleri arasında Soğuksu mevki, Kavak Meydanı ve Meydan-ı Şarkî’deki park ilk sıralarda gelmekteydi. Trabzon halkı tatil günlerinde buralarda gezintiye çıkar, askeri yetkililer de tatil günlerinde Kavak Meydanı’na gelirler burada cirit oynarlardı. Meydanın büyük ve geniş olması nedeniyle buraya üç tane gemi direği birbirine bağlanıp ortasına altın yaldızlı bir top koyarlar ve at üzerindeki bu topu vurmaya çalışırlardı. Başarılı olanlar ödüllendirilirdi.²⁶⁴

Dini bayram ve kutsal kabul edilen gün ve gecelerde genellikle halka yönelik dini etkinliklerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu etkinliklerde mevlitler düzenlenir, halkın haberdar edilmesi amacıyla top atışları yapılır, sala okutulur, cami ve diğer mabetlerde mumlar yakılır ve bu ibadethaneler süslenirdi.²⁶⁵ Ayrıca Ramazan ayının girdiğinin belirlenmesine yönelik olarak dağlarda çobanlık yapan bir vatandaşın hilali gördüğünü beyan etmesi ve bu olayı kayıt altına aldırması, o günün şartları altında normal bir uygulama olarak kabul edilmeli ve halkın toplumsal olaylara olan etkisi bağlamında değerlendirilmelidir.²⁶⁶

Sosyal hayat düzeni içerisinde Trabzon halkı birbirine güvenen ve dostluk ilişkileri güçlü olan bir yapıya sahipti. Bu güçlü yapının içerisinde Trabzon

²⁶² Deyrolle, a.g.e., s. 19.

²⁶³ Nesip Yağmurdereli, “Eski Yıllarda Trabzon’da İctimâî ve İktisâdî Hayat”, *İnan Mecmuası*, Mart 1946, Sy. 23, İstanbul, 1946, s. 6.

²⁶⁴ Goloğlu, a.g.e., s. 64.

²⁶⁵ T.Ş.S.D., No: 2023, Vr. 114 a; T.Ş.S.D., No: 2031, Vr. 8 b; T.Ş.S.D., No: 2034, Vr. 6 b; T.Ş.S.D., No: 2042, Vr. 22 b; T.Ş.S.D., No: 2063, Vr. 8 a.

²⁶⁶ T.Ş.S.D., No: 2039, Vr. 121 a.

halkının, zor günlerinde birbirlerine yardımcı olmak amacıyla borç alıp verirken, nadiren de olsa bazı sıkıntılarla karşılaştıkları göze çarpmaktadır.²⁶⁷

Trabzon'un İngiliz Konsolosu Alfred Biliotti, 1880 yılında yazdığı bir raporda; Trabzon ve çevresinde 'ağa ve bey'lerin köylüleri sürekli ezdiğini, onları kendi işlerinde kullandıklarını, ağa ve beylerin bu güçlerini yerel idareci ve meclis üyeleriyle olan yakın ilişkilerinden aldıkları belirtmektedir.²⁶⁸

1900 yılı Vilayet Salnamesi'nde "Vilayetimiz ahâlisi fenn-i etnoğrafyaca aslen nev'-i beşerin Kafkas cinsine mensûb ekserîsi Laz ve Türk cinsleriyle karışık olub bir kısm-ı kalîli de Çerkes ve Gürcü muhâcirlerden 'ibâredir. Bünyeleri latîf tab'an ve cibilleten zekâ ve kâbiliyetle meftûrdurlar"²⁶⁹ ifadesinden de anlaşılacağı üzere, şehirde yaşayanların Kafkas kökenli olan Türk, Laz, Çerkez ve Gürcüler olduğu belirtilmektedir. Ancak Rum ve Ermenilerden hiç söz edilmemesi dikkat çekicidir.

Aynı salnamede Trabzon ve çevresinde konuşulan diller hakkında da bilgi verilmiştir. Bu bilgilere göre Vilayet dahilinde genel olarak konuşulan dil Türkçe'dir. Bununla birlikte yörede bulunan Laz, Çerkez, Gürcü, Rum, Ermeni ve hatta Tatarlar bile aralarında kendi mahalli dillerini konuşuyorlardı. Köylerde konuşulan Türkçe'nin yöresel özellikler arz ettiği, ancak kasaba ve şehirlerdeki Türkçe'nin köylere oranla daha anlaşılır ve farklı olduğu, ilim ve irfan sahiplerinin ise diğerlerinin aksine fasih/açık bir dille konuştukları belirtilmektedir. Osmanlı yönetiminin İbtidâ/ilkokul Mektepleri'ni tüm köylerde yaygınlaştırarak eğitim-öğretim konusunda önemli adımlar attığını söyleyebiliriz.²⁷⁰

Başbakanlık Osmanlı arşivlerindeki 4 Temmuz 1895 tarihli bir belgeden Trabzon halkının oldukça yardımsever bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İstanbul'da bir darülacezenin inşasına harcanmak üzere Sivas

²⁶⁷ T.Ş.S.D., No: 2058, Vr. 6 b; T.Ş.S.D., No: 2058, Vr. 17 b; T.Ş.S.D., No: 2067, Vr. 113 a.

²⁶⁸ Demircioğlu, "Alfred Biliotti'nin Raporuna Göre Trabzon ve Havalisinde Ağalar-Köylüler", *Tarih ve Toplum*, Sy. 226, s. 212.

²⁶⁹ T.V.S., Def'a 18, s. 69.

²⁷⁰ T.V.S., Def'a 18, ss. 82-83.

Vilayeti'nden 50.017 kuruş toplanabilirken, Trabzon Vilayeti'nden 849.983 kuruş gibi önemli bir rakam toplanmıştı.²⁷¹

Bu maddi yardımların dışında 17 Temmuz 1894 tarihli arşiv belgesinde, İstanbul'da meydana gelen büyük bir depremde sonra çok üzülen Trabzon halkının cami ve mescitlere kapanıp dua ve tövbede bulundukları, hatta halkın ileri gelenlerinden bir gurubun Trabzon valisinin bu depremde sonra vilayet konağında müzik çaldırmasından rahatsızlık duyarak Osmanlı hükümeti'ne şikayette bulunduklarını görmekteyiz.²⁷²

Trabzon'da yaşayan kadınların toplumda fazla görünmemelerine rağmen, bazı şikayetlerini telgraflar çekerek doğrudan hükümet merkezine ilettiklerini görüyoruz. 22 Ocak 1888 tarihli bir belgede Fatma adındaki bir kadın, hükümet merkezine (İstanbul'a) çektiği bir telgrafta şehirde parasının çalındığını ve gerekli müracaatları yapmasına karşın hakkını elde edemediğini, bu telgrafi sokakta dilendiği paralarla çekebildiğini ve hakkını alabilmesi için gereğinin yapılmasını istediğini belirtmiştir.²⁷³

Müslümanların din hizmetlerini müftüler, cami imam hatipleri ve müezzin kayyımlar yürütmekteydi. Halkın her türlü dini bilgi edinmesinden ihtiyaç duyduğu fetvalara kadar pek çok konuda aydınlatılması ve bilgilendirilmesi görevi yukarıdaki görevlilere aitti. 10 Mart 1899 tarihli bir şer'iyye sicil defteri kaydına göre din görevlilerin atanmasında bazı kriterlerin arandığı, çeşitli sınavlara tabi tutuldukları ve bu sınavları başaranlara ehliyetnâme verildiğini görüyoruz.²⁷⁴ Din görevlileri kendilerini ne ölçüde yetiştirirlerse halkı da o ölçüde aydınlatma gücüne sahiptirler.

b) Hristiyan Rum ve Ermeniler

Osmanlı Devleti'nin her vilayetinde olduğu gibi Trabzon vilayetinde de Müslümanlar, çok farklı etnik köken ve kültüre sahip olan gayr-ı Müslimlerle bir arada yaşamışlardır. Rum ve Ermeni gibi farklı etnik yapılarda olmalarına karşın

²⁷¹ B.O.A., A.MKT.MHM., Dosya No: 704, Gömlek No: 29.

²⁷² B.O.A., Y.PRK.ZB., Dosya No: 13, Gömlek No: 51.

²⁷³ B.O.A., Y.PRK.AZJ., Dosya No: 12, Gömlek No: 79.

²⁷⁴ T.Ş.S.D., No: 2063, Vr. 6 b. Adı geçen ehliyetnâmenin orijinal metni için Ekler bölümündeki Belge-4'e bkz.

farklı mezheplerden de olsa hemen hepsi Hristiyanı. Bu Hristiyanlar Katolik, Ortodoks ve Protestan mezheplerine mensuptular.

1875 yılına ait salnamede Trabzon merkezde 967 hanede 1.630 erkek Rum, 435 hanede 1.349 erkek Ermeni, 122 hanede de 414 erkek Katolik yaşamaktaydı.²⁷⁵ Sancak genelinde de bu gayr-ı Müslim unsurların hemen hemen aynı oranlarda bulunduklarını görmekteyiz.²⁷⁶ Aynı yıl Trabzon Sancağı'nda bulunan Rum ve Ermeni ruhani liderleri şunlardı:²⁷⁷

Rum Ruhani Reisleri:	Nefs-i Trabzon'da metropolit Kostandiyos Efendi Gümüşhane'de metropolit Piravasyus Efendi Giresun'da metropolit vekili Hristo Efendi Tirebolu'da metropolit vekili Papa Tır Efendi Batum'da metropolit vekili Papa Tiro Efendi Akçaabat'da Papa Lefter Efendi
Ermeni Ruhani Reisleri:	Nefs-i Trabzon'da murahhas Matyos Efendi Ordu'da murahhas vekili Çilciyan Kiğork Efendi Giresun'da Vendoğlu Hâci İsador Efendi Batum'da Kolorancıoğlu Hâci Ohannes Efendi Livana'da Kevorkyan Abraham Efendi Gümüşhane'de Melkonoğlu Hâci Simyon Efendi

Tablo-7: Trabzon Sancağı'ndaki Rum ve Ermeni ruhani liderleri.

Tablodan anlaşıldığına göre Trabzon Vilayeti'nde önemli merkezlerde gayr-ı Müslimlerin dini liderleri bulunmaktaydı ve dini faaliyetlerinde özgürce hareket edebilmekteydiler. Bu tarihte vilâyette bulunan mühendislerin tümü gayr-ı Müslimdi.²⁷⁸ Ayrıca şehirdeki gayr-ı Müslimler, valiliğe bağlı olan resmi kuruluşların hemen hepsinde görev alabiliyorlardı. Meclis-i Temyîz-i Hukûk'ta iki, Dîvân-ı Temyîz'de üç, Vilâyet Kalemi'nde iki, Tahrir Dairesi Komisyonu'nda da üç kişiyle temsil edilmekteydiler.²⁷⁹

Trabzon'daki en kalabalık gayr-ı Müslim unsur olarak Rumları görmekteyiz. Din, eğitim ve ticaret konuları başta olmak üzere hemen her konuda istedikleri gibi davranmış ve kendilerine herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır. Rumların çoğunluğu şehir merkezinde yaşarken; geçimlerini

²⁷⁵ T.V.S., Def'a 7, ss. 99-100.

²⁷⁶ T.V.S., Def'a 7, a.y.

²⁷⁷ T.V.S., Def'a 7, s. 79.

²⁷⁸ T.V.S., Def'a 7, a.y.

²⁷⁹ T.V.S., Def'a 10, ss. 41-49.

daha çok ticaretle meşgul olarak sağlıyorlardı. Ticaretle meşgul oldukları için ekonomik yönden de Müslüman halktan çok daha zengin durumdaydılar. 1875 yılında Trabzon'da 24 Rum kilisesi, 1 Rum mezarlığı, 1 de Kızlar Manastırı vardı.²⁸⁰

Başbakanlık arşivlerindeki bir belgede "Hristiyan rüesây-ı rûhâniyesinin cümlesi meclis idâresinde bulunmakta olup..."²⁸¹ ifadesine dayanarak şehirde Hristiyan unsurların meclislerde görev aldıklarını söyleyebiliriz.

1879 yılı salnamesine göre merkezde 6.450 Müslüman erkeğe karşılık, 1.799 Rum, 1.609 Ermeni, 487 Katolik, 38 Protestan vardı.²⁸² 1895 yılında 12.723 Müslüman erkeğe karşılık, 5.685 Rum, 3.138 Ermeni, 626 Katolik ve 41 Protestan vardı.²⁸³ On altı yıllık bir zaman zarfında Müslümanların nüfus artış oranı yaklaşık %100 olurken gayr-ı Müslimlerin nüfus artış oranları %100'den fazla olmuştur. Tek başına bu artış oranları bile devletin, gayr-ı Müslimler üzerinde baskıcı bir politika gütmeye başladığını ortaya koymaktadır.

XIX. yüzyılın sonunda Trabzon Sancağı'ndaki Hristiyanlar, 23.309'u bayan, 23.158'i erkek olmak üzere toplam 46.467 kişiydi.²⁸⁴ Vilayet genelinde ise, 116.623'ü bayan, 119.201'i erkek toplam 235.824 kişiydi.²⁸⁵

1869 yılındaki seyahatinde gayr-ı Müslim unsurlarla ilgili izlenimlerini anlatan Deyrolle özetle şu bilgileri vermektedir:

Trabzon'da şehrin en temiz yeri olan Gavur Meydanı mahallesinde Rum ve Ermeniler ticaretle meşgul oluyorlar, Pazar ve yortu/dini bayram günlerinde Hristiyanlar en güzel elbiselerini giyerek değerli süs eşyalarını takarak dolaşıyorlardı. Burada satıcılar müşterileriye kabaca seslenir, elbisesinden tutup çeker, müşterisini laf yağmuruna tutardı. Öte yandan kardeşim, dostum, ruhum gibi tatlı sözler söyler ve bu arada gösterdikleri mallara da iki kat fiyat isterlerdi. Ermeni tüccarların, Rumlara göre daha saygılı ve dürüst olduğu görülmektedir. Ermeniler genelde terzidirler. Ermeniler Gregoryan/Ortodoks

²⁸⁰ T.V.S., Def'a 7, ss. 105-109.

²⁸¹ B.O.A., Y.ŞD., Dosya No: 1830, Gömlek No: 2.

²⁸² T.V.S., Def'a 11, Vilâyet Matbaası, Trabzon, h. 1296/m. 1879, ss. 116-117.

²⁸³ T.V.S., Def'a 16, s. 186.

²⁸⁴ T.V.S., Def'a 18, s. 237.

²⁸⁵ T.V.S., Def'a 18, s. 244.

ve Katolik olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Rumlar, din ve politika işlerine çok düşkündürler.²⁸⁶

2 Kasım 1895 tarihli Yunanca yazılmış bir makalede Trabzon'daki Rum köylerinin Osmanlı idaresi tarafından hiçbir ayırıma tabi tutulmaksızın korunduğu ve gayr-ı Müslimlerin, Müslüman halktan hiç bir hususta ayrı tutulmadığı ayrıca dile getirilmiştir.²⁸⁷

1887-1888 yılı vilayet salnamesine göre Trabzon'daki Rum ve Ermenilerin bağlı oldukları dini kurumlar şu kısımlara ayrılmıştı:

Trabzon Rum Metropolitliği dört bölgeye bölünmüştü. Birincisi, Trabzon ser Psikoposluğu idi ve Lazistan Sancağı'yla Trabzon Sancağı'nın Tirebolu ve Giresun kazalarından oluşuyordu. İkincisi, Gümüşhane Sancağı'ndan oluşurken üçüncüsü, Samsun, Çarşamba ve Bafra kazalarından ibaretti. Dördüncüsü, merkezi Niksar olmak üzere Ordu, Fatsa, Ünye ve Terme kazalarından oluşmaktaydı. Trabzon Sancağı dahilinde bulunan "Sümela" diğer adıyla "Meryem Ana" ve Gümüşhane Sancağı'nda bulunan "Vazilona" ve "Piristra" manastırları doğrudan doğruya İstanbul'daki Rum Patrikhanesi'ne bağlıydı.²⁸⁸

Trabzon Ermeni Murahhaslığı, Bafra ruhaniyeliği hariç tüm Trabzon Vilayeti'nden ibaretti. Merzifon ve Amasya tarafları da dahil olmak üzere tüm Trabzon Vilâyeti, Trabzon Ermeni Katolik Murahhaslığı'na bağlıydı.²⁸⁹

2023 no'lu Trabzon şer'iyye sicil defterinde, Rum Metropolitliği'nin Tuzlu Çeşme mahallesinde din hizmetlerini yürütübilme amacıyla kullanmak istedikleri bir binaya izin istedikleri ve gerekli ruhsatnâmenin kendilerine ivedi olarak verildiğine dair bir kayıt vardır.²⁹⁰

Trabzon'daki ikinci büyük azınlık gurubu Ermeniler'di. Diğer gayr-ı Müslimler gibi Ermeniler de Osmanlı idaresi altında oldukça rahat bir yaşam sürmekteydiler. İstedikleri gibi ticari işlerle meşgul olmuşlar, zenginleşmişler ve ibadetlerini tam bir özgürlük içerisinde yerine getirmişlerdir. Aralarında önce Katolik ve Gregoryan, daha sonra da Protestan ve Ortodoks mezheplerine mensup

²⁸⁶ Deyrolle, a.g.e., ss. 7-50.

²⁸⁷ B.O.A., Y.PRK.EŞA., Dosya No: 23, Gömlek No: 18.

²⁸⁸ T.V.S., Def'a 15, s. 150.

²⁸⁹ T.V.S., Def'a 15, a.y.

olan Ermeniler,²⁹¹ 1877 yılında Trabzon'da 1 mezarlık ve 3 kiliseye sahiptiler.²⁹² Osmanlı toplumunda kendi sosyal yaşamlarıyla başbaşa bırakılıp serbest bir hayat sürmelerine rağmen, bölgedeki azınlıklar özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinde muhtemelen devletin iyice zayıflamasının da etkisiyle birtakım bölücü ve yıkıcı faaliyetlerin öncüleri olmaları dikkat çekicidir. Bunlardan en önemlisi 1895 yılındaki Ermeni ayaklanmasıdır. Ancak ayaklanmaya geçmeden, Ermenilerin daha önceki faaliyetlerine bakmak gerekir:

1890'lı yıllarda Ermeniler, Anadolu'ya çeşitli yollarla çeteler sokuyor, silah ve cephane gönderiyor ve böylece içerdeki Ermenileri silahlandırıyorlardı. Erzurum'daki kiliseler ihbar üzerine aranmak istenince Ermeniler ayaklanmış ve iki taraftan yaklaşık 100 kişi hayatını kaybederek ayaklanma bastırılmıştır. Bu olay üzerine Trabzon'daki ve diğer bölgelerdeki Ermeniler büyük gösteriler yaptılar.²⁹³

Bu faaliyetlerin gerçekliğini destekleyecek ve ispatlayacak pek çok tarihi belgeye sahibiz. 29 Mayıs 1890 tarihli bir arşiv belgesinde Ermenilerin Tiflis'te bir komite kurdukları ve bu komitenin bir şubesini de Trabzon'da kurmak suretiyle bölgedeki Ermeni vatandaşlarını çeşitli vesilelerle örgütleyip bölgede bağımsız bir Ermenistan devleti kurma çabalarına giriştiklerini görmekteyiz. Aynı belgede bu faaliyetlerini, özellikle nüfusun yarısının Müslüman ve diğer yarısının da Ermeni gibi gayr-ı Müslim unsurlardan oluşan bölgelerde yoğunlaştırmak istedikleri görülmektedir.²⁹⁴ Özellikle nüfusun yarı yarıya olduğu bölgeleri seçmek istemelerinin altında yatan nedenin etnik bağlamda bir çoğunluk sağlama düşüncesinden kaynaklandığı söylenebilir.

1890 yılında Kafkasya'da kurulan Ermeni İhtilâl Cemiyetleri İttifakı Federasyonu Türkiye'deki ilk şubelerinden birini Trabzon'da açmıştır. Ayrıca Hınçak Komitesi'nin de Erzurum'daki şubesi Trabzon'dan gelen Rupen Hanzad adlı bir Ermeni'nin ortaklığıyla kurulmuştu. Bu zararlı cemiyetler Trabzon'daki

²⁹⁰ T.Ş.S.D., No: 2023, Vr. 140 a.

²⁹¹ Ortaylı, "Osmanlı Toplumunda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, IV, 997-1000.

²⁹² T.V.S., Def'a 9, Vilâyet Matbaası, Trabzon, h. 1294/m. 1877, ss. 100-104.

²⁹³ Goloğlu, a.g.e., s. 156.

²⁹⁴ B.O.A., Y.PRK.ZB., Dosya No: 5, Gömlek No: 55

Ermeni halkı sürekli kışkırtıyorlardı. Trabzon'daki İngiliz Konsolosu, Ermenilerin bu faaliyetlerini şu ifadelerle dile getirmekteydi:

Hınçaklılar dışarıdan yönetiliyorlar ve kendileri güvenlik içinde olarak Türkiye'deki soydaşlarının hayatlarını zor duruma sokuyorlar. Amaçları; Müslümanlarla Hristiyanları birbirine takıştırıp bir toplu öldürme olayına sebep olmak suretiyle anarşi yaratmaktır. Dünyaca bilinir ki; bu örgütün anarşik bir karakteri vardır.²⁹⁵

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde Ermenilerin Trabzon'daki faaliyetleriyle ilgili olarak oldukça fazla belge bulunmaktadır. Bu belgelerden önemli olarak gördüklerimiz hakkında bilgi vermek istiyoruz.

23 Aralık 1891 tarihli bir belgeye göre; Ermenilerin Osmanlı topraklarında bu kadar rahatça faaliyet göstermelerinde onların okullarında okutulan derslere yeteri kadar hiç kimsenin dikkat etmemesinin, huzurlu bir ortam sağlanabilmesi için gayr-i Müslimlere gösterilen hoşgörünün ve dolayısıyla dikkatsizliğin önemli bir payının olduğu detaylarıyla belirtilmektedir.²⁹⁶

Sayıştay Dairesi Birinci Kısım Reisi Padişah Yaveri Korgeneral S. Mehmet Sadettin Paşa'nın 1895 yılında Trabzon'da meydana gelen olaylarla ilgili Osmanlı Hükümeti'ne verdiği 16 Ocak 1896 tarihli bir raporda şu bilgiler yer almaktadır:

Köylerden toplanan Ermeniler, İstanbul'dan vapurlarla gelen Ermenilerle buluştuktan sonra 16 Eylül 1895 günü bir Ermeni hanımın evinin balkonundan meydanın ortasına rast gele bir el ateş açılması ile olaylar başladı. Çevreye yayılan isyancı Ermeniler önlerine gelen Müslüman halkın üzerine silahlarla yürüdüler. Askerî güçlerce müdahale etmek zorunda kalınan bu çatışmalar iki buçuk saat sürdü ve ayaklanma bastırıldı.

Hınçakyan ve Tiflis Cemaat-ı Fesâdiyesinden olan bu Ermenilerin bazı eşyaları kaybolunca yetkililer tarafından büyük bir kısmı bulunmuş ve sahiplerine makbuz karşılığında verilmiştir. Olayı çıkaranlar divân-ı harbde yargılanmış ve İstanbul'a gönderilmiştir. Bu olaylar sırasında şehir merkezinde 182, şehir dışında 21 olmak üzere toplam 203 Ermeni ölmüş ve 18'i de

²⁹⁵ Goloğlu, a.g.e., a.y.

²⁹⁶ B.O.A., Y.PRK.ZB., Dosya No: 9, Gömlek No: 59.

yaralanmıştı. Ayrıca 1 Rum ve Müslümanlardan da 21 kişi ölmüş 25 kişi de yaralanmıştı.²⁹⁷

Süregelen bu olaylar neticesinde 7 Ekim 1895 tarihinde Trabzon'daki Ermeniler bir kez daha ayaklanarak, dönemin valisi Kadri Bey'e bile saldırma cüretinde bulundular. Hazırlıklı olan yönetim, olayı bastırdı. Bu olayı inceleyen bir yabancı gazeteci şu ifadeleri kullanır:

Bir Yahudi bana; eğer böyle bir hareket Rusya'da olsaydı bir tek Ermeni sağ kalmazdı. Türklerin din düşmanı olduğunu söylüyorlar ama Trabzon'dan Erzurum'a kadar yollar ve kasabalar kilise ve manastırlarla doludur.²⁹⁸

Trabzon Komitesi reisi ve Avusturya elçiliği tercümanı Pedros Maremyan, Trabzon ve Tiflis Ermeni komitelerinin amaçları ve Ermenistan Devleti kurulması için Trabzon ve çevresindeki Ermenilerin nakit para vermelerinin sağlanması için yaptığı çalışmaları 23 Kasım 1890 tarihli arşiv belgesinde itiraf etmiştir.²⁹⁹ Ayrıca 28 Aralık 1890 tarihli bir başka arşiv belgesine göre, Maremyan'a İsviçre'den gönderilen ve Rusça yazılmış bir mektupta, Trabzon'da yapması gereken faaliyetlerin felsefi bir dille anlatıldığı ve çalışmalarında gösterdiği performansın düşüklüğü, daha fazla fedakarlık yapması gerektiği gibi hususlar zikredilmektedir.³⁰⁰

Adı geçen şahsın bu faaliyetleriyle ilgili olarak kendisine, çalıştığı Avusturya elçiliğinden büyük destek verilmiş, ayrıca çeşitli faaliyetlerde bulunması için tahrik ve sonrasında da himaye gösterildiği 25 Ekim 1890 tarihli belgeden anlaşılmaktadır.³⁰¹ Hemen her olayda adı geçen Maremyan'ın yakalandıktan sonra çıkan bir aftan sonra serbest kaldığı görülmektedir.³⁰²

Ermenilerin Trabzon'da meydana getirdikleri olayların nedenleri hemen hemen Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinde meydana getirdikleri olaylarla aynıdır. Bir olay başlatıldıktan sonra, "Müslümanlar Ermenileri öldürüyor"

²⁹⁷ B.O.A., Y.PRK.KOM., Dosya No: 9, Gömlek No: 2; Hamza Bektaş, *Ermeni İsyanları, Göç Ettirilme Nedenleri ve Uygulamada Devletin Rolü*, T.B.K.Y., Trabzon, 1998, ss. 46-47.

²⁹⁸ Goloğlu, a.g.e., s. 157; Goloğlu'nun bu ifadesini doğrulayıcı nitelikte olan 07 Ekim 1895 tarihli şu belgeye bkz.: B.O.A., Y.PRK.UM., Dosya No: 32, Gömlek No: 114.

²⁹⁹ B.O.A., Y.PRK.ZB., Dosya No: 6, Gömlek No: 88.

³⁰⁰ B.O.A., Y.PRK.BŞK., Dosya No: 20, Gömlek No: 7.

³⁰¹ B.O.A., Y.PRK.ZB., Dosya No: 6, Gömlek No: 52.

³⁰² B.O.A., ZB., Dosya No: 458, Gömlek No: 55. Belge, 01 Mart 1894 tarihli.

şeklinde bir yaygara çıkarılarak Ermeni halk kışkırtılıyor ve bir anlamda kargaşa çıkarmaya teşvik ediliyordu. Bu şekilde halk arasında korku ve endişe yayarak halkın sevdiği kişilere veya camiden çıkanlara saldırılar düzenlenip Müslüman halk galeyana getiriliyordu.

Ermeniler, bölgedeki yıkım faaliyetlerini Avrupa basınında yalan haberler yayınlamak suretiyle, kendilerinin zor durumda olduğunu ve katledildiklerini belirterek destek aramakta ve aradıkları bu desteği de bulmaktaydılar. Osmanlı idaresi de bu faaliyetlerden haberdar olmak ve gerekli düzeltmeleri yapmak amacıyla ilgili gazeteleri tercüme ettiriyor ve gerekli cevapları bu ülkelerin elçilikleri aracılığıyla onlara bildiriyordu.³⁰³

Ermeniler, özellikle askerlerden uzak olan bölgelerde faaliyetlerini daha yoğun olarak ortaya koyuyorlardı. Müslüman halkın olaylara karışması, askeri güçler gelene kadar kendi canlarını, namuslarını ve mallarını korumaya yönelik olarak meydana gelmiştir. Kayıtlara göre hiçbir zaman Müslüman halk, askerlerle bir operasyona veya harekate katılmamışlardır.

Osmanlı Müslümanlarının bütün gayretlerine rağmen, Anadolu'daki yıkıcı faaliyetlerine devam eden Ermenilerin bu faaliyetlerinde, özellikle yabancı elçiliklerden büyük destekler gördükleri aşıkardır. 28 Ekim 1895 tarihli arşiv belgesine göre, Avusturya Hariciye Nezareti'nden gönderilen bir yazıda Trabzon'daki Ermenilere Müslüman halkın ve hatta askeri kuvvetlerin iyi davranmadığına dair şikayetler olduğu ve bu durumun giderilmesi yönünde çalışmaların yapılması gerektiği gibi ithamlarda bulunulmuştur.³⁰⁴

Bu arada zararlı faaliyetlerinden ötürü Trabzon ve çevresinden sürgün edilen Ermenilerin tekrar deniz yoluyla geri dönme çabalarının olabileceği ihtimaline karşılık, devletin geniş güvenlik önlemleri almak zorunda kaldığını 25 Kasım 1896 tarihli arşiv belgesinde görmekteyiz.³⁰⁵

Ermenilerin bu yıkıcı faaliyetlerinin yanı sıra münafıkça davranışlar ortaya koydukları da arşiv belgelerinde yer almaktadır. 15 Ocak 1880 tarihli bir belgede aslında Hristiyan oldukları ve gizlice kendi dini vecibelerine göre hareket ettikleri

³⁰³ B.O.A., HR.SYS., Dosya No: 35, Gömlek No: 15. Belge, 22 Ekim 1895 tarihli dir.

³⁰⁴ B.O.A., Y.PRK.HR., Dosya No: 21, Gömlek No: 23.

halde 30 yıla yakın bir süre Müslüman gibi görünen, daha sonra alenen eski dinlerinde oldukları anlaşıldığında da uygulanan hukukun gereklerinden kurtulmak için Avrupalı ülkelerden yardım ve destek isteyen ve gerekli desteği alan bir gurup Ermeninin varlığına şahit oluyoruz.³⁰⁶

Osmanlı Devleti'nin diğer eyaletlerinde olduğu gibi Trabzon Vilâyeti'nde de halkın bir sınıfının bir başka sınıf üzerinde bir üstünlüğünün bulunmadığı, Osmanlı idaresinde bulunan hiçbir etnik ve dini unsurun bir diğerinin hakkına hukukuna tecavüz etmesinin mümkün olmadığı, böyle bir olay meydana gelirse sorumlularının en ağır şekilde cezalandırılacağı hususlarında sık sık halkın ve idarecilerin uyarıldığını görmekteyiz.³⁰⁷ Bu uyarılar daha ziyade Ermenilerin yoğun olarak ayrılıkçı, kışkırtıcı ve yıkıcı faaliyetlerde bulunduğu ve şehirde büyük karışıklıklar meydana getirdiği 1895 yıllarına rastlamaktadır.

Devletin gayr-i Müslim vatandaşlar hakkındaki bütün olumlu çabalarına rağmen, Ermenilerin Trabzon ve çevresindeki faaliyetleri konusunda Trabzonlu bir Ermeni vatandaşın yetkililere verdiği bilgileri içeren ve bizzat kendi el yazısıyla kaleme aldığı bir belgenin içeriğini özetlemek istiyoruz:

Belgeye göre Trabzon'da Ermeni komitesine üye olanların adları ve içerisinde bulundukları faaliyetleri sıralandıktan sonra yaklaşık onbeş kişinin faaliyetleri sıralanmaksızın sadece isimleri zikredilmiştir. Bu isimler arasında Osmanlı ordusunda görevli olanlar, kuyumculuk gibi zengin işlerde çalışanlarla birlikte Rusya'da yıllarca eğitim gördükten sonra Trabzon'a gelenler de vardır. Daha sonra komite üyelerinin ellerinde bulunan dinamit, silah ve silah malzemesini nerede sakladıkları, hangi ülkelerden pasaport aldıkları ve ellerindeki malzemeleri hangi yollarla Trabzon'a getirdikleri ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Bu ifadelerden sonra iddiaların sahibi olan Ermeni vatandaş 10 Kasım 1900 tarihli belgede aynen şu cümleleri kaleme almıştır:

Beşinci Ordu-yu Hümâyûn'a mensup seyyar topçu yirmi beşinci alayın ikinci bölüğü mülâzım-ı evveli Hüseyin Efendi'ye vermiş olduğum balâdaki malûmât doğru olup her an ispata hazırım. Meydân-ı sîrete koyamadığım

³⁰⁵ B.O.A., MV., Dosya No: 90, Gömlek No: 24.

³⁰⁶ B.O.A., Y.EE., Dosya No: 79, Gömlek No: 6.

³⁰⁷ B.O.A., Y.PRK.ASK., Dosya No: 84, Gömlek No: 28. Belge 07 Ağustos 1892 tarihli.

taktirde hakkımda terettüb edecek olan cezaya razı olduğumu arz ile imzâlarım. 10 Teşrîn-i Evvel sene 1316. Trabzon Vilâyeti ahâlîsinden ve Ermeni Milletinden Dülger Manas.³⁰⁸

Ermeniler bu faaliyetlerini sadece erkekler tarafından değil aynı zamanda kadınları aracılığıyla da devam ettiriyorlardı. 24 Aralık 1896 tarihli bir başka arşiv vesikasında Sasonlu Manukyan Manyan adlı bir Ermeni kadının üzerinde çıkan Teruşçak Gazetesi ve Taşnagistan Komitesi'nin yayınladığı çeşitli zararlı ilanlar dolayısıyla tutuklandığı belirtilmektedir.³⁰⁹

XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar millet-i sadıka olarak gördüğümüz Ermeni vatandaşlarını bu menfi davranışlara iten nedenin, Osmanlı Devleti'ni milliyetçilik akımlarıyla parçalamayı düşünen ve sıcak denizlere inme hevesinde olan Rusya'yla pastadan pay alma peşinde olan Batılı devletler olduğunu söyleyebiliriz.

c) Diğer Yabancı Unsurlar

Trabzon, jeopolitik konumu nedeniyle öncelikle sıcak denizlere inmek arzusunda bulunan Rusya'nın ve daha sonra İpek Yolu'nun üzerinde bulunan tarihi bir liman kenti olması dolayısıyla Batılı ülkelerin ilgi odağı olmuştur. Bu nedenle adı geçen ülkeler XIX. yüzyılda da Trabzon'la olan bağlarını gayet sıkı şekilde korumuş ve geliştirmişlerdir. Bu nedenle şehirde konsolosluklar açmışlar, misyonerlik faaliyetleriyle birlikte kendi okullarını da inşa ederek eğitim-öğretim faaliyetinde bulunmuşlardır.³¹⁰

Trabzon Vilayet merkezinde yukarıda belirttiğimiz unsurların dışında yabancı ülke elçiliklerinin varlığının yanında özellikle etkinliklerinin daha da önemli olduğunu düşünüyoruz.

1875 yılı Vilayet salnamesine göre şehir merkezinde Rusya, İran, Fransa, Belçika, Nemçe/Avusturya, İngiltere, İtalya, Almanya, Flemenk/Hollanda, Yunanistan ve İspanya ülkelerinin elçilikleri bulunmaktaydı.³¹¹ 1894 yılı

³⁰⁸ B.O.A., Y.PRK.AZJ., Dosya No: 21, Gömlek No: 41. Adı geçen belgenin orijinal nüshası için Ekler bölümündeki Belge-2'ye bkz.

³⁰⁹ B.O.A., Y.PRK.EŞA., Dosya No: 25, Gömlek No: 73.

³¹⁰ Konsolosluk faaliyetleriyle ilgili olarak Trabzon Vilayet Salnamelerinin hepsinde ilgili bölümlerde bilgi verilmiştir. T.V.S., Def'a 7-18'de muhtelif sayfalarda.

³¹¹ T.V.S., Def'a 7, s. 78.

salnamesinde ise, Amerika ve Macaristan'ın da Trabzon'da birer elçilik açtıklarını görüyoruz.³¹² Bu elçilikler sadece Trabzon merkezde varlıklarını sürdürmekle kalmıyor, aynı zamanda diğer sancaklarda da temsilcilikler bulunduruyordu.³¹³

28 Ekim 1893 tarihli arşiv belgesinde İngiliz Konsolos vekili Kismoris'in çevre kazalara gidip, buradaki Ermenilerin hali hakkında bilgi topladığı görülüyor.³¹⁴ Bir başka belgede Avusturya'nın Trabzon elçisinin Ermeni komitecilerine yardım ve yataklık gibi destekleyici, kışkırtıcı ve himaye edici yardımlarda bulunduğunu görüyoruz.³¹⁵ Şehirdeki yabancı ülke elçilik çalışanlarının asli görevlerinden ziyade memleketi karıştırmak, fitne ve fesat çıkararak halkın huzur ve mutluluğunu bozmaya yönelik faaliyetlerde bulunduklarına yukarıdaki arşiv belgeleri şahitlik etmektedir.

8 Aralık 1881 tarihli bir belgeye göre önceden Lazistan'ın haritasını çıkarıp daha sonra da Of ve çevresinin haritasını çıkartmak isteyen Trabzon'un Rus Konsolosluğu memurlarına engel olunmasının gerektiği belirtilmektedir.³¹⁶ Trabzon'da yabancı elçiliklerin faaliyetlerinin bölgede huzursuzluk ve karışıklılar çıkarmak olduğu yönünde, sahip olduğumuz bu belgeler bizleri haklı çıkarmaktadır.

Elçiler, kendi devletlerini Trabzon'daki olaylar hakkında sürekli bilgilendiriyorlardı. Hazırladıkları raporlarda şehir ya da kasabalarda yaşayan halkın iş ve sosyal durumları, eğitim durumları, yaşam koşulları ve farkları, çalışma şartları, kendi ülke halklarının buralarda barınıp barınamayacakları, nüfus hareketleri ve çeşitli gelirler gibi konulara değinmekteydiler.³¹⁷

Elçiler aynı zamanda hem kendi ülkelerine bilgi veriyorlar hem de Osmanlı Devleti sınırları içerisinde olan diğer elçiliklerle de yakın ilişkilerini sürdürüyorlardı. Mahalli yöneticilerin kötü yönetimleri ve şehirdeki görevlilerin çeşitli sürgün ve öldürülme olaylarıyla ilgili olarak Amasya konsolos vekilinin

³¹² T.V.S., Def'a 15, ss. 332-335.

³¹³ T.V.S., Def'a 15, a.y.

³¹⁴ B.O.A., Y.PRK.UM., Dosya No: 28, Gömlek No: 61.

³¹⁵ B.O.A., Y.PRK.ZB., Dosya No: 6, Gömlek No: 52. Belge, 25 Ekim 1890 tarihli.

³¹⁶ B.O.A., Y.PRK.ASK., Dosya No: 10, Gömlek No: 10.

³¹⁷ Türkcan, "a.g.m.", ss. 34-46.

Trabzon'daki kardeşine bilgi verdiği 04 Haziran 1878 tarihli arşiv belgesinden anlaşılmaktadır.³¹⁸

28 Aralık 1882 tarihli bir başka arşiv belgesinde Trabzon İngiliz Konsolosu'nun, Türklerin Trabzon, Yomra Varvara Köyü ve Sürmene'de Rumları öldürüp, mallarını gasp ettiklerine dair İngiltere Büyükelçiliğine iftiralarla dolu bir rapor sunduğuna şahit olmaktayız.³¹⁹

Yabancı ülkelerin elçiliklerinin bir başka faaliyeti de zaman zaman Trabzon ve çevresine gizli ajanlar göndererek bölge hakkında bilgi edinmek istemeleridir. 14 Eylül 1890 tarihli bir arşiv belgesinde Fransız ve Belçikalı üç ressamın Trabzon'a gelerek gizlice bölgenin resimlerini çekerken yakalandıkları ve yapılan soruşturmalarda Bayburt üzerinden Erzurum'a ve oradan da İran ve Türkistan'a giderek bölgenin haritasını çıkarmak istedikleri anlaşılmıştır.³²⁰

Şehirde ticaret amacıyla Fransız, İtalyan, İranlı ve Kürtlerin varlığına da rastlıyoruz.³²¹ Şehre Anadolu'nun hemen her yanından gelen tüccarlarla gayr-ı Müslimler bir arada barış ve huzur içerisinde varlıklarını devam ettiriyordu. Şehirdeki yabancıların konaklaması için Fransız ve İtalyanların ortaklaşa bir otel işlettikleri görülmektedir.³²²

Ermeni Patrikliği'nin Hristiyan cemaati adına yabancı ülke elçiliklerinden himaye ve destek talep etmesiyle, yine yabancı ülke elçiliklerinin bölgede yürüttükleri faaliyetlerine bir yenisi daha eklenmiş oluyordu.³²³

28 Kasım 1895 tarihli arşiv belgesine göre Amerikan misyonerleri, Anadolu'daki vilayetlerde ve dolayısıyla Trabzon'da ihtiyaç sahiplerinin tespit edilmesi ve zor durumdaki bu insanların çeşitli yardımlarla etkilenebilecekleri düşüncesiyle kendi vatandaşlarına çağrılarda bulunuyorlardı.³²⁴

Amerikalı misyoner teşkilatlarının faaliyetlerinden bir diğeri de, Amerikan İncil Cemiyeti tarafından tab ettirilen kitap ve risalelerin dağıtılması konusunda

³¹⁸ B.O.A., **HR.SYS.**, Dosya No: 14, Gömlek No: 42.

³¹⁹ B.O.A., **HR.SYS.**, Dosya No: 82, Gömlek No: 55.

³²⁰ B.O.A., **Y.PRK.ASK.**, Dosya No: 64, Gömlek No: 40.

³²¹ Deyrolle, **a.g.e.**, ss. 7-45; **T.Ş.S.D.**, No: 2064, Vr. 27 b.

³²² Deyrolle, **a.g.e.**, a.y.

³²³ B.O.A., **HR.SYS.**, Dosya No: 35, Gömlek No: 30. Belge, 04 Kasım 1895 tarihlidir.

³²⁴ B.O.A., **HR.SYS.**, Dosya No: 35, Gömlek No: 48.

kendilerine izin vermeyen Trabzon Maarif Müdürü'nün görevden alınmasını istemeleriydi.³²⁵

3. Osmanlı Devleti-Gayr-ı Müslim İlişkileri

Osmanlılar, Trabzon'u fethettikten sonra diğer sancaklarda olduğu gibi Trabzon'da da şehri İslamlaştırmak ve Türkleştirmek adına büyük çaba göstermişlerdir. Bu çabaları gösterirken bölgedeki gayr-ı Müslimlerin dini konularda hiçbir zorlamaya tabi tutulmadıkları, aksine tam bir özgürlük içerisinde olduklarını söyleyebiliriz. Samsun, Tokat, Amasya ve Çorum gibi Türklerin yoğun olarak yaşadığı şehirlerden buraya Müslüman Türkler getirilerek yerleştirilmiştir. Bu sayede şehirde etnik ve dini bakımdan önemli sayılabilecek bir zenginlik oluşmaya başladı.³²⁶

Önceleri kendilerine verilen bazı idari görevlerle Müslüman halkla ve yöneticilerle iyi ilişkiler kurmaları sağlanan gayr-ı Müslimler, devletin ve Müslüman halkın kendilerine gösterdiği hoşgörü, ilgi ve güzel komşuluk ilişkileriyle de Müslümanlara ve dolayısıyla İslam dinine karşı daha fazla ilgi duymalarını sağlamış ve bir kısmı tamamen gönüllü olarak zaman içerisinde Müslüman olmuştur. Ancak bu din değiştirmelerinin iddia edildiği ölçüde hızlı ve abartılı bir şekilde olmadığı kaynaklarda yer almaktadır.³²⁷

Osmanlı Devleti, sınırları içerisinde yaşayan vatandaşların tümünün can, mal, namus ve ırzlarını korumaya yönelik pek çok önlem almıştı. Özellikle gayr-ı Müslimlere yönelik suç içerici davranışlarda bulunanlar hiç vakit geçirilmeden yakalanıyor ve en ağır şekilde cezalandırılıyordu.³²⁸

İdari görevler alan gayr-ı Müslimler de zaman zaman başarılarından ötürü çeşitli ödülleriyle taltif edilirken Müslim-gayr-ı Müslim kaynaşması amaçlanıyordu. Bu nedenle 1875 yılında Trabzon Murahhası Ermeni rahip Nazaryan Matyos Efendi'ye nişan takılmıştı.³²⁹

³²⁵ B.O.A., HR.SYS., Dosya No: 71, Gömlek No: 61. Belge, 09 Kasım 1895 tarihli.

³²⁶ Kemal Çiçek, "Şer'îye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslim-Gayr-ı Müslim İlişkileri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, s. 235.

³²⁷ Çiçek, "a.g.m.", a.y.

³²⁸ B.O.A., DH.EUM.AYŞ., Dosya No: 63, Gömlek No: 5.

³²⁹ B.O.A., Y.MTV., Dosya No: 74, Gömlek No: 4.

Şer'iyye sicil defterlerindeki gayr-ı Müslimlerle ilgili davaların büyük bir çoğunluğunu vekalet hüccetleri, alacak verecek davaları ile tereke kayıtları oluşturmaktadır. Eğitim ve ibadethanelerle ilgili kayıtların çoğunluğunu da bu kurumların ruhsatlarıyla ilgili kayıtlar oluşturmaktadır.³³⁰

Gayr-ı Müslimlerle ilgili ya da gayr-ı Müslimlerin şahit olarak yer aldığı davalarda Müslümanlardan farklı olarak gayr-ı Müslimlerin imza kullandıklarını görüyoruz. Müslümanlar genellikle mühürler kullanırken gayr-ı Müslimler kendi yazı sitilleriyle imza atmaktaydılar.³³¹ Bu durumun gayr-ı Müslimlerin eğitim açısından Müslüman halktan daha ileri seviyede olmasından kaynaklandığı kanaatindeyiz.

2031 no'lu şer'iyye sicil defterindeki bir kayıta Müslümanlara uygulanan vefat işlemlerinin hiçbir ayrıma tabi tutulmaksızın bir Ermeni vatandaşa da aynen uygulandığı görülmektedir. Buna göre öldürülen bir Ermeni vatandaşın yine bir gayr-ı Müslim doktor tarafından otopsisı yapılmış, hazır bulunan şahitler huzurunda ölüm nedeni kaydedildikten sonra kendi dini gereklerine göre defin işlemleri devam ettirilmiştir.³³² Aynı defterdeki bir başka kayıta ölen Yazıcıoğlu Yorika veled-i Mikail adlı bir Rum vatandaşın çocuklarına kalan terekesinin muhafazası için bir vasî tayin edilmesi gerektiği belirtilmiş ve Müslümanlardan farksız olarak bu işlemler yerine getirilmiştir.³³³

1876 yılında Meşrutiyetin ilanıyla ilk meclis, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Müslim ve gayr-ı Müslim unsurlardan oluşuyordu. Birinci ve ikinci devre üçer tane olan Trabzon milletvekilllerinden bir tanesi gayr-ı Müslimdi. Buna göre Tahir Ağazâde Hacı Emin Efendi, Eyübzâde Ali Efendi ve Yorgoki Karvanidi Efendi birinci devre, Hacı Emin Efendi, Hüseyin Alemdarzâde Emin Hilmi Efendi ve Ohannes Efendi de ikinci devre Trabzon milletvekilleri idi.³³⁴

³³⁰ T.Ş.S.D., No: 2031, Vr. 2 a; T.Ş.S.D., No: 2039, Vr. 109 b; T.Ş.S.D., No: 2046, Vr. 116 a.

³³¹ T.Ş.S.D., No: 2043, Vr. 70 b, 81 a, 86 a-b, 88 b, 100 b; T.Ş.S.D., No: 2045, Vr. 114 a-b, 117 a, 118 b; T.Ş.S.D., No: 2048, Vr. 7 b, 8 a, 9 b; T.Ş.S.D., No: 2050, Vr. 47 a, 48 a; T.Ş.S.D., No: 2051, Vr. 11 b. Ayrıca 2055 ve 2065 no'lu şer'iyye sicil defterlerindeki kayıtların önemli bir bölümü gayr-ı Müslimlere ait olduğundan bu uygulama konusunda daha geniş bilgi için bkz. T.Ş.S.D., No: 2055, Vr. 1 b-163 a; T.Ş.S.D., No: 2065, Vr. 1 a-96 b.

³³² T.Ş.S.D., No: 2031, Vr. 9 a-b.

³³³ T.Ş.S.D., No: 2031, Vr. 28 b.

³³⁴ Komisyon, "a.g.md.", Yurt Ansiklopedisi, s. 7199.

Osmanlı idaresinin gayr-ı Müslimlere gösterdiği hoşgörü ve ibadet özgürlüğü o dönemde bütün dünyanın arzuladığı fakat ulaşamadığı bir durumdu. Trabzon Sümela Manstırı diğer adıyla Meryemana Manastırı idaresinde görevli rahiplerin, bu memnuniyetini gösteren ve bu konudaki görüşlerimizi desteklediğini düşündüğümüz 12 Şubat 1881 tarihli bir belgenin içeriğini özetle aktarmak istiyoruz:

Ağnam/koyun mahsulatından elde ettiğimiz tereyağından bir miktarın hediye olarak kabulü bizi son derece memnun edecektir. Adı geçen manastır, eski ve oldukça meşhur bir abide olmakla beraber önce cennetmekân I. Sultan Selim ve daha sonra IV. Murat, İran ve Bağdat seferlerine giderken bu manastıra uğramışlar ve buradakileri onurlandırdıktan sonra buraya birkaç tane büyük mum hediye etmişlerdi. Bu bilgiler manastırın eski kayıtlarında mevcut olup hediye edilen mumlardan iki tanesi hala manastırın en muazzaz yerinde korunmakta ve manastır idaresi bu durumla iftihar etmektedir. Bu vesileyle Padişahımızın bu hediyesini kabul etmesi hususunda emir padişahımızdır.³³⁵

Şer'iyeye sicil defterlerinde gayr-ı Müslimlerle ilgili dava kayıtlarının büyük bir çoğunluğunun tereke tespit ve taksimi, veraset, vasî hücceti, vekalet ilamı gibi konularda olması, Müslümanlarla gayr-ı Müslimlerin barış ve huzur içerisinde yaşadıklarının en açık belgesidir. Yine bu davalarda Müslümanlar, gayr-ı Müslimlere şahitlik edebildiği gibi gayr-ı Müslimlerin de Müslümanlara şahitlik ettiğini ve birbirine vekalet ettiklerini görüyoruz.³³⁶

08 Kasım 1890 tarihli bir arşiv belgesinde babası Müslüman olduğu halde Eğriboz'da anne ve babasının ölümüyle Yunanlı bir zabitin himayesinde kalarak Hristiyan yapılan Pedros'un, Müslümanların yoğun olarak yaşadığı uygun bir yerde bir hizmete tayin edilmesinin istenmesi,³³⁷ Osmanlı Devleti'nin, sınırları içerisinde yaşayan gayr-ı Müslimlere bakışını yansıtmaya bakımından oldukça dikkat çekicidir.

³³⁵ B.O.A., Y.PRK.HH., Dosya No: 7, Gömlek No: 42.

³³⁶ T.Ş.S.D., No: 2032, Vr. 17 a-19 b, 76 b; T.Ş.S.D., No: 2047, Vr. 3 a-b, 5 b; T.Ş.S.D., No: 2048, Vr. 28 a, 31 b, 38 a, 39 b, 42 a, 46 a, 47 a, 49 b; T.Ş.S.D., No: 2056, Vr. 1 a.

³³⁷ B.O.A., Y.PRK.BŞK, Dosya No: 19, Gömlek No: 75.

Arşivlerdeki 30 Aralık 1895 tarihli bir belgede Trabzon-Değirmendere mevkiinde çıkan bir karışıklık üzerine çok sayıda Ermeni vatandaşın Rusya'ya göç etmek zorunda kaldıkları ve sükunetin tekrar sağlanabilmesi için bu olaylarda zarar görenlere yardımların yapılmasının önemli bir çalışma olacağı düşünülmüştür.³³⁸

1890-1895 yıllarına ait 2047 ve 2050 no'lu şer'iyye sicil defterlerindeki gayr-ı Müslimlere ait dava kayıtlarının önceki yıllara ait şer'iyye sicil defterlerine göre oldukça fazla olması dikkatimizi çekmiştir.³³⁹ Bu zaman diliminin gayr-ı Müslimlerin şehirde yıkıcı ve bölücü faaliyetlerinde yoğunluğun yaşandığı dönemler olması bizi bu düşünceye sevk etmiştir.

Müslümanlarla gayr-ı Müslimler arasında çok uzunca sürelerdir devam eden dostluk ve aynı topraklar üzerinde huzur içerisinde birlikte yaşama tecrübesine XIX. yüzyılın son çeyreğinde Ermenilerin ön ayak oldukları ayaklanmalar gölge düşürmüştür.

D. Eğitim Durumu ve Eğitim-Öğretim Kurumları

1. XIX. Yüzyılın Son Çeyreğine Kadar Osmanlı Devleti'nde Eğitim Durumu

Öncelikle XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı Devleti'nde ve Trabzon'da eğitim yapısına değinmek istiyoruz. Osmanlı Devleti'nin XV. ve XVI. yüzyıllarda askerî, ekonomik ve sosyal yönlerden, halkı Müslüman olan diğer ülkelerden daha iyi bir konumda olduğu söylenebilir.

Bu dönemlerde Osmanlı Devleti, Batıdaki yeni gelişmeleri zamanında takip edebiliyor, ekonomik ve siyasi üstünlüğü sayesinde istediği bilgi ve teknolojiye gerektiğinde sahip olabiliyordu. Coğrafya, haritacılık, tıp, madencilik, askeri teçhizat bu alanlardan sadece bir kaçıdır. Devlet, ihtiyaç duyduğu yetişmiş kalifiye elemanları da zorluk çekmeden kendi ülkesine getirmeyi başarmaktaydı.³⁴⁰

³³⁸ B.O.A., HR.SYS., Dosya No: 36, Gömlek No: 24

³³⁹ Önceki yıllara ait şer'iyye sicil defterlerinde % 10 civarında bulunan gayr-ı Müslimlere ait kayıt sayısının 2047 no'lu defterde üçte bire yakın olması bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Ayrıca 2050 no'lu defterde gayr-ı Müslimlerle ilgili olarak oldukça fazla kayıt mevcuttur. Daha geniş bilgi için bkz. T.Ş.S.D., No: 2047, Vr. 1 a-129 b; T.Ş.S.D., No: 2050, Vr. 1 a-147 b.

³⁴⁰ Yolalıcı, a.g.e., s. 60.

Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerileme dönemlerinde siyasi, askeri ve ticari konularda görülen aksaklıklar, eğitim konusunda da kendini göstermiştir. Özellikle XVIII. yüzyıldan sonra daha önce araştırma, inceleme ve deney çalışmalarıyla bilim adına bir faaliyette bulunmayarak geri kaldıkları hususlarda pratik çözümlere yönelik arayışlara girmişlerdir.³⁴¹

Osmanlı eğitim-öğretim sisteminde kuruluşundan XVII. yüzyıla kadarki dönemde yeniliklere açıklık, süreklilik ve kalite bakımından gayet iyi durumda olan medreseler, XVII. yüzyıldan itibaren felsefe derslerinin bu okullardan kaldırılmasıyla büyük bir gerileme yaşamışlardır.³⁴²

Osmanlı Devleti, eğitim-öğretim faaliyetini sadece medreseler yoluyla sağlamıyordu. Medreselerin yanı sıra sadece devlet adamı yetiştirmeye yönelik faaliyet gösteren Enderun mektepleri de önemli bir işlev yerine getirmişlerdir. Önceleri sadece devşirme çocuklarına eğitim veren bu okullar daha sonra devşirme uygulamasının sona ermesiyle Müslüman çocuklarına yönelik faaliyetlerine devam etmişlerdir. Ancak bu mektepler de gerilemeden nasiplerini almışlardır.³⁴³

XIX. yüzyılın ilk yarısında eğitimde bazı yeni ve köklü değişikliklere gidildiğini görüyoruz. II. Mahmut, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı kapatıp bir yıl sonra Tıbbiye'yi, 1834 yılında da Harbiye'yi açmış, Sıbyan mekteplerinin ıslahına yönelik faaliyetlerde bulunmuş ve gösterdiği bu çabaların anlamlı olmasını sağlamak için, halkın çocuklarını okullara göndermelerine yönelik çalışmalarda bulunmuştur.³⁴⁴

II. Mahmut'un bu çalışmalarının sonucunda eğitim, bir taraftan aşama aşama devletin kontrolüne girerken diğer yandan da laikleşmeye başladı.³⁴⁵ Tanzimat döneminde Osmanlı aydınları, birleştirici, laik ve liberal bir eğitim sistemini devletin bütünlüğünü sağlamada vazgeçilmez olarak kabul etmişlerdir.

³⁴¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat, T.T.K.B., Ankara, 1992, s. 338.

³⁴² Hasan Ali Koçer, Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), M.E.B.Y., İstanbul, 1991, s. 234.

³⁴³ Yolalcı, a.g.e., ss. 60-61.

³⁴⁴ Yolalcı, a.g.e., s. 61.

Pek çok sorun gibi eğitimin yeniden düzenlenmesi konusu, Osmanlı aydınlarının çözmeleri gereken en önemli problemlerden birisi durumundaydı. Bu yüzden Osmanlı Devleti, hiç zaman kaybetmeden çağa uygun bir eğitim sistemini hayata geçirmek durumunda idi.³⁴⁶ Özellikle Tanzimat'tan sonra eğitimde modernleşme çalışmalarına hız verilmiştir. Bu amaçla sırasıyla "Mekteb-ı Maarif-i Umûmiye" ve "Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti" kurulmuştur.³⁴⁷

1847'de Dâru'l-Muallimîn, 1858'de Kız rüştiyeleri, 1868'de Dâru's-Şafaka Sultânîsi'nin açılması ile bu yenilikler hız kazanmış oldu.³⁴⁸ Bu okulların açılmasının halkın üzerinde olumlu etkileri olduğu bir gerçektir. Öğrencilerin giyim-kuşamlarından davranışlarına kadar pek çok konuda gelişmeler sağlanmıştır. Halk medreselerden yetişenlerle bu yeni okullardan yetişen çağdaş, aydın ve yenilikçi neslin arasındaki farkı çabuk kavramış ve onlardan çok şeyler öğrenmiştir.³⁴⁹

Okul açma çalışmalarının yanı sıra 1864 yılından itibaren, *Vilayet Maarif Meclisleri* kurularak her vilâyette birer müdüründen oluşan *Vilâyet Milli Eğitim Müdürlükleri* kurularak mali ihtiyaçlarını karşılamak üzere *Maarif Sandıkları* tesis edilmiştir.³⁵⁰ Osmanlı Devleti'nde eğitim-öğretim sisteminde ve kurumlarında yapılan bu yapısal değişimler, daima siyasi yapıyla paralellik arz etmiştir.³⁵¹

1869 yılında Saffet Paşa'nın gözetiminde düzenlenen Maarif Nizamnâmesi, Osmanlı Devleti'nin eğitim sistemini uzun yıllar yönlendirmiştir. Fransız eğitim sisteminden yararlanılarak hazırlanan nizamnâmeğe göre pek çok yenilik getiriliyordu. Bu kararlardan önemli gördüklerimizi maddeleyerek şöyle özetlemek istiyoruz.³⁵²

³⁴⁵ İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, II, 466-468.

³⁴⁶ Tekeli, "a.g.md.", a.y.

³⁴⁷ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, T.T.K.B., Ankara, 1991, s. 16.

³⁴⁸ Tekeli, "a.g.md.", s. 470.

³⁴⁹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, T.T.K.B., Ankara, 1991, ss. 289-290.

³⁵⁰ Yolalcı, a.g.e., s. 62.

³⁵¹ Halil Aytekin, "Trabzon Vilâyeti Eğitim Teşkilâtı", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, s. 461.

³⁵² Kodaman, a.g.e., ss. 22-23; Koçer, a.g.e., ss. 82-83; Yolalcı, a.g.e., s. 63.

a) Daha önce kurulmuş olan Maarif-i Umûmiye Nezareti, yetkileri ve etkileri açısından daha da geliştirilecektir.

b) Meclis-i Kebîr-i Maarif adıyla yeni bir meclis kurularak biri İlmiye Dairesi diğeri İdârî Daire olmak üzere iki daireye ayrılacaktır. İlmiye Dâiresi, okullara yönelik ders kitapları hazırlamak, gelişmiş Avrupa okullarıyla ilişkiler kurmak ve Türkçe'nin gelişmesine yönelik çalışmalarda bulunmak işleriyle meşgul olacaktır. İdârî Daire ise; okullara, Maarif meclislerine, kütüphane, müze ve matbaalarla ilgilenmek, eğitimle ilgili her türlü plan ve proje geliştirmek ve personel hizmetleriyle meşgul olacaktır.

c) Vilâyetlerde kurulan Maarif Meclisleri, Maarif Nezareti'nin şubeleri olarak çalışacak ve başkanı da Maarif Müdürü olacaktır.

d) Her vilâyet, sancak ve kazada kurulacak Maarif Sandıkları aracılığıyla bu merkezlerdeki eğitim giderleri karşılanacak ve başlarına birer Maarif Sandık emini atanacaktır.

e) Sıbyan mektepleri, rüşdiyeler, idâdîler, sultânîler, dârulmuallimînler, dârulmuallimât ve dârulfünûnlar devletin resmi okulları olurken, gayr-ı Müslimlerin çocuklarının eğitimi devletin izniyle açılan özel okullar eliyle olacaktır.

f) Maullim-i Evvel'e 800, Muallim-i Sâni'ye 500, öğrencilerin düzenini sağlayan Mubassır'a³⁵³ 250 ve okul hademelerine de 150 kuruş maaş verilecektir.

g) Her okulda okunacak dersler belirlenmiş olup, her köy ve mahalleye bir sıbyan mektebi, 500 haneli yerlere rüşdiye, 1.000 haneli yerlere idâdî, vilâyet merkezlerine sultânî, İstanbul'da kız ve erkek öğretmen okulları ve ayrıca uygun görülen yerlerde kız rüşdiyelerinin açılmasına karar verilmiştir.

Eğitim tarihimiz açısından ciddi bir önem arz eden bu nizamnâme ile her şeyden önce eğitim, devletin ilgilenmesi gereken bir iş ve görev olarak kabul edilmiştir. Bunun ötesinde çağın gereklerine göre medeni bir eğitim anlayışının hakim kılınması, kız çocuklarının ilk mekteplerden sonra da eğitim görmesi ve toplumda rollerinin gereği gibi yerine getirilmesinin sağlanması gibi hayati önem taşıyan konularda önemli adımlar atılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde eğitimle ilgili bu gelişmeler olurken XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Trabzon'da eğitim sürecinin nasıl geliştiğine bakmak istiyoruz. Trabzon, Anadolu'da bulunan Osmanlı şehirlerinin pek çok alanda en önemli şehirlerinden biridir. Bölgede siyasi, sosyal ve ekonomik anlamda zengin bir kültür mirasına sahip olan Trabzon, eğitim açısından da bölgenin en önemli merkezi durumundaydı.³⁵⁴

Trabzon, Fatih tarafından fethedildikten sonra şehirdeki kullanılmayan bazı kiliseler camiye dönüştürülmüştü.³⁵⁵ Camiye dönüştürülen bu mabedler aynı zamanda birer eğitim-öğretim kurumu haline getirilmiştir. Bu dönemlerde diğer bölgelerde olan medreseler ve sıbyan mektepleri yavaş yavaş Trabzon'da da varlığını göstermeye başlamıştır. Fetihden kısa bir süre sonra şehre Anadolu'nun çeşitli yerlerinden getirilip yerleştirilen Müslümanların eğitim ihtiyacını karşılamak amacıyla medreseler kurulmuştur. Fatih, İmaret, İskender Paşa, Hamza Paşa, Zeytinlik, Çarşı Camii, Müftü Camii, Pazarkapısı Camii ve Saraçzâde medreseleri bu medreselerin en önemlilerinden sayılabilir.³⁵⁶

Medreseler, sıbyan mektepleri ve Enderun gibi geleneksel eğitim kurumlarından başka askerî ve tıbbî amaçlarla daha başka okullar açıldıysa da³⁵⁷ XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi, Trabzon'da da önemli sayılabilecek bir gelişme olduğunu söyleyemiyoruz.

Eğitim alanında Osmanlı Devleti'nin yaptığı yeniliklerin Trabzon'da da uygulandığını görmekteyiz. 1869 yılına ait ilk vilâyet salnamesinde bu yeniliklere yönelik olarak Müslüman ve gayr-ı Müslimlere ait toplam 713 okulda 15.147 öğrencinin öğretim görmesi dönemin şartlarında değerlendirildiğinde oldukça önemli bir rakamdır. Şehrin merkezinde Müslümanlara ait 41 eğitim kurumunda 1.764 öğrenci okurken Rum, Ermeni ve diğer gayr-ı Müslim unsurların 13 okulunda da 1.402 öğrenci öğrenim görmekteydi.³⁵⁸

³⁵³ Devellioğlu, a.g.e., s. 660.

³⁵⁴ Antony Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontus*, Washington, 1985, II, 153-159.

³⁵⁵ Lowry, a.g.e., a.y.

³⁵⁶ Mesut Çapa, "Eğitim", *Trabzon 2000*, s. 127.

³⁵⁷ Karpuz, *Trabzon*, K.B.Y., Ankara, 1990, s. 48.

³⁵⁸ T.V.S., Def'a 1, Vilâyet Matbaası, Trabzon, h. 1286/m. 1869, ss. 70-79.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon'daki eğitim-öğretim faaliyetini Müslümanlara ve gayr-ı Müslimlere yönelik öğretim faaliyetleri olarak iki başlık altında inceleyebiliriz.

2. Müslümanlara Yönelik Eğitim-Öğretim Kurumları

Müslümanlara yönelik eğitim-öğretim faaliyetlerinin sürdürüldüğü okullar; Medreseler, Sıbyan mektepleri, İptidâî mektepler, Rüştîye mektepleri ve İdâdiler olarak sıralanabilir.

a) Medreseler

Osmanlı Devleti'nin geleneksel eğitim kurumları olan medreselerin 1875 yılı vilâyet salnamesine göre vilâyet genelindeki sayısı 40, merkez kazadaki sayısı ise 14'tür.³⁵⁹ 1876 yılında vilâyet genelinde 38 medrese varken, merkez kazada bu sayının 4 olduğunu görmekteyiz.³⁶⁰ 1877 yılı, bir önceki yıllara aynı rakamlara sahipken,³⁶¹ 1878 yılında vilâyet genelindeki medrese sayısı büyük bir patlama göstererek 259'a çıkarken, 1885 yılında bu sayının 165'e düştüğünü görmekteyiz.³⁶² Bu düşüşün nedeninin bu yıllarda Osmanlı hükümetinin toplumdaki eğitim sisteminde yapmış olduğu köklü değişikliklerle medreselere alternatif olarak açılan diğer okulların önemli bir etkisi olmuş olabilir.

1881 yılında medreselerin sayısını şehir merkezinde 7 adet olarak belirleyebiliyoruz. Bu dönemde Trabzon merkezde sadece 7 tane medrese varken Of kazasında bu sayının 65, Sürmene'de ise 34 olduğunu görmekteyiz.³⁶³ İngiliz elçi Biliotti, medrese sayılarının Of ve Sürmene civarlarında merkezden bu kadar fazla olmasının en önemli nedenini, bu bölgelerde yaşayan halkın 150 yıl önce İslam'ı kabul etmeleri ve kendilerinin dini şuur edinebilmeleri gerektiği için çok sayıda medrese açılmıştır şeklinde izah etmektedir.³⁶⁴ Oysa bu iddianın doğru olması mümkün değildir. Çünkü 1583 yılında Of'ta bulunan 3.977 hanenin 1.158'i Müslümanlara aittir ki bu dönemde Of'da küçümsenemeyecek oranda

³⁵⁹ T.V.S., Def'a 7, ss. 105-106.

³⁶⁰ T.V.S., Def'a 8, Vilâyet Matbaası, Trabzon, h. 1293/m. 1876, ss. 104-105.

³⁶¹ T.V.S., Def'a 9, ss. 100-107.

³⁶² Musa Şaşmaz, "İngiliz Konsolosu Alfred Biliotti'nin 1885'teki Raporuna Göre Trabzon Vilâyeti'nde Eğitimin Durumu", *Tarih ve Toplum*, Sy. 163, s. 41.

³⁶³ T.V.S., Def'a 12, ss. 146-147.

Müslüman yaşamaktadır.³⁶⁵ Bu tarih ise, elçinin iddia ettiği tarihten 150 değil, 300 yıl kadar öncedir ve Müslüman sayısı da azımsanamayacak bir durumdadır.

1881 yılında şehirde 7 adet medrese bulunmaktaydı. Bu medreselerin adları ve öğrenci sayıları şöyleydi: Hatuniyye 125, Ortahisar 110, İskenderpaşa 85, Pazarkapı 70, Hamza Paşa 42, Zeytinlik 27 ve Çarşı 21. Medreseler vakıflar tarafından finanse edilen kurumlardı. Bazı vakıflar çok geniş arazilere sahip olmalarına rağmen bu arazileri gereği gibi kullanamıyorlardı. Yavuz Sultan Selim'in 1512 yılında annesi Gülbahar Hatun adına kurduğu vakıf, şehirdeki vakıfların en güçlüsü olarak karşımıza çıkmaktadır. Gülbahar Hâtun Camii de bu vakıf tarafından destekleniyordu. Caminin hemen yanı başında bir de imarethane kurularak burada fakir halk ile öğrencilere ücretsiz yemek verilmekteydi.³⁶⁶ İngiliz Konsolosu Biliotti, 1885 yılında şehirdeki vakıflarca desteklenen medrese sayısının dokuz olduğunu belirtmekte ve 1881 yılındaki medreselerden farklı olarak Boztepe ve Müftü medreselerinin adlarını vermektedir.³⁶⁷ 1888 yılında Trabzon merkezde sekiz adet medrese tespit ettik. Bu medreselerin isimleri, yerleri ve öğrenci sayıları şu şekildedir:³⁶⁸

Medresenin Adı	Yeri	Öğr. Sayısı
Hâtuniyye Medresesi	İmâret Mahallesi	120
Pazarkapı Medresesi	Pazarkapı Mahallesi	95
İskender Paşa Medresesi	İskender Paşa Mahallesi	80
Saraçzâde Medresesi	Câmii Kebîr Mahallesi	61
Hamza Paşa Medresesi	Kavak Meydanı Mahallesi	45
Çarşı Medresesi	Çarşı Mahallesi	35
Müftü Medresesi	Çarşı Mahallesi	30
Zeytinlik Medresesi	Muhyiddin Mahallesi	25

Tablo-8: 1888 yılında Trabzon merkezdeki medreseler.

1888 yılında Trabzon merkezde bulunan 8 adet medreseye ilaveten merkeze bağlı nahiyelelerden Akçabaat'da 6, Yomra'da 5, Tonya'da 4, Şarlı'da 5, kazalardan Vakf-ı Kebir'de 2, Sürmene'de 24, Tirebolu'da 6, Görele'de 3, Giresun'da 16, Ordu'da 5, Ordu'ya bağlı nahiyeleler olan Perşembe'de 7,

³⁶⁴ Şaşmaz, "a.g.m.", s. 42.

³⁶⁵ Bostan, a.g.e., s. 206.

³⁶⁶ Şaşmaz, "a.g.m.", a.y.

³⁶⁷ Şaşmaz, "a.g.m.", a.y.

³⁶⁸ T.V.S., Def'a 13, Vilâyet Matbaası, Trabzon, h. 1305/m. 1887, s. 118.

Aybastı'da 2, Bolaman'da 2, Hobsemane'de 2, Ulubey'de 7 medrese bulunmaktadır. Trabzon'a bağlı sancaklardan Canik merkezde 4, kazalardan Bafra'da 3, Çarşamba'da 7, Terme'de 2, Ünye'de 4; Lazistan Sancağı merkezde 6, merkeze bağlı nahiyelerden Karadere'de 2, Mapavri'de 1, kazalardan Of'da 42; Gümüşhane Sancağı'nda 13 medrese olmak üzere vilâyette toplam 188 medrese olduğunu görmekteyiz.³⁶⁹

Saraçzâde, Hâtûniyye ve İskender Paşa medreselerindeki müderrislerin aylıkları 3 lira iken diğer medreselerdeki müderrislerin aylıkları 1,5 liraydı. Her medresenin gelir-giderleri mütevellî heyetleri tarafından muntazaman tutuluyor ve evkaf nezaretine gönderiliyordu. 1885 yılında köylerdeki medreselerin her hangi bir vakıf tarafından desteklenmediğini söyleyen Biliotti, bu medreselerin ihtiyaçlarının komite kurulları tarafından giderildiğini belirtmektedir. Köylerdeki medreselerin her birinde sadece bir müderris görev almakta idi. Yıllık maaşları da 10-20 lira arasında değişmekteydi.³⁷⁰

Medreselerden mezun olan öğrenciler genel olarak camilerde imam-hatip ve müezzin olarak görev almaktaydılar. Bu öğrencilerden istekli olanlar Bursa ve Edirne'deki diğer medreselere giderek yüksek diploma alabiliyorlardı. Fakat bu uygulama öğrenciler tarafından pek rağbet görmeyen bir uygulamaydı. Felsefe ve diğer pozitif bilimlerden yeteri kadar bilgi sahibi olmadan bu medreselerden mezun oldukları için, işin kolayına kaçıyor ve köylerde imamlık yapmayı tercih ediyorlardı.³⁷¹

Trabzon'daki medreselerde görev yapmak üzere bir yıl süre ile ve kıdem itibarı ile 28 Mayıs 1893'de Süleymaniye Medresesi müderrislerinden Şükürzâde Mehmed Şükrü Efendi'nin tayin edildiğini³⁷² görmekteyiz. Burada tayinlerde esas alınan kriterler arasında kıdem sırası olmasını adil davranış açısından önemli kabul ediyoruz. Bu tayinleri klasik nöbet sistemi içerisinde bir uygulama olarak kabul edebiliriz.

³⁶⁹ T.V.S., Def'a 13, ss. 118-130.

³⁷⁰ Şaşmaz, "a.g.m.", s. 43.

³⁷¹ Şaşmaz, "a.g.m.", a.y.

³⁷² B.O.A., Y.MTV., Dosya No: 80, Gömlek No: 109. Belge, 31 Temmuz 1893 tarihli.

Trabzon'daki medreselerde görev yapan müderrislerin kim oldukları konusunda çalışmamızın "III. Bölümü"nde ayrıntılı bilgi verileceğinden burada medreselerle ilgili olarak bu bilgilerle yetinmek istiyoruz.

b) Sıbyan Mektepleri

Osmanlı eğitim sistemi içerisinde XIX. yüzyıla gelinceye kadar sıbyan mekteplerinin önemi büyüktü. Bu okullarda temel eğitim bilgileri verilmekteydi. Osmanlı eğitim sistemindeki yenilikçi hareketler ve uygulamalar, sıbyan mekteplerinin eski önemini yitirmesine neden olmuştur.³⁷³

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri varlığını gördüğümüz Sıbyan mektepleri, medreselerden yetişen hocaların sadece okuma-yazma, Kur'an öğretimi ve dini bilgileri verdikleri birer mahalle mektebi görünümündeydi.³⁷⁴

Sıbyan mekteplerine başlama yaşı 4'tü ve bazı sıbyan mekteplerinde kız ve erkek öğrenciler karma öğrenim görüyorlardı. Okula başlama yaşının 4 olmasından dolayı, bu okulların bugünkü anlamda ana okulu seviyesinde olduğunu söyleyebiliriz.³⁷⁵

İlk vilâyet salnâmesinde sıbyan mekteplerine rastlıyoruz. 1869 yılında şehir merkezinde 41 Müslüman sıbyan mektebinde 1.764, 7 Rum Sıbyan mektebinde 987, 3 Ermeni Sıbyan mektebinde 153 ve 3 Katolik Sıbyan mektebinde 272 olmak üzere merkez kazada toplam 54 mektepte 3.176 öğrenci öğrenim görmekteydi.³⁷⁶ 1892-93 öğretim yılında Trabzon Vilâyeti genelinde 2.390 adet Sıbyan mektebi vardı.³⁷⁷ 1899 yılı Trabzon Vilâyet Salnâmesi'ne göre Trabzon merkezde bulunan Sıbyan mektepleri, okul müdürleri ve öğrenci sayıları şöyleydi:³⁷⁸

³⁷³ Demircioğlu, 1881-1908 Döneminde Trabzon Sancağı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 1996, s. 32.

³⁷⁴ Çapa, "a.g.m.", s. 123.

³⁷⁵ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, 3. Baskı, Ankara, 1988, VI, 171.

³⁷⁶ T.V.S., Def'a 1, s. 70.

³⁷⁷ Çapa, "a.g.m.", s. 126.

³⁷⁸ T.V.S., Def'a 17, Vilâyet Matbaası, Trabzon, h. 1316/m. 1998, s. 280.

Mektebin Yeri	Müdürün İsmi	Öğrenci Sayısı
Boztepe	Ahmed Hamdi Efendi	147
Faros	Hafız Hüseyin Efendi	97
Arasta	Ahmed Efendi	93
İmaret	Hafız Mesûd Efendi	59
Yeni Cuma	Abdullah Efendi	57
Ayaflipo	Ali Efendi	55
Orta Hisar	Hafız Hasan Efendi	53
İskender Paşa	Mehmed Efendi	41
Sotha	Hafız Rûşen Efendi	41
Aya Sofya	Mehmed Efendi	35
Debbağhâne	Hafız Necib Efendi	33
Hacı Kasım	Halim Efendi	31
Kavak Meydanı	Râşid Efendi	28
Saçlı Hoca	Hafız Fehmi Efendi	13
Toplam:		783

Tablo-9: 1899 Trabzon merkezde bulunan sıbyan mektepleri.

1899 yılında Trabzon merkezdeki 14 Sıbyan mektebinde toplam 783 öğrenci eğitim görüyordu. 1869 yılında 41 mektepte toplam 1.764 öğrencinin eğitime devam ettiği göz önüne alınırsa, mektep ve öğrenci sayılarındaki bu düşüşlerin ardından, modern eğitim çalışmalarının Trabzon'da sonuç verdiğini söyleyebiliriz.

c) İlk Mektepler

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'la birlikte başlayan yenilik hareketleri sonucunda eğitim konusuyla devletin yakından ilgilendiği görülmektedir. Sıbyan mekteplerinin ihtiyacı karşılamaktan çok uzak bir duruma gelmesiyle Sultan Abdülmecid tarafından 1847 yılında ilk adımlar atılmaya başlandı.³⁷⁹ 1852 yılında Trabzon'da iptidâî ve rüşdî derecesinde eğitim veren bir okul açılmışsa da pek başarılı olunamamıştır.³⁸⁰

1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'yle sıbyan mekteplerinin yapısı önemli ölçüde değiştirildikten sonra bu okulların bir kısmı Maarif Nezareti'ne

³⁷⁹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, A.Ü.Y., Ankara, 1989, s. 179-180.

³⁸⁰ Osman Tokgöz, *Trabzon İlinde Tanzimat Öncesi ve Sonrası Eğitim*, T.M.E.M.Y., Trabzon, 1998, s.16; Çapa, "a.g.m.", s. 125.

bağlandı. Yeni okulların açılmasının yanı sıra eski okulların varlığı da devam etti.³⁸¹

Tanzimat döneminin ilk yıllarında genelde üç yıl süreli olan bu eğitim kurumları daha sonra altı yıla çıkarılarak 7-13 yaş arasındaki çocuklara eğitim veriyordu. Çevrenin koşullarına göre bu okullar öğretmen ve sınıf açısından, bir sınıflı bir öğretmenliden altı sınıflı altı öğretmenliye kadar çıkabiliyordu.³⁸²

Devlet, bu okullara öğrencilerin kayıt yaptırmaları için bazı önlemler almıştır. Okul idareleri, muhtarlar ve mülkî idâre amirleri zaman zaman uyarılmıştır. Bu uyarılar çerçevesinde muhtarlar, köy ve mahalle ihtiyar meclisleri köylerde veya mahallelerde bulunan 7-13 yaş arasındaki çocukların listesini okul yönetimlerine vermek zorundaydı. Ayrıca okul idareleri kendilerine müracaat eden bütün çocukları hiçbir ayırıma tabi tutmaksızın kaydetmek zorundaydı.³⁸³

Bu okullardaki yıllık öğretim süresi, 42 hafta olup, her vilâyet veya müstakil sancaklar okulların açılış-kapanış tarihlerini kendileri belirleyebiliyorlardı. Bu okullarda yıllık 10 hafta yaz tatili verilirken Cuma günü de haftalık tatil ilan edilmişti. Ayrıca dini ve milli günlerde de öğrenciler tatil ediliyordu.³⁸⁴

Örneklik teşkil etmesi bakımından XIX. yüzyılın son çeyreğinde altı dershaneli ve altı öğretmenli okullarda okutulan dersleri ve bu derslerin hangi sınıflarda okutulduklarını aktarmak istiyoruz:³⁸⁵

³⁸¹ Demircioğlu, a.g.tz., s. 33.

³⁸² Aytekin, "a.g.m.", s. 463.

³⁸³ Aytekin, "a.g.m.", a.y.

³⁸⁴ Aytekin, "a.g.m.", ss. 464-465.

³⁸⁵ Aytekin, "a.g.m.", s. 467.

Sınıf	Dersin Adı	Sınıf	Dersin Adı
1	Alfabe ve Eczâ-ı Şerife, K. Kerim ve Malûmât-ı Diniyye, Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Kıraat, Ezber, Hesap, Eşya dersleri, Ziraat, El işleri, Resim, Gınâ (Mûsikî ağırlıklı), Bedeniye, Sıhhiye, Talim ve Nişan	4	K. Kerim ve Malûmât-ı Diniyye, Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Kıraat, Yazı (sülûs, rika), Hendese, İmlâ, Sarf ve Nahiv, Tahrir, Tarih, Coğrafya, Ezber, Hesap, Eşya dersleri, Ziraat, El işleri, Resim, Gınâ (Mûsikî ağırlıklı), Bedeniye, Sıhhiye, Talim ve Nişan
2	K. Kerim ve Malûmât-ı Diniyye, Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Kıraat, İmlâ, Sarf ve Nahiv, Tahrir, Tarih, Coğrafya, Ezber, Hesap, Eşya dersleri, Ziraat, El işleri, Resim, Gınâ (Mûsikî ağırlıklı), Bedeniye, Sıhhiye, Talim ve Nişan	5	K. Kerim ve Malûmât-ı Diniyye, Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Kıraat, Yazı (sülûs, rika), Hendese, İmlâ, Sarf ve Nahiv, Tahrir, Tarih, Coğrafya, Ezber, Hesap, Eşya dersleri, Ziraat, El işleri, Resim, Gınâ (Mûsikî ağırlıklı), Bedeniye, Sıhhiye, Talim ve Nişan
3	K. Kerim ve Malûmât-ı Diniyye, Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Kıraat, Yazı (sülûs, rika), Hendese, İmlâ, Sarf ve Nahiv, Tahrir, Tarih, Coğrafya, Ezber, Hesap, Eşya dersleri, Ziraat, El işleri, Resim, Gınâ (Mûsikî ağırlıklı), Bedeniye, Sıhhiye, Talim ve Nişan	6	K. Kerim ve Malûmât-ı Diniyye, Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Kıraat, Yazı (sülûs, rika), Hendese, İmlâ, Sarf ve Nahiv, Tahrir, Tarih, Coğrafya, Ezber, Hesap, Eşya dersleri, Ziraat, El işleri, Resim, Gınâ (Mûsikî ağırlıklı), Bedeniye, Sıhhiye, Talim ve Nişan

Tablo-10: İptidâî okullarında okutulan dersler.

Haftalık ders saati bütün sınıflarda 30'du. Alfabe ve Eczâ-ı Şerife dersi sadece birinci sınıfta okutulurken, diğer dersler hemen her sınıfta okutulmaktaydı.³⁸⁶

Köylerdeki ilkokullarda genelde 20-30 öğrenci eğitim görüyor, kendilerine sadece bir öğretmen ders veriyordu. Ekonomik gücü yerinde olan öğrencilerden haftalık bir ile iki kuruş değerinde mal cinsinden her hangi bir şey alınıyordu. Bu köy okullarında okuma-yazmayla beraber ahlaki prensipler ve temel dini bilgiler veriliyordu.³⁸⁷

1898 yılında eski usule göre eğitim yapan ilköğretim okullarının sayısı 2.390 iken, yeni usulle eğitim yapan okul sayısı 229 gibi neredeyse onda bir oranındadır.³⁸⁸ 1899 yılı Trabzon Vilâyet Salnamesi'ne göre Trabzon merkezde bulunan 189 öğrencili iptidâî mektebinde görev yapanların isimleri ve görevleri şöyleydi:³⁸⁹

³⁸⁶ Aytakin, "a.g.m.", a.y.

³⁸⁷ Şaşmaz, "a.g.m.", s. 41.

³⁸⁸ Kodaman, a.g.e., s. 86.

³⁸⁹ T.V.S., Def'a 17, s. 279.

Görevlinin Adı	Mektepteki Görevi
Mehmet Efendi	Muallim-i evvel
Hacı Vehbi Efendi	Muallim-i sâni
Muhyiddin Efendi	Muallim-i sâlis
Saîd Efendi	Muallim-i râbi
Hafız Rahmi Efendi	Muallim-i hâmis
Mehmed Nûri Efendi	Hüsn-ü Hat Muallimi
Ahmed Ağa	Bevvâb ³⁹⁰

Tablo-11: 1899 yılı Trabzon merkez İptidâî Mektebi görevlileri.

1892-1901 yılları arasında Trabzon’da 4 adet iptidâî/ilköğretim okulunun açıldığını görüyoruz. Bunlar; 1892 yılında Maçka Nahiyesi’nde, 1894 yılında Zeytinlik Mahallesi’nde, 1895 yılında Sotha Mahallesi’nde ve 1901 yılında İmâret Mahallesi’nde açılmıştır.³⁹¹

d) Rüştîyeler/Liseler

Osmanlı Devleti’nde Rüştîye okulları ilk dönemlerde ilkokul üstü hazırlık okulu, daha sonra ise ortaokul olarak hizmet vermiştir. 1867 yılına kadar sadece Müslüman çocuklarının eğitim görebildiği okullar olan Rüştîyeler, bu tarihten sonra gayr-ı Müslim çocuklarının eğitimine de açılarak toplumun tüm katmanlarını kucaklayan bir yapıya sahip olmuştur.³⁹²

Trabzon’da ilk Rüştîye okulunu 1863 yılında Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa Ortahisar Mahallesi’nde açmış ve bu okul daha sonra 1891 yılında Askerî Rüştîye’ye dönüştürülmüştür.³⁹³

1864 yılında yayımlanan Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi’yle getirilen hükümler rüştîyeler için teşvik edici unsurlar taşımaktaydı. Alınan karara göre rüştîyelerin giderleri maarif sandıkları tarafından karşılanacak, 500 haneden fazla olan yerleşim birimlerinde birer rüştîye açılacaktır.³⁹⁴

1875-1900 yılları arasında Trabzon’da yayınlanan salnamelerin hemen hepsinde rüştîyelerle ilgili bilgiler vardır. Bu bilgilere göre bu okulları Rüştîye

³⁹⁰ Kapıcı, çocukları evlerine getirip götüren okul hademesi. Devellioğlu, a.g.e., s. 93.

³⁹¹ Çapa, “a.g.m.”, s. 126.

³⁹² Yolalıcı, Yolalıcı, “Maarif Salnameleri’ne Göre Trabzon Vilâyeti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, O.T.A.M., Sy. 5, Ankara, 1995, s. 453.

³⁹³ Çapa, “a.g.m.”, a.y.

³⁹⁴ Demircioğlu, a.g.tz., s. 36.

Mektepleri, Rüştîye İdâdîsi ve Askerî Rüştîye Mektepleri olarak üçe ayırabiliriz.³⁹⁵

Trabzon'da bulunan rüştîye okulunun öğrenci sayısında 1871 yılından 1874 yılına kadar sürekli artış gözlenmektedir. Buna göre sırasıyla 70, 85, 88, 95 öğrencisi bulunan okulda 1875 yılında önemli bir artış gözlenmiş ve öğrenci sayısı 133 kişiye çıkmıştır.³⁹⁶ Trabzon'daki Rüştîye Mektebi'nin 1875-1881 yılları arasında öğrenci sayısını ve muallim-i evvelini bir tablo halinde aktarmak istiyoruz:

Yıl	Öğrenci Sayısı	Muallî-i Evveli
1875	133	Abbas Efendi
1876	131	Abbas Efendi
1877	130	Abbas Efendi
1878	130	Abbas Efendi
1881	131	Abbas Efendi

Tablo-12: 1875-1881 yılları Trabzon Rüştîye Mektebi'nin öğrenci sayısı.

Burada dikkati çeken nokta, hem öğrenci sayıları önemli sayılabilecek bir değişiklik göstermemiş hem de okulun öğretmeni 6 yıl boyunca hiç değişmemiştir. 1881 yılında vilâyet genelinde 14 Rüştîye mektebi vardı ve bunlardan sadece bir tanesi Trabzon merkezdeydi. Trabzon Rüştîyesi'nin muallim-i sânisî Mehmed Efendi ve rika muallimi de Hacı Pîr Efendi'ydi.³⁹⁷

1885 yılında Trabzon'da 200, Tirebolu'da 80, Giresun'da 80, Akkoy'da 50, Ordu'da 70, Bolaman'da 80 ve Ulubey'de 50 olmak üzere sancak genelindeki rüştîyelerde toplam 610 öğrenci eğitim görüyordu. Vilâyet genelindeki 15 rüştîyede öğrenim gören toplam 1.175 öğrenci bulunmaktaydı.³⁹⁸

Rüştîye mekteplerinde dini bilgiler verilen derslerin yanı sıra Arapça, Farsça ve Fransızca gibi yabancı dil dersleri, Tarih, Coğrafya gibi sosyal ilimler, Resim, Beden gibi kültürel bilgiler, Matematik gibi sayısal dersler verildiği

³⁹⁵ T.V.S. Def'a 7, s. 84; T.V.S. Def'a 8, s. 85; T.V.S. Def'a 9, s. 78-79; T.V.S. Def'a 10, s. 92-93; T.V.S. Def'a 11, s. 107-108; T.V.S. Def'a 12, s. 124-125; T.V.S. Def'a 13, s. 131-135; T.V.S. Def'a 14, s. 130-133; T.V.S. Def'a 15, s. 145-149; T.V.S. Def'a 16, s. 148-152; T.V.S. Def'a 17, s. 278-279; T.V.S. Def'a 18, s. 165.

³⁹⁶ Çapa, "a.g.m.", s. 127.

³⁹⁷ T.V.S., Def'a 12, s. 124.

³⁹⁸ Şaşmaz, a.g.m, s. 44.

anlaşılmaktadır. Bu okullarda okutulan dersleri sınıflarına ve konularına göre bir ayırıma tabi tutarak aşağıdaki tabloyla aktarmak istiyoruz.³⁹⁹

Sınıf	Ders, Kitap veya Konu	Sınıf	Ders, Kitap veya Konu
1	Arapça'dan Emsile ve Bina, Farsça'dan Talim-i Farisî, Ulûm-u Dîniyye'den Dürr-i Yektâ, Ahlak'tan Vezâif-i Etfâl, Kavâid-i Türkiye'den Sarf-ı Osmânî, Kıraat-ı Türkiye, İmlâ, Sülûs ve Rika	3	Arapça'dan İzhar, Farsça'dan Gülistan, Hesap'tan Kûsûrât, Coğrafya'dan Afrika Kıtası, Tarîfât-ı Târih'ten Fezleke-i Târih-i Osmânî, Fransızca'dan Talim-i Lisân, Resimden Kara Kalem, İmlâ, İnşâ, Rika ve Sülûs
2	Arapça'dan Maksûd ve Avâmil, Farsça'dan Kavâid ve Nasîhatu'l-Hukemâ, Hesap'tan Amâl-i Erbaa, Coğrafya'dan Avrupa, Tarîfât-ı Târih'ten Muhtasar Târih-i Osmânî, Fransızca'dan Âbes, Resim'den Kara Kalem, İmlâ, Rika ve Sülûs	4	Arapça'dan İsagoci ve Vaziyye, Farsça'dan Tekmil-i Gülistan, Hesap'tan Fusûl-i Site, Hendese'den Tarîfât ve Mesâheler, Coğrafya'dan Medhal-i Coğrafya ve Amerika ile Cezâyir Bahr-ı Muhîti, Fransızca'dan Talim-i Lisân ve Gramer, Târih'ten Târih-i Umûmî Karn-ı Evvel, Resim'den Boyalı, Rika, İmlâ ve İnşâ

Tablo-13: Rüştîye mekteplerinde okutulan dersler.

Bir rüştîyenin ortalama yıllık masrafı 120 lira civarındaydı. Bu paradan Müdürler yıllık 60 lira, Güzel Yazı dersini veren öğretmen 10 lira, kapıcı 9 lira alırken, yakıt ve diğer masraflar için de 5 lira harcanıyordu.⁴⁰⁰

1878 yılında Trabzon'da bulunan Rüştîye İdâdîsi, 290 öğrenci ile Muallim-i evvel Hafız Hüseyin Efendi, Muallim-i sâni Hafız Osman Efendi, Muallim-i sâlis Hafız Mehmed Efendi, Muallim-i râbi Osman Efendi ve Mümeyyiz Mahmud Ağa'dan oluşuyordu.⁴⁰¹

Trabzon'da bulunan bir diğer okul, 1882 yılında hizmete açılan Askerî Rüştîyedir. Bu okul Trabzon'daki 4. Orduyu Hümâyûn memurlarının gözetimindeydi. 1885 yılında bu okulda beş sivil, beş asker öğretmenin yanı sıra okulu idare eden ve gerekli askerî eğitim hizmetlerini yerine getiren bir binbaşı ve dört astsubay vardı.

Aynı yıl okulun öğrenci sayısı 170 civarındaydı. Burada derslerini tamamlayan öğrenciler bir sınava giriyorlar ve başarılı oldukları takdirde orduya girebiliyorlardı. Bu askerî okulda Müslüman öğrencilerin yanı sıra gayr-ı Müslim

³⁹⁹ T.V.S. Def'a 14, ss. 132-133.

⁴⁰⁰ Şaşmaz, "a.g.m.", s. 43.

⁴⁰¹ T.V.S., Def'a 10, s. 92.

öğrencilerin de öğrenim görmeleri dikkat çekicidir.⁴⁰² 1896 yılı vilâyet Salnâmesi'ne göre Askerî Rüştîye'de çalışanlar, memuriyetleri ve rütbeleri şöyledir:⁴⁰³

İsimleri	Görevleri	Rütbeleri
Hacı Arif Efendi	Okul Müdürü	Kolağası
Zühtü Efendi	Coğrafya Öğretmeni	Kolağası
Nuri Efendi	Resim Öğretmeni	Kolağası
Derviş Efendi	Arapça Öğretmeni	Müderris
Tevfik Efendi	Arapça Öğretmeni	Müderris
Seyyid İmaduddin Efendi	Osmanlıca Öğretmeni	İzmir Mecidi Payesi
Zühtü Efendi	Farsça Öğretmeni	Müderris
Hafız Zühtü Efendi	İmla Öğretmeni	Müderris
Hacı Zühtü Efendi	Türkçe Hat Öğretmeni	Mülkiyeden
Mustafa Efendi	Matematik Öğretmeni	Yüzbaşı
Sami Efendi	Dil Öğretmeni	Mülâzım-ı evvel

Tablo-14: Askerî Rüştîye okulunda görev yapanlar.

1896 yılında bu okulda toplam 260 öğrenci okumaktaydı. Okulda yukarıdaki çalışanlardan başka 4 memur ve 4 hademe daha bulunuyordu.⁴⁰⁴ Tabloya göre okulda çalışanların yarısı asker kökenliyken diğer yarısı da sivil öğretmenlerden oluşuyordu.

1899 yılında okulun müdürlüğüne Kolağası Tevfik Efendi atandı. 14 öğretmenin görev yaptığı okulda 283 öğrenciyle eğitim sürdürülüyordu. Üç yıl sonra okul müdürlüğüne Kolağası Hasan Fehmi Efendi atanmış, öğrenci sayısı 282'ye düşmüş ve öğretmen sayısı da 17'ye yükselmişti.⁴⁰⁵ Askerî rüştiyelerde 4 yıllık bir eğitim sürdürülüyordu. Bu dört yıl içerisinde okutulan dersleri sınıflarına göre şöyle sıralayabiliriz:⁴⁰⁶

⁴⁰² Şaşmaz, "a.g.m.", s. 44.

⁴⁰³ T.V.S., Def'a 16, s. 151.

⁴⁰⁴ T.V.S., Def'a 16, a.y.

⁴⁰⁵ Çapa, "a.g.m.", a.y.

⁴⁰⁶ T.V.S., Def'a 16, ss. 151-152.

Sınıf	Dersin Adı	Sınıf	Dersin Adı
1	İlmihal, Türkçe İmlâ, Eğitim Kuralları, Türkçe İsimler ve Türkçe Hüsn-ü Hat	3	Arapça Nahiv, Gülistan, Hesap, Coğrafya, Fransızca, Türkçe İmlâ, Türkçe Hüsn-ü Hat, Fransızca Hüsn-ü Hat, Târîh ve Resim
2	Arapça Sarf, Farsça Kavâid ve Nasihatu'l- Hukemâ, Hesap, Fransızca, Türkçe İmlâ, Tarih, Türkçe Hüsn-ü Hat, Fransızca Hüsn-ü Hat ve Resim	4	Mantık ve Arapça Uygulama, Osmanlıca Kurallar, Mükemmel Hesab-ı Hendese, Mufasssal Coğrafya, Usul Defteri, Fransızca, Türkçe İmlâ, Tarih, Fransızca Hüsn-ü Hat ve Resim

Tablo-15: Askerî Rüştîye mekteplerinde okutulan dersler.

Rüştîye okullarında dikkati çeken hususlardan birisi, Fransızca'nın okutulan tek Batı dili olmasıdır. Bütün okullarda Fransızca'nın okutulması, o dönemlerde özellikle eğitim sisteminde Fransız modelinin tercih edilmiş olmasının önemli bir etkisinin olduğunu düşünüyoruz.

Trabzon'da gördüğümüz bir diğer rüştîye okulu, İnâs Rüştîyesi'dir. İlk Kız Rüştîyesi 1891 yılında Hacı Kasım Mahallesi'nde kuruldu.⁴⁰⁷ 1894 yılı vilâyet salnamesine göre şehirde bulunan bu kız rüştîyesinin muallim-i ûlâsı boş bulunmaktadır. Okul yönetimi genelde bir muallime-i evvel, bir muallime-i sâniye, bir nakış muallimesi ve bir de bevvâbesiyle 4 kişiden oluşmaktaydı.⁴⁰⁸

1896 yılına gelindiğinde yine şehirde bir adet kız rüştîyesi görüyoruz.⁴⁰⁹ İki yıl sonra 1898 yılında 79 öğrencisiyle hizmet veren İnâs Rüştîyesi'nde mesleki uygulamalara yönelik olarak kız çocuklarına nakış öğretildiğini görmekteyiz.⁴¹⁰

Kız okullarında görev yapan elemanların tümünün bayan olması dikkat çekmektedir. 1903 yılına gelindiğinde derslerin sayısının arttığını görmekteyiz. Diğer derslere ilave olarak Kur'an öğretmeni Asiye Hanım ve Türkçe öğretmeni Nezihe Hanım'la birlikte öğrenci sayısı da 81'e yükselmiştir.⁴¹¹

⁴⁰⁷ Demircioğlu, a.g.tz., s. 35.

⁴⁰⁸ T.V.S., Def'a 15, s. 147.

⁴⁰⁹ T.V.S., Def'a 16, s. 150.

⁴¹⁰ T.V.S., Def'a 17, s. 279.

⁴¹¹ Çapa, "a.g.m.", a.y.

e) İdâdîler

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon Vilâyeti'nde bulunan okullardan birisi İdâdîler'dir. 1884 yılında Trabzon'da lise seviyesinde bir Rum okulu bulunduğu halde Türklerin bu seviyede henüz bir okulları bulunmuyordu. Vali Sırrı Paşa'nın öncülüğünde 27 Eylül 1884 yılında Kavak Meydanı Mahallesi'nde bu amaca yönelik okulun temeli atıldı. Toplanan çeşitli bağışlarla yapımı tamamlanan bina 1887-1888 öğretim yılında eğitime açıldı. Bu okul ilk mezunlarını 1892-1893 öğretim yılı sonunda verdi.⁴¹²

Yeni eğitim çalışmaları sayesinde çok sayıda okulun açılmasıyla rüştiyelerin sayısında oldukça fazla bir artış olmuştu. Rüştiyelerden yüksek bir okulun Trabzon'da bulunmaması, bu okullardan mezun olan öğrencilerin yok olup gitmesine neden olmaktaydı. Nemlizâde Hacı Ahmed ve Mehmed efendiler 1880 yılında yanlarına aldıkları gönüllü on kişiyle beraber ilk girişimlerde bulundular. Trabzonlu meşhur şâir ve eğitimci Ali Naki Bey'i Trabzon'a çağırarak bir idadi kurması yönünde onu teşvik ettiler. Bu davete olumlu yanıt veren Ali Naki Bey, Trabzon'a gelerek "Mekteb-i Hamidiye" adı ile bir okul açtı ve idaresini de bizzat kendisi üstlendi.⁴¹³ Tamamen özel okul statüsünde olan Hamidiye Mektebi'nin tüm masrafları halk tarafından karşılanmaktaydı.⁴¹⁴

Hamidiye Mektebi'nde Trabzon Rüştiyesi'nde okutulan derslere ek olarak Edebiyat, Muhasebe, Hukuk, Mahalli Müzik ve Beden Eğitimi dersleri okutuluyordu. Yaklaşık 100 öğrencisi bulunan okulun yıllık masraflarının, 280 lira civarında olduğu belirtilmektedir.⁴¹⁵

1876 yılından itibaren başta İstanbul olmak üzere bütün vilâyetlerde İdadiler açılmaya başlandı. Bu okullar 5 ya da 7 yıllık eğitim vermekteydi. Trabzon'daki İdadi okulları 7 yıl süreyle eğitim-öğretim yapmaktaydı. Önceleri kendi binası olmadığı için Trabzon Rüştiyesi'nin bir bölümünde eğitim veriliyordu. 1876 ve 1877 yıllarında bu okulda öğrenim gören öğrenci sayısı

⁴¹² Çapa, "a.g.m.", a.y.

⁴¹³ Ömer Akbulut, *Cumhuriyetten Evvel Tarih ve Trabzon Valileri*, İstiklal Matbaası, Trabzon, 1955, I, 27.

⁴¹⁴ Demircioğlu, a.g.tz., s. 37.

⁴¹⁵ Şaşmaz, "a.g.m.", a.y.

290'dı.⁴¹⁶ Okulun Muallim-i evveli Hafız Hüseyin Efendi, Muallim-i sânisî Hafız Osman Efendi, Muallim-i sâlisî Hafız Mehmed Efendi, Muallim-i râbîi Arif Efendi ve mümeyyizi de Mahmud Ağa'ydı.⁴¹⁷

Mevcut okulun kendi binası bulunmadığı gibi, buradan mezun olanların, ihtiyacı karşılamakta yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu nedenle 1880-1882 döneminde ikinci kez Trabzon Valiliğine atanan Sırrı Paşa, eğitime önem vererek şehrin ileri gelenleriyle birlikte yaptığı bir toplantıda, Müslim veya gayr-ı Müslim ayrımı yapılmaksızın bütün öğrencilerin eğitim görebilecekleri bir idadi okulunun açılmasını sağlamıştır.⁴¹⁸

1883 yılında yapımına başlanan okul 1885 yılında tamamlanarak 40 öğrenci ile eğitime başladı. Okulun açılmasıyla Trabzon'daki kültürel yaşamda önemli değişiklikler meydana gelmeye başladı. Kaliteli eğitimi ile Osmanlı Devleti'nin her tarafına ünü yayılan okuldan mezun olan öğrencilere devlet yöneticileri madalyalar vermeye başladı.⁴¹⁹ Trabzon idadisinin yöneticileri ve öğrenci sayıları yıldan yıla farklılık arz etmekteydi.⁴²⁰

Yıl	Okul Müdürü	Öğr. Sayısı	Öğrt. Sayısı	Diğer Personel
1888	Ahmed Fevzi Efendi	55	8	3
1892	İhsan Bey	49	11	2
1894	Abdullah Bey	86	15	2
1896	Abdullah Bey	124	13	7
1899	Mehmed Tevfik Efendi	206	10	14

Tablo-16: Yıllara göre Trabzon İdadisi'nin yönetici ve öğrenci sayıları.

Öğrenci sayılarında yıllara göre önemli artışlar olmakla beraber öğretmen sayılarında önce artış daha sonra azalış görülmektedir. Okul müdürlerinin de sık sık değiştiğini görmekteyiz. Öğrencilerin 1896 ve 1899 yıllarında gündüz-gece ve ücretli-ücretsiz olarak sınıflandırıldığı dikkat çekmektedir. Buna göre 1896 yılında 51 öğrenci gece, 73 öğrenci gündüz öğrenim görürken bu 51 gündüz öğrenciden 21'i ücretsiz eğitim görmekteydi.⁴²¹ 1899 yılında ise, 53 öğrenci gece

⁴¹⁶ T.V.S., Def'a 8, s. 85; T.V.S., Def'a 9, ss. 78-79.

⁴¹⁷ T.V.S., Def'a 8, s. 85.

⁴¹⁸ Sırrı Paşa, *Mektubât-ı Sırrı Paşa*, Diyarbakır, 1898, ss. 111-125.

⁴¹⁹ Demircioğlu, a.g.tz., ss. 39-40.

⁴²⁰ T.V.S., Def'a 13, s. 131; T.V.S., Def'a 14, s. 130; T.V.S., Def'a 15, s. 145; T.V.S., Def'a 16, s. 148; T.V.S., Def'a 17, s. 178.

⁴²¹ T.V.S., Def'a 16, s. 149.

ve 153 öğrenci gündüz eğitim görmekteydi.⁴²² Okulda öğretmenlerin yanı sıra imam, doktor, kütüphane görevlisi, öğrenci gözlemcisi (mubassır), katip, hademe, aşçı, odacı, kapıcı ve çamaşırcı gibi yardımcı elemanların varlığını görmekteyiz. Trabzon'daki idadide okutulan dersleri sınıflara göre şu şekilde sıralayabiliriz:⁴²³

Sınıf	Dersin Adı	Sınıf	Dersin Adı
1	Din Bilgisi, Arapça, Türkçe, Hesap, Coğrafya, Hüsnü Hat ve Resim	4	Din Bilgisi, Arapça, Farsça, Türkçe, Fransızca, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Hüsnü Hat ve Resim
2	Din Bilgisi, Arapça, Farsça, Türkçe, Hesap, Coğrafya, Tarih, Hüsnü Hat ve Resim	5	Din Bilgisi, Arapça, Türkçe, Fransızca, Hendese, Coğrafya, Tarih, Usulü Din, Fen Bilgisi ve Hüsnü Hat
3	Din Bilgisi, Arapça, Farsça, Türkçe, Fransızca, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Hüsnü Hat ve Resim	6	Din Bilgisi, Fransızca, Hendese, Cebir, Coğrafya, Tarih, Hikm. Tabiat, Kimya, Kanunlar, Edebiyat, Ahlak ve Resim
7	Din Bilgisi, Fransızca, Hendese, Trigonometri, Kozmografya, Makine, Hikm. Tabiat, Kimya, Tabiat Bilgisi, Hıfzısıhha, Kanunlar, Edebiyat, Cebir, Tarih, Ahlak ve Resim		-

Tablo-17: Trabzon İdadi Mektebi'nde okutulan dersler.

Tabloya göre birinci sınıfta yedi temel ders verilmekte, ikinci ve üçüncü sınıfta derslerin sayısı artmaktadır. Üç ve dördüncü sınıflarda aynı dersler tekrar edilmektedir. Beşinci sınıfta ders sayısı bir önceki sınıfa göre bir adet azalmaktadır. Altıncı sınıfta ders sayıları artarken, Cebir ve Kimya gibi ağır dersler programa alınmıştır. Son sınıf, 16 dersle en zor ve en ciddi sınıf olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkçe'nin yanında Farsça, Arapça ve Fransızca gibi üç yabancı dil okutulması dikkat çekicidir. Temel dini bilgilerin her sınıfta okutulması ayrıca göz ardı edilmemesi gereken bir husustur.

1892 yılı vilâyet salnâmesinde idadi okullarının önemi ve öğrenci sayılarında istenen seviyede olunamamasının nedenleri şu ifadelerle anlatılmaktadır:

İki sene mukaddem küşâd idilmiş olan mekteb-i mezkûrun mevcûd şâkirdân-ı ebniyesinin cesâmetine ve te'sisindeki maksad aslında ehemmiyetine göre henüz arzu olunan mikdara balığ olamamış ise de şâkirdânın bu derecede kalması mektebin leyli sınıfı henüz açılmasından ve binâen aleyh... Şâkirdân-ı mektebin bu sayede leyli sınıfı dahi derdest teşkil olduğundan

⁴²² T.V.S., Def'a 17, s. 278.

⁴²³ T.V.S., Def'a 15, ss. 146-147.

şâkirdân-ı mektebin bu sayede teksîri tabîî bulunduğu gibi fevâid-i tedrîsiyyesinin dahi o nisbette teammum ve tesevvu' ideceği derkârdır.⁴²⁴

Aynı salnamede, şehirden uzak olan öğrencilerin okula gelemediği ve bunun da öğrenci sayılarını düşürdüğünden yakını olarak gece bölümü açıldığında her tebeaya mensup öğrenci kabul eden okulda öğrenci sayılarının istenen seviyeye geleceği belirtilmektedir.⁴²⁵ Bu temenniler daha sonra gerçekleşmiş ve öğrenci sayılarında Tablo-16'da görüldüğu gibi önemli artışlar olmuştur.

1897 yılında Trabzon'da iki idadi okulu vardı ve tamamı erkek olan bu okul öğrencilerinin dört tanesi gayr-ı Müslim, diğerlerinin tümü Müslümandı.⁴²⁶

f) Mekteb-i Muallimîn/Öğretmen Okulu

Rüştiye okullarının sayısının artmasıyla birlikte bu okullarda ders verebilecek öğretmene ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. *Dârulmuallimîn* adıyla 1848 yılında ilk öğretmen okulu İstanbul'un Çarşamba semtinde eğitime başlamıştı.⁴²⁷ *Mekteb-i Muallimîn* adıyla İstanbul'daki bu ilk öğretmen okulundan sonra, Anadolu'nun diğer bölgelerinde de bu okullar açılmaya başlandı. Osmanlı Devleti'nin önemli kültür ve eğitim merkezleri arasında bulunan Trabzon'da da 1889 yılında bir öğretmen okulu açılmıştır.⁴²⁸

1898 yılı vilâyet salnâmesinde öğretmen Abdullah Efendi'yle hademe Bekir Ağa'nın adları geçmektedir. Ayrıca öğrenci sayısı da 11 olarak verilmektedir.⁴²⁹ Çapa, aynı yıl öğrenci sayısının 46'ya yükseldiğini belirtmektedir.⁴³⁰

Bu okullarda Dil, Tarih, Coğrafya, Hesap, Hüsn-ü Hat, Türkçe, Cebir Kimya gibi derslerin yanı sıra din dersleri de okutuluyordu. Önceleri öğrenci sayılarındaki düşüklük, 1898 yılında 11 olan öğrenci sayısının 1903 yılında 65'e çıkmasıyla yerini bu okullara olan ilgiye bırakmıştır. Bu ilginin temelinde buradan

⁴²⁴ T.V.S., Def'a 14, s. 130.

⁴²⁵ T.V.S., Def'a 14, ss. 130-131.

⁴²⁶ Ahmet Karaçavuş, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Trabzon, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 1999, s. 122.

⁴²⁷ Yolalıcı, "a.g.m.", s. 457.

⁴²⁸ Çapa, a.g.m, a.y.

⁴²⁹ T.V.S., Def'a 17, s. 279.

⁴³⁰ Çapa, a.g.m, a.y.

mezun olan öğrencilerin hem çağdaş bir düzeyde bilgiye ve eğitime sahip olmaları hem de iş bulmada hiç zorlanmamaları yatmaktadır diyebiliriz.⁴³¹

g) Islahhâne

Osmanlı Devleti eğitim teşkilatında, şehrin sahipsiz çocuklarının meslek sahibi yapılmak yoluyla topluma kazandırılması yönünde hizmet veren Islahhâne adında bir okul bulunduğunu görmekteyiz.

İlk defa Mithat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında hizmete açtığı bu okul, 1868 yılında İstanbul'da ve daha sonra da Anadolu'nun diğer bölgelerinde açılmıştır. Bu okulların bir diğer adı Mekteb-i Sanayi idi.⁴³² 1875 yılı vilâyet salnâmesine göre ıslahhâne, okul müdürü Ömer Efendi, katibi Mehmed Safvet Efendi, barut memuru Nazif Efendi, katibi Mehmed Sıtkı Efendi, ayakkabı ustası Muhammed Ağa, marangoz Hacı Murteza Ağa, terzi Manuel Usta ve 60 öğrenciden oluşmaktaydı.⁴³³

İki yıl sonra Trabzon'da bulunan ıslahhânenin 25 öğrencisi olduğunu görüyoruz. Aynı salnâmede kundura ustası Muhammed Ağa, marangoz Hacı Murteza Ağa, terzi Manuel Usta, aşçı Süleyman Ağa, bevvâb Mehmed Ağa bu okulun öğretmenleri olarak sayılmaktadır. Ayrıca ıslahhanede bir de Hafız Zühdü Efendi adıyla imam görmekteyiz.⁴³⁴

Bu bilgiler ışığında bu okulların bugünkü meslek okullarına benzediğini söyleyebiliriz. Burada öğrenciler ayakkabıcılık, marangozluk, aşçılık, terzilik ve matbaacılık gibi mesleklerde yetiştirilerek topluma kazandırılmaya çalışılıyordu. Müslüman ve gayr-ı Müslim çocuklarının kabul edildiği bu okullarda çeşitli meslekler öğretilirken aynı zamanda okuma-yazma ve Türkçe dersleri de verilmekteydi.⁴³⁵

1875-1900 yılları arasında Trabzon şehrinde Müslümanlara yönelik eğitim-öğretim kurumlarının oldukça zengin olduğunu görmekteyiz. Osmanlı Devleti'nde varlığını gördüğümüz bu zenginliğin Trabzon şehrinde gayr-ı Müslim

⁴³¹ Yolalcı, "a.g.m.", s. 458.

⁴³² Çadırcı, a.g.e., ss. 290-291.

⁴³³ T.V.S., Def'a 7, s. 49.

⁴³⁴ T.V.S., Def'a 9, s. 47.

⁴³⁵ Çadırcı, a.g.e., s. 291.

halkın çocuklarına yönelik olarak olup olmadığı Gayr-ı Müslimlere Yönelik Eğitim-Öğretim Faaliyetleri başlığı altında incelenecektir.

3. Vakıflar

Vakıf, bir malın veya mülkün gelirinin tamamen insanların yararına olarak, kişilerin sahiplenmelerine imkan verilmeyen hayır işine tahsis ve terkine denir. Vakıflar, insanların toplu olarak yaşadıkları mahalle, köy, kasaba ve şehirler gibi yerleşim merkezlerinin teşkilatlandırılmasında önemli rol oynamışlardır.⁴³⁶

Vakıflar, camiler, mescitler, musallalar ve namazgâhlar gibi dini amaca yönelik olanlar; medreseler, mektepler, kütüphaneler, tekke, dergâh, zâviye gibi ilmî amaçlara yönelik olanlar; imâret, sağlık tesisleri, su, yol ve diğer alt yapı tesisleri gibi sağlık ve sosyal yardım amacına yönelik olanlar; olağan üstü durumlarda kullanılmak üzere hazırda bekletilen para olan avârız gibi ekonomik ve sosyal yardımlaşmaya yönelik olanlar olarak sınıflandırılabilir.

Osmanlı Devleti'nde yaygın olan vakıflar, cami, medrese, imaret gibi toplumsal hizmetleri yerine getiren kurumların sağlıklı bir şekilde ayakta kalabilmesi ve bu hizmetlerin devlete yük olmadan yürütülmesi amacıyla kurulmuşlardır.

Vakıf, bir malın veya gelirin, sahibi tarafından kendi isteğiyle, şahsi mülkiyetinden çıkartılarak belirli şart ve gaye ile bir hayır hizmetine tahsis edilmesidir. Vakıflar, sosyal bir yardımlaşma kurumu olarak ele alınınca, insan hayatının maddi-manevî bir çok safhasını içine alır. Diğer dinlerde olduğu gibi İslam dininde de yardımlaşma duygusunun vakıflar aracılığıyla kendini gösterdiğini görüyoruz. İnsanların hayattayken yapabilecekleri en büyük hayır olarak kabul edilmiştir.⁴³⁷

Vakfın kurulmasında şu yöntem takip edilmekteydi: Vakıf senetlerinde öncelikle hamdele-selvele getirilir, vakfeden kişinin künyesi, şahitler ve resmi görevliler, mütevellî olacak kişilerin isimleri belirtildikten sonra vakfedilecek malın arazi, dükkan veya başka gelir getiren mülk olup-olmadığı beyan edilirdi.

⁴³⁶ Mehmet Şeker, "Müslüman-Türklerde Sosyal Dayanışma Müessesesi Olarak Vakıflar", 1. Vakıf Haftası, 5-11 Aralık 1983, Ankara, 1984, s. 112.

Daha sonra emlak idaresinde kayıtlıysa kayıt numarası belirtildikten sonra vakfiyenin yeri ayrıntısıyla gösterilirdi. Yer tespitinden sonra vakfeden kişinin varsa şartları ayrıntılarıyla birlikte belirtilirdi. Ayrıca vakfiyenin sonuna “Kim işittikten sonra vasiyeti değiştirirse, günahı, onu değiştirenlerin boynunadır. Şüphesiz Allah, işitendir, bilendir.”⁴³⁸ mealindeki Bakara suresinin 181. ayeti yazılarak tarih düşülürdü. En sonuna da orada bulunan şahitler önem sırasına göre yazılır ve vakfiye böylelikle tamamlanırdı.

Araştırma konumuz olan döneme ait şer’iyye sicil defterlerinde vakıflarla ilgili birtakım kayıtlar bulunmaktadır. Ancak bu kayıtlar bizzat vakfin kuruluşu, işlevselliği veya kendisi hakkında bilgi içermemektedir. Bu kayıtlar daha çok vakıfların verdiği hizmetlerin devamında karşılaşılan problemler ve onların çözümüyle ilgilidir. Bu kayıtlara ilaveten vakfin gelirinin artırılması, bunların sarf yerleri ya da gelir getirecek mülklerin sayısının artırılmasına yönelik kayıtlar da mevcuttur.⁴³⁹

Vakfiyeler, Evkaf Dairesi’ndeki defterlere işlenerek devletin resmi garantisi altına alınmıştır.⁴⁴⁰ Vakfiyelerin devletin garantisi altına alınması, bu kurumların devletin denetiminde olduğunu ortaya koyması bakımından kayda değerdir.

Kurum olarak vakıflar, Osmanlı kültüründe oldukça geniş yer bulmuş, halkın pek çok ihtiyacı bu vakıflar aracılığıyla uzun süre giderilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Trabzon’da kurulan vakıfları şu şekilde sıralayabiliriz:

a) *Yavuz Sultan Selim’in Annesi Ayşe Gülbahar Hatun’un İmareti Vakfı*; Yavuz Sultan Selim’in, annesinin adına kurduğu ve Trabzon’un en büyük vakfı olan bu kurumun pek çok gelir kaynağı vardı. Bu gelir kaynaklarını ve gelir miktarlarını şu kalemler altında toplayabiliriz:

1. Bedesten geliri yılda 6.322 akçe,

⁴³⁷ İsmet Kayaoğlu, “Orta Karadeniz’de Osmanlı Öncesi Vakıflar”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, s. 49.

⁴³⁸ *Kur’ân*, Bakara (2): 181.

⁴³⁹ Bu konuda örnek kayıtlar için bkz. T.Ş.S.D., No: 2039, Vr. 114 a, 115 a; T.Ş.S.D., No: 2042, Vr. 28 b-29 a, 92 b-93 a; T.Ş.S.D., No: 2044, Vr. 14 a-15 a; T.Ş.S.D., No: 2044, Vr. 54 b-55 a; T.Ş.S.D., No: 2044, Vr. 125 b; T.Ş.S.D., No: 2049, Vr. 16 a-b; T.Ş.S.D., No: 2057, Vr. 49 b-50 a, 64 b-65 b.

2. Ortahisar'daki Çifte Hamam'ın kirası 5.833 akçe,
3. Tekfur Çayırı Mahallesi'ndeki hamam taksidi yılda 400 akçe,
4. Tekfur Çayır Mahallesi mukataası yılda 1.500 akçe,
5. Tekfur Çayırı Mahallesi'ndeki saraydan Çelebi Sultan sarayına kadar uzanan zemin mukataası yılda 1.000 akçe,
6. Namzgâh Çayırı mukataası yılda 40 akçe,
7. Karos Bahçesi mukataası yılda 505 akçe,
8. Mezarlık Zeytini mevkii mukataası yılda 300 akçe,
9. Yoncalık mevkii mukataası yılda 500 akçe,
10. Değirmen yanındaki çayır mukataası yılda 360 akçe,
11. Değirmendere Köprüsü yanındaki 6 göz değirmen mukataası yıllık kiralari 12.000 akçe,
12. Toplam 124 göz dükkanın yıllık kiralari 10.000 akçe,
13. İstanbul'da Sultan Bayezid Camii yanındaki yeni hamam mukataası yılda 75.000 akçe olmak üzere toplam 114.760 akçe⁴⁴¹ ile bu rakamların, zamanın şartlarında değerlendirildiğinde oldukça büyük meblağlar oluşturduğunu görmekteyiz. Vakfa gelir sağlayan unsurların oldukça farklı alanlarda ve çok sayıda olduğunu görmekteyiz. Varlıklarını uzun süre devam ettirebilmeleri, vakıfların ekonomik yapılarının güçlü olmalarına bağlıdır.

Hatuniyye vakfına ait gelir getiren kaynaklardan birisi de arazi kiralama yöntemidir. Nitekim Yomra nahiyesinin Anbela karyesi sınırları içerisinde bulunan bir arsanın bir gayr-ı Müslime kiralandığı ve daha sonra aynı kişinin vârislerine satıldığı ve çıkan anlaşmazlık sonucu konunun mahkemeye intikal ettiğini görüyoruz.⁴⁴²

Hâtuniyye Camii'nin yanındaki bu vakıfla ilgili seyyah Âşık Mehmed'in söylediklerini günümüz Türkçe'siyle şu şekilde özetleyebiliriz: Hatuniyye Camii'nin önündeki avlunun kuzey tarafında ve bir kısmı da batı yönünde yüksek çalışma odaları bulunan büyük bir medrese yapılmıştır. Medresede okuyan

⁴⁴⁰ T.Ş.S.D., No: 2061, Vr. 16 b.

⁴⁴¹ M. Tayyib Gökbilgin, "VI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, Sy. XXVI, Ankara, 1962, ss. 298-306.

⁴⁴² T.Ş.S.D., No: 2020, Vr. 48 a-49 b.

talebelerin bu hayır sahibi kadının vakfından belirli gelirleri vardır. Caminin kible yönünde bir matbah/mutfak,⁴⁴³ fırın, misafirlerin hayvanları için ahır ve mutfak malzemelerini muhafaza etmek için mahzen ve kiler bulunmaktadır. Mutfak bitişiğinde fakir öğrenciler için yapılan yemekhanede sabah ve öğle namazlarından sonra düzenli olarak yemek çıkmaktadır.⁴⁴⁴

2031 no'lu Trabzon şer'iyye sicil defterinde bu vakıfla ilgili bir kayıta buradaki bir mütevellinin görevinden ayrılmasından dolayı yerine ehliyet sahibi olan Hafız Mustafa Efendi'nin atanması hususunda kendisine bir kıta berat-ı şerif verilmesinin istendiğini görüyoruz.⁴⁴⁵

b) *Fatih Sultan Mehmed Vakfı*; Fatih, Trabzon'u fethettikten sonra burada bir vakıf kurdu. Kurduğu vakfa gelir sağlayan kaynakları ve gelir miktarlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. 53 göz dükkan, bu dükkanların aylık kiralari 439 akçe,
2. Değirmendere'de 24 göz değirmenin aylık kirası 175 akçe,
3. Ortahisar'da hamamın aylık taksidi 398 akçe,
4. Kale dışındaki hamamın aylık taksidi 173 akçe,
5. Şehirdeki kervansarayın aylık taksidi 20 akçe olmak üzere bu vakfa aylık 1.205 akçe,⁴⁴⁶ yıllık 14.460 akçe gelir sağlanmaktaydı.

c) *Hazinedarbaşı Merhum Hüseyin Ağa Vakfı*; Bu vakfın gelirleri arasında bulunan kaynakları, manastır, bahçe, hamam, kendi evi ve değirmeni, dükkanları ve zemin mukataasından elde edilen yıllık 2.660 akçeyi sayabiliriz.⁴⁴⁷

d) *Kapı Ağası Merhum Mahmud Ağa Vakfı*; Toplam 9.310 akçeyi bulan vakfın gelirleri arasında Manastır, çayır, Aşağı Kale'deki hamam, kervansaray, dükkan, değirmen ve bahçe mukataası gelirlerinin yıllık ortalaması önemli gelirler olarak sayılabilir.⁴⁴⁸

e) *Pazarkapı Camii Vakfı*; Vakıf, 1563 yılında Trabzon Valisi Kasım Bey tarafından yaptırıldığı bilinen Pazarkapı Camii'nin imam-hatiplik ve diğer

⁴⁴³ Devellioğlu, a.g.e., s. 585.

⁴⁴⁴ Ak, "a.g.m.", s. 198.

⁴⁴⁵ T.Ş.S.D., No: 2031, Vr. 37 a.

⁴⁴⁶ Gökbilgin, "a.g.m.", a.y.

⁴⁴⁷ Gökbilgin, "a.g.m.", a.y.

⁴⁴⁸ Gökbilgin, "a.g.m.", a.y.

hizmetlerinin görülmesi amacıyla Tabakhane ve Soğanpazarı semtlerindeki bahçe, han ve dükkan gibi mülkten sağlanan yıllık gelirle ayakta durmaktaydı.⁴⁴⁹

f) *İskender Paşa Vakfı*; 1874 yılında harap bir halde olan İskenderpaşa Medresesi, Trabzon Valisi Saffet Paşa tarafından tamir ettirildi ve vali bu medresenin ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik medrese binasının altında birkaç dükkan yaptırdı. Bu onarım ve yapım çalışmalarının, Ahmed Rasim Paşa'nın ikinci defa Trabzon valiliği sırasında 1875 yılında tamamlandığı anlaşılmaktadır.⁴⁵⁰

g) *Islahhâne'ye Gelir Kaynağı*; Trabzon Valisi Ahmed Rasim Paşa, 1872 yılında Islahhâne'ye gelir getirmesi düşüncesiyle Gavur Meydanı'nda oldukça büyük bir gazino yaptırdı ve bu gazinonun geliriyle aynı binanın alt katında yaptırdığı sekiz adet dükkanın gelirini de Islahhâne'ye bağlayarak⁴⁵¹ buraları ıslahhânenin vakfi haline getirmiş oldu.

Burada adını zikrettiğimiz vakıflardan başka şer'iyye sicil defterlerinde varlığını gördüğümüz daha başka vakıflar da vardı. Tabakhâne mahallesinden Gülfem Hatun adında bir kadının, şehrin muhtelif yerlerindeki mal varlığını ihtiyaç sahiplerinin yararına kullanılmak üzere vakfettiğini görüyoruz.⁴⁵²

Ayrıca aynı defterde gayr-ı Müslimlerin de vakıf kurarak hayır işlerinde varlıklarını sürdürdüklerine şahit oluyoruz. Örneğin kaynaklarda Rum milletinden Kavran oğlu Yorika adında bir vatandaş tarafından Kostantinos Efendi vekil kılınarak bir adet evinin kirasının vakfedildiği ifade edilmektedir.⁴⁵³

Trabzon'da bulunan bu vakıfların uzun yıllar şehirdeki fakir, yoksul ve öğrencilere hizmet ettiğini görmekteyiz. Vakıfların yanı sıra ekonomik gücü yerinde olan vatandaşların ve devlet görevlilerinin de bu tür hayır işlerine koştukları ve karşılık beklemeksizin ortaya konan bu tür davranışların devlet yöneticileri tarafından ödüllendirilerek teşvik edildiği görülmektedir. Nitekim bu çerçevede 1894 yılında Trabzon müftüsü olan İmadeddin Efendi'nin şehirdeki bir

⁴⁴⁹ Şakir Şevket, a.g.e., ss. 132-133.

⁴⁵⁰ Şakir Şevket, a.g.e., s. 154.

⁴⁵¹ Şakir Şevket, a.g.e., s. 155.

⁴⁵² T.Ş.S.D., No: 2031, Vr. 34 a-b.

⁴⁵³ T.Ş.S.D., No: 2031, Vr. 69 b.

salgın hastalıkla mücadelede hiçbir karşılık beklemeksizin yaptığı eylemler ve harcadığı çaba onun İzmir payesini elde etmesine neden olmuştur.⁴⁵⁴

4. Gayr-ı Müslimlere Yönelik Eğitim-Öğretim Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin kendilerine tanıdığı özgürlük ortamı içerisinde ülkedeki azınlıklar, diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da kendi eğitim-öğretim kurumlarını kurarak tam bir özgürlük içerisinde bu ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Zaman içerisinde bu eğitim faaliyetlerinin oldukça önemli rakamlara ulaştığını görmekteyiz. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı toprakları içerisinde 1.584 Ermeni okuluyla, Rumların 100 bin civarında çocuğunun eğitim gördüğü binlerce eğitim kurumuna şahit olmaktayız. Bu eğitim kurumlarının içerisinde pek çok gayr-ı Müslim barındıran Trabzon vilâyeti de önemli bir yer tutmaktaydı.⁴⁵⁵

Osmanlı Devleti'ne katılmadan önce Trabzon'da şehirde yaşayan Rumlara ait bazı sıbyan mektepleri vardı. Kiliselerle yanyana olan bu kurumlarda papazlar, bazı temel dini bilgiler öğretiyorlardı. Bu sıbyan mekteplerinden başka daha üst düzeyde eğitim veren kurumlar da vardı. Trabzon'da fetihten önce etkili bir ilim hayatının varlığını görüyoruz.⁴⁵⁶

Bu bağlamda XIX. yüzyılda sayıları hayli artmış olan azınlık okulları ve gayr-ı Müslimlerin şehirdeki faaliyetleri hakkında Kilise Defterleri'nde bir kısım bilgiler vardır. Bu defterlerden birinde Trabzon şehrinin Tuzluçeşme mevkiinde Rum cemaatinin eğitim gördüğü bir okulun harap bir durumda olmasından ötürü tamir edilmesi gerektiği belirtilmekte ve bu durumun incelenmesinden sonra üç katlı bir okul yapılması hususunda gereğinin yapıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁵⁷

Osmanlı Devleti, gayr-ı Müslimlere yönelik bu özgür tavırların yanı sıra bir Osmanlı kültürü oluşturabilmek adına toplumdaki bütün etnik ve dini unsurları kaynaştırmak amacıyla "karma okullar" adıyla hemen her mahalle ve köyde mektepler açmıştı. Bu okullara ister Müslüman ister gayr-ı Müslim, ister kız ister

⁴⁵⁴ B.O.A., Y.MTV., Dosya No: 95, Gömlek No: 105. Belge, 15 Mayıs 1894 tarihli dir.

⁴⁵⁵ Tekeli, "a.g.md.", ss. 460-463.

⁴⁵⁶ Albayrak, "19. Yüzyılda Trabzon'da Azınlık ve Yabancı Okullar", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu*, I, 416.

⁴⁵⁷ Demircioğlu, a.g.tz., ss. 40-41.

erkek olsun her çocuk kaydolabilirdi.⁴⁵⁸ Bu kaynaştırma çabalarının ne kadar başarılı olduğu konusu tartışmalı olsa da devletin bu yönde çaba harcadığı tarihi bir olgudur.

Osmanlı Devleti, sınırları içerisinde yaşayan farklı etnik ve dini yapıya sahip gurupları bir arada barış ve huzur içerisinde tutabilmeyi başarmıştır. Devlet güçlü olduğu sürece, bu başarıyı sağlayabilmenin yegane yolunun, uygulanan adalet ve gayr-ı Müslim unsurların kendi inanç ve kültürlerine yönelik faaliyetlerinde tam bir özgürlük içerisinde yaşamalarıyla mümkün olabileceğini taraflı-tarafsız herkes kabul etmektedir. Bu ön bilgilerden sonra Trabzon'da bulunan Rum ve Ermeni azınlık okullarına geçebiliriz.

5. Gayr-ı Müslim Azınlık Okulları

a) Rum Okulları

1. *Kemerkaya Rum Koleji*; XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon'da bulunan Rum azınlığı, mahalle mekteplerinin yanı sıra, papazların dinsel eğitim verdikleri manastırlarda da eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmekteydi. Trabzon'da faaliyet gösteren bu okulların içerisinde en meşhur olanı, Trabzon'a bağlı Merkez Hos (Çimenli) Köyü halkından Kimnos adlı bir Rum tarafından 1682 yılında Kemerkaya Mahallesi'nde yaptırılan ve uzun yıllar hizmet veren Kemerkaya Rum Koleji'dir.⁴⁵⁹ Burada ilkokul, ortaokul ve lise seviyelerinde eğitim yapılmaktaydı. XIX. yüzyılın sonunda ilkokul kısmında 358, ortaokul kısmında 298 ve lise kısmında da 126 öğrenci bulunuyordu.⁴⁶⁰

Kemerkaya Rum Koleji adını taşıyan okulda Tarih, Coğrafya, Kimya, Matematik ve Fizik dersleriyle Yunanca, Latince, Türkçe, Fransızca, Almanca ve Rusça dilleri öğretilmekteydi. Kolejin ilkokul kısmı 4, ortaokul kısmı 3 ve lise kısmı da 4 yıl eğitim vermekteydi. Okulda gündüz ve yatılı olmak üzere iki farklı öğrenci gurubu vardı. Bu öğrencilerin yatılı ve fakir aile çocuklarından herhangi bir ücret alınmazken, zenginlerinden bir miktar aidat alınıyordu.⁴⁶¹

⁴⁵⁸ Türkcan, "a.g.m.", s. 35.

⁴⁵⁹ Albayrak, "a.g.m.", s. 417.

⁴⁶⁰ Albayrak, "a.g.m.", a.y.

⁴⁶¹ Albayrak, "a.g.m.", a.y.

İngiliz elçi Biliotti'nin ifadesiyle bu okul, 1778 yılında bir tamir görmüştür. Okula İskenderiye'den bir hoca getirilmişti. Fakat havanın nemli olmasından dolayı şehre eğitim amacıyla gelen yabancılar 2-3 ay sonra dayanamayarak şehirden ayrılmak zorunda kalıyorlardı. Bu durum Trabzon'daki bu okulun eski önemini kaybetmesine yol açmış ve öğrenci sayıları yıllar geçtikçe azalmıştır. Bu durum, kolejde yerli Rum öğretmenlerin ağırlık kazanmasına neden olmuş ve eğitimin kalitesi de düşmüştür.⁴⁶²

2. *Jimnasyum Okulu*; Kaynaklarda bu okulun kuruluşu hakkında net bir bilgi mevcut değildir. Ancak Biliotti'nin ifadelerine göre 1885'ten kısa bir süre önce kurulmuş olma ihtimali yüksektir. Okula kayıt yaptıran öğrencilerden yıllık iki lira öğrenci harç parası alınırken, bütün Rum okullarının Rektörü aynı zamanda bu okulun da müdürüydü. Müdürden başka 8 öğretmen eğitimi devam ettiriyordu. 170 öğrencisi olan okulda ayrıca bir alt birim olan başka bir okul daha eğitim veriyordu ki bu okulun öğrenci sayısı da 360 civarındaydı. Bu ikinci okulun ortaokul (rüştiye) seviyesinde olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁶³

3. *Trabzon Rum Kız Okulu*; 1885 yılında Ortodoks Rumlar tarafından açılan okulda eğitim iki kategoride yapılıyordu. 1885 yılında yapılan ve bu okula ait olan binada bir de kız ilkokulu bulunmaktaydı. Trabzon Rum Kız Okulu'nda iki erkek ve dört bayan öğretmen eğitim veriyordu. Ayrıca bir de stajyer öğretmenin bulunduğu okulda 250 öğrenci eğitim görmekteydi.⁴⁶⁴

4. *Trabzon ve Çevresinde Bulunan Diğer Rum İlkokulları*; Trabzon'un değişik mahallelerinde beş öğretmenle eğitime devam edilen üç ilkokulun varlığını görüyoruz. Bu üç okulda toplam 212 öğrenci eğitim görüyordu. Bu ilkokullardan başka şehirde özel okul statüsünde bulunan iki tane kız-erkek karma eğitim veren okul vardı.⁴⁶⁵

Sürmene kazasında bulunan dokuz Rum köyünün tümünde ilkokul vardı. Dokuz köyde toplam 460 Rum vatandaşı eğitim görüyordu. Sürmene'de *Hellenic*

⁴⁶² Şaşmaz, "a.g.m.", s. 45.

⁴⁶³ Şaşmaz, "a.g.m.", a.y.

⁴⁶⁴ Şaşmaz, "a.g.m.", s. 45; Albayrak, "a.g.m.", s. 418.

⁴⁶⁵ Şaşmaz, "a.g.m.", a.y.

School adında genel bir Rum okulu vardı ve mevcudu 50 erkek öğrenciydi. Okulda biri Türkçe dersi veren dört öğretmen hizmet etmekteydi.⁴⁶⁶

5. *Manastır Okulları*; Trabzon'da bulunan üç büyük manastıra bağlı köylerde de eğitim faaliyetleri sürdürülmekteydi. Buna göre dini açıdan Vazelona Manastırı'na bağlı 20 köyde 14 okul, bu okullarda birer öğretmen ve toplam 1.025 öğrenci, Sümela Manastırı'na bağlı 15 köyde 15 okul, 17 öğretmen ve 1.213 öğrenci, Peristera Manastırı'na bağlı 11 köyde 9 okul, 10 öğretmen ve 523 öğrenciyle Rum vatandaşların eğitim-öğretim ihtiyaçları karşılanmaktaydı.⁴⁶⁷

Okul müdürlerine yıllık ortalama 240 lira maaş ödeniyordu. Şehirdeki diğer öğretmenler 30-80 lira arasında yıllık ücret alırken köylerdeki öğretmenler 6-30 lira arasında yıllık ücretle çalışıyorlardı. Ayrıca şehirde çalışan öğretmenler 15 lira değerinde aynî yardım almaktaydı.⁴⁶⁸

1885 yılında Rumların Trabzon'da bulunan eğitim kurumlarına yıllık gelir sağladıkları başlıca kaynakları şunlardı: 1. Kilise gelirlerinden 250 lira, 2. Maddi durumu iyi olan öğrencilerden 600 lira, 3. Rum vatandaşlardan alınan aidatlar 300 lira, 4. İstanbul ve Bakü'deki zengin Rumlardan alınan 150 lira, 5. Okulların desteklendiği vakıflardan alınan 50 lira ile toplam 1.350 liraya ulaşıyordu.⁴⁶⁹ Bu bilgiler ışığında Trabzon'da bulunan Rumların eğitim faaliyetlerini gayet hür bir ortamda, devletin koyduğu genel kurallara uymak kaydıyla her türlü eğitim faaliyetini sürdürebildiklerini söyleyebiliriz.

Kurallara uyulmayan ve yasadışı kabul edilen okulların kapatıldığını görmekteyiz. Nitekim, 24 Eylül 1894 tarihli arşiv belgesine göre Trabzon Vilayeti yönetimi, Ordu ve Fatsa kasabalarındaki bazı gayr-ı Müslim okulları ruhsatları olmadığı için kapatmıştır.⁴⁷⁰

1875 yılı vilâyet salnâmesinde Trabzon merkezde 3 Hristiyan mektebi (1'i Ermeni 2'si Rum mektebi) varken bu rakam sancak genelinde 11 olarak belirtilmektedir.⁴⁷¹ 1881 yılı vilâyet salnâmesinde Trabzon merkezde 8 Hristiyan

⁴⁶⁶ Şaşmaz, "a.g.m.", a.y.

⁴⁶⁷ Şaşmaz, "a.g.m.", s. 46; Albayrak, "a.g.m.", s. 419.

⁴⁶⁸ Şaşmaz, "a.g.m.", s. 47.

⁴⁶⁹ Şaşmaz, "a.g.m.", s. 46.

⁴⁷⁰ B.O.A., A.MKT.MHM., Dosya No: 700, Gömlek No: 11.

⁴⁷¹ T.V.S., Def'a 7, ss. 107-108.

mektebi varken bu rakam sancak genelinde 58 olarak belirtilmektedir.⁴⁷² Salnâmelerdeki okullar Rum ve Ermeni ayırımı yapılmaksızın Hristiyan okulları olarak belirtilmiştir. 1885 yılında Trabzon Sancağı'nda sadece Rumlara ait toplam 145 okulda 187 öğretmen ve 8.478 öğrenci vardı.⁴⁷³

Trabzon Sancağı'nda bulunan Hristiyan okullarının sayısının 10 yıl gibi kısa sayılabilecek bir sürede 3'ten 145'e kadar çıkması dikkat çekici bir durumdur. 1875 ve 1881 yıllarındaki rakamlara Ermeni okullarının da dahil edildiği göz önüne alınınca, bu gelişmeyi sadece Osmanlı Devleti'nin hoşgörüsünde aramak yanlış olacaktır. Özellikle yıkılma sürecine girildikten sonra devletin sınırları içerisinde yaşayan gayr-ı Müslim unsurların, dış güçlerin desteğiyle ülkedeki etkinliklerini artırmaları ve imzalanan uluslararası antlaşmalar gereği azınlıklarla ilgili alınan kararlar bu sayının hızla artışında etkili olan amillerin başında gelmektedir.

b) Ermeni Okulları

Ermeniler, Rumlar gibi kendi inanç, gelenek ve göreneklerine göre Trabzon'da eğitimlerini özgürce kendi okullarını kurarak sürdürmüşlerdir. Ancak Ermenilerin durumu Rumlardan farklılık arz etmekteydi. Az sayıdaki Protestan Ermeni ile Ortodoks ve Roman Katolikleri'nden oluşan Ermeni nüfusu, 6.000 civarındaydı. Ermeniler, eğitimi kendilerinin ticari alandaki başarıları için önemli bir iletişim aracı olarak görüyorlardı. Ermenilerin %16.32'si bu okullarda okumaktaydı. Ermenilerin eğitim gördüğü başlıca okullar şunlardı:

1. *Gregoryan Ermeni Okulu*; 1830 yılında Kemerkaya Mahallesi'nde kurulan okulun oldukça kaliteli bir eğitim verdiği belirtilmektedir. 1885 yılında okulda 8 öğretmen ve 320 erkek öğrenci öğrenim görmekteydi. Okutulan dersler arasında Türkçe ve Fransızca da bulunuyordu.⁴⁷⁴

2. *Gregoryan Ermeni Kız İlköğretim Okulu*; Trabzon'da yaşayan Ermeniler 1884 yılında kendi kız çocuklarının eğitim görmeleri amacıyla büyük bir bina yaptırıldılar ve eski kız okulunu bu yeni binaya taşıdılar. 200 öğrencinin

⁴⁷² T.V.S., Def'a 12, s. 146.

⁴⁷³ Çapa, "a.g.m.", s. 128.

⁴⁷⁴ Şaşmaz, "a.g.m.", s. 49.

devam ettiği okulda 5 bayan ve 5 erkek olmak üzere toplam 10 öğretmen ders veriyordu.⁴⁷⁵

3. *Mekitarist Ermeni Katolik Rüştüyesi*; 102 erkek öğrencisi bulunan okul, 1859 yılında kurulmuş ve buraya ruhsat 12 Haziran 1897 tarihinde alınabilmektedir. Okulun öğrenci sayısı 86'ydı.⁴⁷⁶

4. *Ermeni Lisan Mektebi*; Müdürü Ohannes Nerico adında bir Ermeni olan okul, 1879 yılında açılmıştır. 1897 yılında ruhsatı alınan okulda ilk yıl 17 öğrenci eğitim görmekteydi.⁴⁷⁷ Genç Ermeni kadınları bu okulda hem kendi dillerini geliştiriyorlar hem de genel amaçlı eğitim alıyorlardı. Müzik ve Fransızca eğitiminin de verildiği okulda 1885 yılında 38 genç Ermeni bayan ders görüyordu.⁴⁷⁸

5. *Özel Ermeni Okulları*; Yukarıda saydığımız okullardan başka şehirde dört tane daha özel Ermeni okulunun varlığından söz edilmektedir. İyi eğitim verdikleri belirtilen bu okulların birinde yüzden fazla öğrenci varken diğer üçünde de elli kadar kız ve erkek öğrenci karma şekilde eğitim görmekteydi.⁴⁷⁹

1875 yılı vilâyet salnâmesinde Trabzon merkezde ve sancak genelinde 1 Ermeni okulunun var olduğu görülmektedir.⁴⁸⁰ İngiliz elçi Biliotti, 1885 yılında Trabzon Sancağı'nda 37 Ermeni okulunda 67 öğretmenle 1.981 öğrencinin eğitim gördüğünü belirtmektedir.⁴⁸¹ Sadece 6 yıllık kısa bir sürede Ermeni okullarının sayısının bu ölçüde artmasındaki esas nedenlerin, yukarıda Rum okulları için ileri sürdüğümüz görüşlerle paralellik arz ettiğini söyleyebiliriz.

Bu bilgiler ışığında Trabzon'da bulunan Rum ve Ermeni rüştiyelerini bir tablo halinde şu şekilde verebiliriz:

⁴⁷⁵ Şaşmaz, "a.g.m.", a.y.

⁴⁷⁶ Albayrak, "a.g.m.", s. 426.

⁴⁷⁷ Albayrak, "a.g.m.", a.y.

⁴⁷⁸ Şaşmaz, "a.g.m.", a.y.

⁴⁷⁹ Şaşmaz, "a.g.m.", a.y.

⁴⁸⁰ T.V.S., Def'a 7, ss. 109-110.

⁴⁸¹ Şaşmaz, "a.g.m.", s. 50.

Okulun Adı	Cemaati	Sorumlusu	Tarihi	Öğr.
Mekitarist Rüştîyesi	Ermeni Katolik	Rahip Minas	1885	322
Mekitarist Kız Rüştîyesi	Ermeni Katolik	Murahhashâne	1884	200
Lisan Mektebi	Ermeni	Ohannes	1885	38
Jimnasyum Rüştîyesi	Rum	Metropolithane	1885	170
Kemerkaya Rum Koleji	Rum	Metropolithane	1902	126
Kız Rüştîyesi	Rum	Metropolithane	1885	250

Tablo-18: Trabzon'da bulunan Ermeni ve Rum rüştîyeleri.

6. Diğer Yabancı Okullar

Trabzon, Rum ve Ermeni azınlıklarının yanında başka milletlere mensup insanların da bulunduğu bir merkezdi. Osmanlı Devleti'nin tanıdığı özgürlüklerden azami ölçülerde yararlanan gayr-ı Müslimler, yeni siyasal alanlar oluşturmak ve buralarda tutunabilmek adına Osmanlı sınırları içerisinde çeşitli okullar açmışlardır. Önemli bir merkez olmasından dolayı Trabzon şehri de, yabancıların faaliyet göstermek istedikleri bir yerdirdi. Osmanlı Devleti'nin kurulmasından itibaren gördüğümüz bu yabancı okullar, eğitim hizmetlerinin yanı sıra, daha çok devlet aleyhine faaliyet gösteren kurumlar haline gelmiştir. Başlangıçta temel dini bilgilerin verildiği bu okullar, zamanla gelişerek bugünkü anlamda ilköğretim okulları şeklini almıştır.⁴⁸² Bu itibarla Fransızlar, İtalyanlar, Amerikalılar ve hatta İranlılar şehir merkezinde okullar açmışlardır.

a) Fransız Sen Greguer (Frerler) Okulu

Fransız rahibeler tarafından 1852 yılında kurulan okul, 60 kız öğrenci ile öğretim hayatına başlamıştı. Her inanç ve mezhebe mensup Müslüman ve gayr-ı Müslim çocuğun devam edebildiği okul,⁴⁸³ 1875 yılında ilk ve orta derecede eğitim-öğretim hizmeti vermek üzere misyoner Mösyö Edilben tarafından Uzun Sokak'ta üç katlı bir taş binada yeniden açılmış ve 1897 yılında ruhsat alabilmiştir.⁴⁸⁴ Bu okulun hizmete açılabilmesi amacıyla Fransız Hükümeti önemli oranda (5.200 lira) nakdî para göndermiştir.⁴⁸⁵

⁴⁸² İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1990, s. 114.

⁴⁸³ Şaşmaz, "a.g.m.", s. 52.

⁴⁸⁴ Uraz, "a.g.m.", s. 18.

⁴⁸⁵ Haydaroglu, a.g.e., s. 99.

1875 yılında Trabzon'da sadece bir Fransız mektebinin varlığını görüyoruz.⁴⁸⁶ Eğitim dili Fransızca olan okulda genel derslerin yanında, eliş ve müzik dersleri de veriliyordu. 1885 yılında okulda Ermenice, Fransızca, Türkçe, Rumca, Aritmetik, Geometri dersleri okutulmaktaydı. Bu dönemde öğrenci sayısı 215'e yükselmiştir.⁴⁸⁷

Eğitim kalitesinin yüksek olduğu anlaşılan bu okul Trabzon halkı tarafından benimsenmiş ve çocuklarını genelde bu okulda okutmuşlardır. Ancak eğitim kalitesine aldanarak bu okullara çocuklarını gönderen halk, muhtemelen çocuklarının misyonerlik faaliyetlerinin etkisi altında kalabileceklerini gözden kaçırmışlardır. Eğitim dilinin Fransızca olduğu bu okullardan mezun olanların iyi derecede Fransızca öğrendikleri belirtilmektedir.⁴⁸⁸

b) İtalyan Okulları

Trabzon'da Latin Katolik cemaati için din adamları, 1845 yılında bir ilkokul açmışlardır. 1885 yılında bu okulda sadece 16 öğrencinin varlığını görmekteyiz.⁴⁸⁹

1889 yılında İtalyanların Trabzon'da iki okul daha açmak için müracaat ettikleri ve Maarif Nezareti'nden ruhsat almak için girişimde bulundukları anlaşılmaktadır.⁴⁹⁰ Öğrenci sayısı oldukça az olmasına rağmen, İtalyanların daha fazla okul açma girişimleri oldukça dikkat çekicidir.

c) Amerikan Okulları

Amerikalı misyonerlerin faaliyetlerini Anadolu topraklarında yaygınlaştırma çalışmaları XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonraki dönemlere rastlar. 1834 yılında Trabzon'a gelen misyoner Johnston'un öncülüğünde bölgede çalışmalara hız verildi.⁴⁹¹ 1865 yılında Amerikan Sıbyan Mektebi'nin Trabzon'da

⁴⁸⁶ T.V.S., Def'a 7, a.y.

⁴⁸⁷ Şaşmaz, "a.g.m.", a.y.

⁴⁸⁸ Albayrak, "a.g.m.", s. 430.

⁴⁸⁹ Şaşmaz, "a.g.m.", a.y.

⁴⁹⁰ B.O.A., Y.PRK.A., Dosya No: 5, Gömlek No: 26. Belge, 28 Şubat 1889 tarihli.

⁴⁹¹ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Kozan Ofset, Ankara, 1991, s. 36.

kurulduğu görülmektedir. İptidâî seviyesindeki bu okulun müdürü Mösyö Palmerce ve öğrenci sayısı da 20 civarındaydı.⁴⁹²

1884 yılında *American Board* adlı misyoner teşkilatına mensup Palmerce Trabzon'da erkek-kız karma eğitim yapan bir ilkokul açtı.⁴⁹³ Uzun yıllar boyunca bölgede misyonerlik faaliyetleri için bir anlamda üs olan bu okul, görünüşte gayr-ı Müslimlere yönelikti. Ancak bu gibi okulların daha çok devlet ve Türk halkı aleyhine faaliyet sürdürdükleri bilinmektedir. Bu okulda 38 erkek öğrenciyle 12 kız çocuğu eğitim görüyordu. Okulda Ermenice'nin yanı sıra Türkçe ve İngilizce de öğretiliyordu. Okula devam eden öğrencilerin büyük çoğunluğunu Protestan Ermeniler oluştururken az sayıda Ortodoks Ermeni ve Rum cemaatlerine mensup çocuk da vardı.⁴⁹⁴

Kaynaklar, yukarıda sözünü ettiğimiz okullardan başka Uzun Sokak ve Boztepe'de üç okulun daha varlığından söz ediyorlarsa da, bu okullar hakkında daha fazla bilgi vermemektedirler.⁴⁹⁵ Amerikan misyonerlerinin destekleriyle açılan okulların Trabzon halkına herhangi bir katkılarının olup olmadığı konusunda bir bilgiye sahip olmadığını söyleyen İngiliz elçi Biliotti, 1852 yılından 1882 yılına kadar geçen 30 yıllık sürede önemli mesafeler kat ettiklerini beyan etmektedir. 1852 yılında toplam 466 öğrenciye hizmet verdikleri halde 1882 yılında bu sayı 14.285 gibi küçümsenemeyecek boyutlara ulaşmıştır.⁴⁹⁶

d) İran Okulu (Mekteb-i Nâsırî)

İran Okulu, 1884 yılında Mirzâ Mehmed Ağa tarafından ilk ve orta dereceli bir okul olarak eğitim-öğretim hayatına başlamıştır.⁴⁹⁷ Trabzon'da ticaret amaçlı bulunan İranlıların çocuklarına Farsça, Arapça ve Türkçe'nin okutulduğu bir okuldu. 1885 yılında okulda 30 öğrenci⁴⁹⁸ eğitim görürken, 1900 yılında bu sayı 77'ye çıkmıştır.⁴⁹⁹

⁴⁹² Goloğlu, a.g.e., s. 128; Uraz, "a.g.m.", s. 17.

⁴⁹³ Şaşmaz, "a.g.m.", a.y.

⁴⁹⁴ Şaşmaz, "a.g.m.", a.y.

⁴⁹⁵ Albayrak, "a.g.m.", s. 435.

⁴⁹⁶ Şaşmaz, "a.g.m.", s. 53.

⁴⁹⁷ Uraz, "a.g.m.", a.y.

⁴⁹⁸ Şaşmaz, "a.g.m.", s. 52.

⁴⁹⁹ Albayrak, "a.g.m.", s. 437.

Okulun eğitim giderleri, Trabzon'a gelen İranlı tüccarların ülkelerine taşıdıkları her kalem maldan alınan 1 kuruş ücretle karşılanmaktaydı.⁵⁰⁰

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon'da azınlıklık okullarının dışında bulunan okulların genel anlamda ihtiyaçtan değil, misyonerlik faaliyetlerinin rahatça sürdürülebilmesi amacıyla kurulduğu anlaşılmaktadır. Şehirde çok az sayıda Amerikalı elçilik yetkililerinden başka kimsenin bulunmadığı bir dönemde Amerikalıların bu ölçüde okul açmaları başka bir şekilde izah edilemez.

7. Trabzon'da Matbuât Hayatı

a) Matbaalar

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'da meydana gelen en önemli olaylardan birisi de vilayet matbaalarının kurulmasıdır. Matbaaların kurulmasının en önemli nedeni, çıkarılacak olan kanun ve nizamnamelerin en kısa zamanda vilayetlerdeki halka ulaştırılması çabası idi. Matbaaların yönetiminde vali, naib ve istinaf mahkemesi hukuk reisi, defterdar ve vilayet mektupçuları bulunuyordu.⁵⁰¹

Trabzon'da ilk defa 1865 yılında Orta Hisar'da kurulan vilâyet matbaası 51 yıl ayakta kalmayı başarmıştır. Bu süre içerisinde matbaada, yayın hayatını 1896-1916 yılları arasında sürdüren *Trabzon Gazetesi* ile valilik tarafından 1867-1904 yılları arasında yayınlanan *vilâyet salnamelerinin* basımı gerçekleştirilmiştir.⁵⁰²

Trabzon'daki bu ilk matbaanın durumu hakkında Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen bir yazıda, gazetenin ekonomik yönden oldukça zayıf olması nedeniyle okurlardan geliri iyi olan memurların abone yapılması ve resmî ilanların yayımlanması istenmektedir.⁵⁰³ Trabzon matbaası, uzun süre hizmet ettikten sonra Ruslar tarafından 1916 yılındaki savaşta tahrip edilmiştir.⁵⁰⁴

⁵⁰⁰ Çapa, "a.g.m.", s. 132.

⁵⁰¹ Ali Birinci, "Trabzon'da Matbuat ve Neşriyat Hayatı", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, 1-3 Haziran 1988, Samsun, 1990, s. 3.

⁵⁰² Albayrak, a.g.e., s. 288; Birinci, "a.g.t.", a.y.

⁵⁰³ Birinci, "a.g.t.", s. 4.

⁵⁰⁴ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, K.T.Ü. Matbaası, Trabzon, 1986, s. 37.

Trabzon'da faaliyet gösteren bir diğer matbaa, 1881 yılında Mücellit İsmail Hakkı tarafından Meydân-ı Şarkî'de kurulan *Mücellid İsmail Hakkı Efendi* matbaasıdır. Burada Türkçe, Rumca ve Ermenice yayınlar basılıyordu.⁵⁰⁵

Trabzon'daki gayr-ı Müslimlerin de yayınlarını bastırdıkları kendi matbaaları vardı. 1888 yılında yine Meydân-ı Şarkî'de Serasi Dimitraki adlı bir Rum vatandaşı tarafından *Serasi Matbaası* adıyla bir matbaa kuruldu. Bu matbaada Türkçe, Rumca ve Fransızca baskı yapılabilmekteydi.⁵⁰⁶

Gayr-ı Müslimlere ait olan bir diğer matbaadan söz edilmekte, ancak bu matbaanın kuruluş tarihi hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Ali Birinci, *Mihâilidi Yorgo Matbaası*'nın 1908'den kısa bir süre önce kurulduğunu söylerken vilâyet salnâmelerinde adından söz edilmediğini vurgulamaktadır.⁵⁰⁷

Matbaa, Uzun Sokak'da bulunan, Konak Camii'nin karşısındaki bir binada faaliyet göstermiştir. 1982 yılında yıkılan binadan kalan bir taş üzerinde matbaanın adı Rumca yazılıydı. XX. yüzyılın başlarında Trabzon'un en büyük ve en faal matbaası durumunda olan kuruluş, devlet evrakının basılması için ihalelere giriyor ve şehirdeki gayr-ı Müslimlerin faaliyetlerine de ev sahipliği yapıyordu.⁵⁰⁸

b) Gazeteler

1875-1900 yılları arasında Trabzon'da çıkan tek gazete *Trabzon* gazetesi idi. Gazete, 13 Nisan 1869 tarihinde, Vilâyet Matbaası'nda, Trabzon Vâliliği tarafından, haftada bir gün (Perşembe günü), 4 sayfa (21X35 cm ebatlarında) olarak çıkarıldı.⁵⁰⁹

Gazete hakkında bilgi verilen bir haberde; gazetenin 1704-1754 numaralı sayılarının bulunduğu, değerinin 20 para olduğu, Dâire-i Hükûmet civarında Trabzon Matbaası'nda haftada bir gün çıktığı ve içeriğinde resmî olarak

⁵⁰⁵ Birinci, "a.g.t.", a.y.

⁵⁰⁶ Birinci, "a.g.t.", a.y.

⁵⁰⁷ Birinci, "a.g.t.", s. 4; Oysa bu matbaanın çıkardığı eserlerden dört tanesinin h. 1317 yılında basılması ve 1317 yılının bir kısmının 1900 yılına denk gelmesi, matbaanın bu tarihlerde faaliyet gösterdiğini ortaya koymaktadır.

⁵⁰⁸ Albayrak, a.g.e., s. 304.

⁵⁰⁹ Albayrak, a.g.e., s. 37.

yayınlanan çeşitli bildirilerle beraber her türlü faydalı haberlerin olduğu anlatılmaktadır.⁵¹⁰

1877 yılı vilâyet salnamesinde vilâyet matbaalarında çıkan gazete listesinde Trabzon'da, *Trabzon* adında Perşembe günü çıkan ve yıllık ücretinin 48 kuruş olduğu bu gazeteden söz edilerek yukarıdaki bilgilerin doğruluğu teyit edilmektedir.⁵¹¹

c) Trabzon'da Basılan Kitaplar

1. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Trabzon*; 1869-1904 yılları arasında Trabzon'da toplam 22 adet olarak basılmıştır. Basıldıkları yıllara ait oldukça teferruatlı bilgiler içermektedirler. Önce genel olarak tarihi olaylar kronolojik olarak sıralanır. Vilayet yönetimi sancak, kaza, nahiye, köy ve mahallelere varıncaya kadar belirtilir, resmî hitaplar makamların konumuna göre hitap edileceği şeklinde sıralanır, ilmiye sınıfının rütbeleri ve isimleri, vilayet meclisleri ve görevlileri, hukuk ve temyizde görevli olanlar, merkeze bağlı ya da diğer sancaklara bağlı kaza ve nahiyeler hakkında geniş bilgi verilir, yabancı elçilikler, memurlar ve askeri yapı ayrıntılarıyla belirtilirdi. Ayrıca vilayetin ikliminden vilayette çıkan madenlere kadar pek çok konuda bilgi aktarılırdı. Nüfus miktarları, vilayette bulunan tarihi eserler, okullar ve bu okulların görevlileri gibi konularda teferruatlı bilgiler bulunmaktadır.

2. *Divan ve Münşeat-ı Hilmi*; Mehmed Emin Hilmi tarafından kaleme alınan eser, Vilâyet Matbaası'nda h. 1293/m. 1876-77 yılında basılmış olup 235 sayfadır.

3. *Şevketnâme-i Osmânî*; Tarihçi Şakir Şevket tarafından 1877 yılında kaleme alınan eser, birinci kez Vilâyet Matbaası'nda, ikinci defa aynı yıl İstanbul'da Umur Matbaası'nda basılmıştır.⁵¹² Elimizde bulunan bir nüshası 303 sayfadır.

⁵¹⁰ Hakkı Tuncay, "Trabzon Basımı Hakkında Notlar", *Yeniyol Gazetesi*, 19 Ocak 1944, Sy.: 3050, Adıyaman, 1944, s. 2; Gazetenin adı geçen sayıları halen Trabzon İl Halk Kütüphanesi 3398 numaradadır. Ayrıca Ankara'da Milli Kütüphane'de 166 ve 1972. sayılar No: 1563, Ref: SC 26-1873 yer koduyla ve Hüseyin Albayrak'ın kendi koleksiyonunda 30 Kasım 1881 tarihli 602 ve 21 Mayıs 1882 tarihli 1040 sayılı iki nüsha vardır. Albayrak, a.g.e., ss. 42-43.

⁵¹¹ T.V.S., Def'a 9, s. 89.

⁵¹² Birinci, "a.g.t.", s. 8.

4. *Nevbâbe*; Hâfız Zühdi takma ismiyle Trabzonlu Hafız Tayyib Efendi tarafından kaleme alınan eser, bir şiir kitabıdır ve 1877 yılında Vilâyet Matbaası'nda basılmıştır.

5. *Mir'âtü'l-Mulûk*; Trabzonlu Hafız Tayyib Efendi tarafından kaleme alınan eser, 1877 yılında Vilâyet Matbaası tarafından basılmıştır. Eser 12 sayfadır.

6. *Mürşidü'l-Mübtedî*; Esîrüddîn el-Ebherî'den naklen Trabzonlu Hafız Tayyib Efendi tarafından kaleme alınan eser, 1882 yılında Mücellid İsmail Hakkı Matbaası'nda basılmış olup 53 sayfadır.

7. *Âsâr-ı Hâme-i Sırrî Paşa*; Trabzon Valisi Sırrı Paşa tarafından yazılan eser, Vilâyet Matbaası'nda 1883 yılında basılmış olup 136 sayfadır.⁵¹³

8. *Nevâdir-i Nefise*; Meşhur Muallim ve eski Trabzon Müftüsü İbrahim Cûdî tarafından kaleme alınan eser, Vilâyet Matbaası'nda 1892 yılında basılmış olup 32 sayfadan ibarettir.⁵¹⁴

9. *İlm-i Kelâmdan Akâid-i Adûdiyye Şerh-i Celâl Tercümesi*; Kadı Adûduddîn el-Îcî'den tercüme edilerek Serbestzâde Ahmed Hamdi tarafından kaleme alınan eser, 1893 yılında Serasi Matbaası tarafından basıldı. Eser, hacimli olup 550 sayfadır.⁵¹⁵

10. *Küçük İnşâ*; Trabzon Düyûn-ı Umûmiye Başkâtibi Hüsni'nin yazdığı eser, 1895 yılında Vilâyet Matbaası tarafından basılmıştır.

11. *Teshîl-i Elif-Bâ-yı Osmânî*; İbrahim Cûdî tarafından kaleme alınan eser, Serasi Matbaası tarafından 1895 yılında basılmış olup, 48 sayfadır.

12. *Müsâde Ediniz Madam*; Eugène Labiche'den naklen Hacı Ali Hâfizzâde M. Celâleddîn'in kaleme aldığı eser, Vilâyet Matbaası tarafından 1897 ve 1899 yıllarında iki defa basılmıştır. Eser 55 sayfadır.

13. *Usûl-i İbtidâi Yâhud Muallimlere Reh-nümâ*; Serasi Matbaası tarafından 1898 yılında basılan eser, Abdullah Vehbî'ye ait olup 31 sayfadır.⁵¹⁶

14. *Eşgâl-i Hurûf Levhâsı*; Bir metre uzunluğundaki tek bir levhadan ibaret olup Mihâilidî Matbaası'nda 1900 yılında basılmıştır.⁵¹⁷

⁵¹³ Birinci, "a.g.t.", a.y.

⁵¹⁴ Albayrak, a.g.e., s. 291.

⁵¹⁵ Birinci, "a.g.t.", a.y.

⁵¹⁶ Birinci, "a.g.t.", a.y.

15. *Kırâat-ı Türkiye (I. Kitab)*; İbrahim Cûdî tarafından kaleme alınan eser, 1900 yılında Mihâilidî Matbaası'nda basılmıştır.⁵¹⁸

16. *Kırâat-ı Türkiye Yâhud Ahlâk Kitabı*; İbrahim Cûdî tarafından yazılan eser, 1900 yılında Mihâilidî Matbaası'nda basılmıştır.

17. *Memâlik-i Osmâniye Haritası*; 1900 yılında Mihâilidî Matbaası'nda basılmıştır.⁵¹⁹

04 Aralık 1892 tarihli bir arşiv belgesine göre, bir kitap takdim ettiği için Trabzon müderrisi Mehmed Emin Necati Efendi'ye maaş tahsis edilmesi,⁵²⁰ Osmanlı Devleti'nin kitap yazımı konusunda teşvik edici bir tutum izlediğini göstermektedir.

Yaklaşık 25 yıllık bir dönemde Trabzon'da, büyük çoğunluğunu eğitim kitaplarının oluşturduğu ve içerisinde ilmihâl, sözlük ve harita gibi yaklaşık 17 adet eser basıldığı görülmektedir. Bu eserler içerisinde İbrahim Cûdî'nin *Lugât-ı Cûdî* adlı Osmanlıca-Türkçe sözlüğü içlerinde en dikkat çekici olanıdır. Gayr-ı Müslimlerin de kendi neşriyatını rahatça yapabildiklerini görmekteyiz. Şimdi bu kitapların yer aldığı kütüphanelere göz atalım.

d) Kütüphaneler

Kitapların yazılması ne kadar önemliyse onların iyi korunup gelecek kuşaklara aktarılması da o kadar önemlidir. Bilgi ve kültürlerin aktarılmasını sağlayan kitaplar, kütüphanelerde korunarak günümüze ulaştırılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XIX. yüzyılın son çeyreğinde kadar Trabzon merkezde kurulan kütüphaneleri ve sahip oldukları kitap sayılarını şöyle sıralayabiliriz:

1. *Hâtuniyye Kütüphanesi*; Trabzon'daki en eski kütüphane unvanına sahiptir. Yavuz Sultan Selim'in annesi Ayşe Gülbahar Hatun adına 1514 yılında Zağnos Köprüsü'nün yakınlarındaki bir külliyyede yapılmıştır. Bu külliyyeden cami ve türbe günümüze ulaşabilmişken kütüphane ve diğer müştemilat yıkılmıştır. Daha sonra 1860 yılında Trabzon valisi Hazine-darzâde Osman Paşa tarafından

⁵¹⁷ Albayrak, a.g.e., s. 304.

⁵¹⁸ Albayrak, a.g.e., a.y.

⁵¹⁹ Birinci, "a.g.t.", s. 9.

yeni bir kütüphane inşa edilmiş ve kardeşi Abdullah Paşa tarafından hizmete açılmıştır.⁵²¹

1860 yılında Hâtuniyye Kütüphanesi'nde 444 kitap bulunurken, 1898 Maarif Salnamesinde de kütüphanede yine aynı sayıda kitabın bulunduğu belirtilmesi,⁵²² yaklaşık otuz yıllık bir süre zarfında kütüphanedeki kitap sayısında bir artış olmadığını göstermektedir.

2. *Fatih Ortahisar Camii Kütüphanesi*; Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon'u fethinden sonra ilk Cuma namazını kıldığı bu camide bulunan mihrabın doğusundaki oda 1842 yılında kütüphane haline getirilmiştir. Odanın kapısında bir kitabe bulunmakta ve kütüphanenin Trabzon valisi Hazinesarâde Abdullah Paşa'nın kardeşi Ahmed Muhtar Bey tarafından kurulduğu belirtilmektedir.⁵²³ Kütüphanedeki kitap sayısı tespit edilememiştir.

1860 tarihli bir arşiv belgesinde "Trabzon eyaletinde arazi ve diğer hususlara ait defter, senet ve evrakların Fatih Camii Kütüphanesi'ne konulduğu"⁵²⁴ belirtilmektedir ki, bu durum kütüphanelerin, bazı devlet evraklarının muhafaza edildiği bir yer olarak da kullanıldığını akla getirmektedir.

3. *Ortahisar Saraçzâde Kütüphanesi*; Trabzon'da bulunan kütüphanelerin en çok tamir göreni ve en fazla sayıda kitaba sahip olan kütüphanesi olarak kabul edilmektedir. Kütüphane, Saraçzâde Mustafa Efendi tarafından 1762 yılında inşa ettirilmiştir. Çıkan bir yangında kütüphane yanmış ve hükümetten gönderilen parayla vali Rüstem Paşa tarafından tamir edilmiştir.⁵²⁵

Trabzonlu şair Hafız Zühtü tarafından yazılan onarım kitabesinde, kütüphanenin daha önce iki onarım geçirdiği belirtilmektedir. 1866 yılındaki bu onarımından sonra 611 adet kitaba sahip olan kütüphanenin kitapları Trabzon İl Halk Kütüphanesi'ne devredilmiştir.⁵²⁶

⁵²⁰ B.O.A., Y.MTV., Dosya No: 71, Gömlek No: 94.

⁵²¹ Dündar Alikılıç, "Osmanlıdan Günümüze Trabzon Kütüphaneleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu*, I, 274.

⁵²² Komisyon, "a.g.md.", *Yurt Ansiklopedisi*, s. 7198.

⁵²³ Alikılıç, "a.g.t.", a.y.

⁵²⁴ B.O.A., A.MKT.UM., Dosya No: 444, Gömlek No: 56.

⁵²⁵ Alikılıç, "a.g.t.", s. 275.

⁵²⁶ Veysel Usta-Yaşar Soytürk, *Tarihi, Coğrafyası, Folkloru ile İlimiz Trabzon*, ts., s. 80.

Haşim Karpuz, Yıldız Sarayı albümündeki bu kütüphaneyle ilgili bir fotoğrafa dayanarak, kütüphane yakınında bir medresenin bulunduğunu ve avlusunda büyük bir şadırvanın mevcut olduğunu belirtmektedir.⁵²⁷

4. *Fetvâhâne Kütüphânesi*; 1827-1842 yılları arasında Trabzon valiliği yapmış olan Hazînedarzâde Osman Paşa tarafından yaptırılan⁵²⁸ bu kütüphanede 451 kitap bulunmaktaydı.⁵²⁹ Birinci Dünya Savaşı sırasında güvenlik amacıyla Hâtuniyye Kütüphânesi'nde bulunan kitaplar buraya taşınınca toplam kitap sayısı 895 olmuştur. Bu savaş sırasında Ruslar Trabzon'u işgal edince Rus Arkeolog Ouspenski bu kitapların 497 tanesini ülkesine göndermiştir. Cumhuriyet ilan edilince burada kalan kitaplar önce Memleket Kütüphanesi'ne daha sonra da bir kısmı Trabzon İl Halk Kütüphanesi'ne devredilmiştir.⁵³⁰

Merkezdeki bu kütüphanelere ilave olarak Of kazasında üç büyük kütüphane vardı:

1. *Hacı Ahmed Efendi Kütüphanesi*; Şimdiki Of-Uğurlu beldesinde Gümüşhaneli Hacı Ahmed Ziyâüddîn Efendi tarafından 1866 yılında kurulan kütüphanede 800 kitap bulunmaktaydı.⁵³¹

2. *Hacı Salih Efendi Kütüphanesi*; Eski Of müftüsü Hacı Salih Efendi tarafından kendi adıyla kurulmuş olan kütüphanede yaklaşık 800 adet kitap bulunmaktadır. Bu kütüphane Trabzon ve çevresindeki kütüphanelerin içerisinde en fazla sayıda kitaba sahip olanlardan birisidir. Eserlerin pek çoğu yazma olup, bir kısmı Hacı Salih Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Hacı Salih Efendi, eğitim ve öğrenim gördüğü Erzurum Yâkûtiyye Medresesi'ndeki hocalarına ait kitaplardan da getirerek kütüphanesini zenginleştirmiştir. Kütüphanedeki eserlerden bir kısmı halen Çaykara-Karaçam Köyü'ndeki evlerinde torunları tarafından muhafaza edilmektedir.⁵³²

⁵²⁷ Haşim Karpuz, "Trabzon'da Yok Olan Bazı Türk Devri Yapıları", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1994, XXIII, 146-147.

⁵²⁸ Naci Yüngül, "Trabzon'daki Haznedarzade Abdullah Paşa Çeşmesi", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1985, XIX, 261.

⁵²⁹ Cumhur Odabaşoğlu, *Trabzon (1869-1933 Yılları Yaşantısı)*, Ankara, 1987, s. 174.

⁵³⁰ Usta-Soytürk, a.g.e., s. 81.

⁵³¹ Alikılıç, "a.g.t.", s. 276.

⁵³² Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Of-Çaykara Müftüleri; Bilimsel, Kültürel ve Sosyal Aktiviteleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu*, I, 452.

3. *Eski Kütüphane*; Of-Uğurlu beldesi Merkez mahallede bulunan bu kütüphane 1867 yılında kesme taştan yapılmış, kare mekanlı ve tek katlı bir bina olup, kim tarafından yaptırıldığı ve kitap sayısı tespit edilememiştir.⁵³³

1885 yılında Trabzon'da Saraçzâde ve Hâtuniyye medreselerinde birer kütüphane bulunduğu, Saraçzâde Kütüphânesi'nde 1.000, Hâtuniyye Kütüphânesi'nde ise yaklaşık 2.000 cilt Türkçe, Arapça ve Farsça kitapla çeşitli haritanın mevcut olduğunu İngiliz konsolos Biliotti, hazırladığı bir raporda dile getirmiştir.⁵³⁴ Hâtuniyye Kütüphânesi'ndeki kitapların sayısı hakkında, 1898 yılındaki Maarif Salnamesi'ndeki rakamlarla⁵³⁵ İngiliz elçinin rakamları birbirini tutmamaktadır. Elçiye göre 1885'te 2.000 civarında olan rakamın 1898 yılındaki Maarif Salnamesi'de 444 olarak verilmesi, salnamede kitap isimlerinin sayısının verildiğini, elçiye göre ise cilt sayısına göre rakam verilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Ya da, aradaki 13 yıllık süre içerisinde kütüphaneden bir kısım kitapların başka bir yere nakledilmiş olabileceği düşünülebilir.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde sosyal ve kültürel yönden önemli bir konumda bulunan Trabzon Vilâyeti'nin matbaalar, kitap yazımı-basımı ve kütüphaneler yönünden iyi bir durumda olduğunu söyleyebiliriz.

E. Meslekî Yapı ve Çeşitli Meslekler

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon'da halkın geçim kaynağını sağlayabilmek adına sahip olduğu meslekleri üç ana başlık altında inceleyebiliriz.

1. *Çiftçiler*; Trabzon ve çevresindeki halkın önemli bir bölümü geçimlerini çiftçilikle sağlıyordu. Çiftçilerin başlıca yetiştirdiği tarım ürünleri; mısır, buğday, arpa, salatalık, kavun ve karpuzdu. Hatta Yeni Cuma Mahallesi'nde yetiştirilen kavunların oldukça meşhur oldukları söylenirdi. Özellikle Akçaabat ve çevresinde yetiştirilmeye başlanan tütün, yörenin hem havasının değişmesine hem de tarım ürünlerinin değişmesine neden olarak gösterilmiştir. Tütünleri üç çeşit olarak

⁵³³ Reşat Sümerkan-İbrahim Okman, *Kültür Varlıklarıyla Trabzon*, ts., s. 211.

⁵³⁴ Şaşmaz, "a.g.m.", a.y.

⁵³⁵ 1898 Maarif Salnamesi'ne göre merkez kazada 3, Of kazasında da 1 adet kütüphane bulunduğu, merkezdeki bu kütüphanelerden Hâtuniyye Kütüphanesi'nde 444, Ortahisar Saraçzâde Kütüphanesi'nde 611, Fetvahâne Kütüphanesi'nde 451 ve Of'taki Hacı Ahmed Efendi Kütüphanesi'nde de 800 kitap olmak üzere toplam 2.306 adet kitaptan söz edilmektedir. Komisyon, "a.g.md.", *Yurt Ansiklopedisi*, a.y.

nitelendirilen Trabzon ve çevresinde bu üründen önemli ölçüde gelir elde edilmekteydi.⁵³⁶

Kır kesiminde tahıl ve benzeri ürünler yanında üzüm, zeytin ve ipekböceği için dut yetiştirildiğini ve sahildeki köylülerin büyük çoğunluğunun geçimlerini balıkçılıkla sağladıklarını görüyoruz.⁵³⁷

Tarım ürünlerinin yanı sıra hemen her evde büyük ya da küçükbaş hayvan yetiştiriciliği çiftçilerin can simidi gibiydi. 1876 yılı vilâyet salnâmesinde Trabzon merkez mahallelerinde toplam 256 sağmal kara sığır, 119 inek, 97 koyun, 57 keçi ve taşımacılıkta kullanılan 62 merkep bulunduğu belirtilmektedir.⁵³⁸

Çiftçilerle ilgili olmasından ötürü 1876 yılında Trabzon merkezde bulunan bir kısım zirai yerler hakkında şu bilgileri verebiliriz: Şehirde 8 mera, 15 sebzelik, 647 tarla, 10 çayır, 66 otlakıye, 6 çamlık, 5 çalılık, 12 kuru ve 5 orman bölgesi bulunuyordu.⁵³⁹ Bu bilgiler ışığında Trabzon şehrinde canlı bir tarım ve hayvancılık hayatı olduğunu söyleyebiliriz.

2. *Esnaf ve Tüccar*; Trabzon'da ticari yaşam oldukça gelişmiş bir durumda olduğu için şehirde pek çok alanda faaliyet gösteren esnaf sınıfı vardı. Nalbantlar, kuyumcular, terziler, şekerciler, lokmacılar, kavurmacılar, arabacılar, saraçlar, kunduracılar, çizmeciler, bakırcılar, kahveciler, berberler bu meslek sahiplerinden sadece bir kısmını oluşturur.⁵⁴⁰

Çeşitli meslek sahiplerinin yer aldığı zanaatkarların kazançları yaptıkları iş ve müşteri potansiyeline göre değişiklik gösteriyordu. Ekonomik açıdan en zor durumda olanlar, dokumacıları. Terzi ve kunduracılar bir günde kolaylıkla 20-25 kuruş kazanabilmekteydiler. Şekerci, mobilyacı ve bunlara benzer esnaf, 25-30 kuruş kazanabilirken, pastadan en büyük pay sahibi olanlar kuyumculardı. Bir günde en az 30-40 kuruş kazanabilen kuyumcular hayat satandardı en yüksek olan meslek sahipleriydi.⁵⁴¹

⁵³⁶ Şakir Şevket, *a.g.e.*, ss. 35-36.

⁵³⁷ Türkcan, "a.g.m.", s. 43.

⁵³⁸ T.V.S., Def'a 8, ss. 110-113.

⁵³⁹ T.V.S., Def'a 8, ss. 108-109.

⁵⁴⁰ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 130.

⁵⁴¹ Türkcan, "a.g.m.", s. 38.

Trabzon ve çevresindeki en meşhur gelir kaynaklarından birisi tüfek ve tabanca imalatıydı. Özellikle derebeyler zamanında bu meslek sahiplerinin değeri ve dolayısıyla kazandığı para miktarları önemli derecelerde olmalıydı. Bu dönemde Trabzon'da kiremitçilik de önemli bir gelir kaynağıydı. Toprak su testisi, ibrikler ve bunlara benzer eşyalar kiremit ustaları tarafından üretilip piyasaya sürülürdü.⁵⁴²

Trabzon ve çevresinde gelişmiş bir keten ve dokumacılık sanayi vardı. Burada üretilen keten ve kumaş türleri Erzurum, Bitlis, Diyarbakır gibi Trabzon dışı yerlere gönderilirdi.⁵⁴³ Halep'te üretilen ipek ve pamuk çarşaflardan daha kaliteli olanlarının Trabzon'da üretildiği ve hem şehir merkezinde hem de şehir dışında sanayiciler aracılığıyla satıldığı veya şehir dışına gönderildiği kaynaklarda belirtilmektedir. Aynı şekilde Rize'de *Rize bezi* adıyla üretilen bezler Erzurum, Bağdat, Arabistan ve İstanbul'a gönderilerek satılırdı.⁵⁴⁴

Of dağlarında sarmaşık adlı ağaçtan bir çeşit lif çıkarılıp iskemi/sandalye yapımı için Trabzon, Sürmene ve Rize taraflarına gönderilirdi. Yine bu bölgede şimşir ağacından saat imal edilerek satılmaktaydı. Bakırcılık sanatı da oldukça gelişmiş olup özellikle Sürmene kazasında yaygınlık kazanmıştı.⁵⁴⁵

Doktorluk ve eczacılık Trabzon'daki meslek gurupları arasında yer alıyordu. Salnamelerde 1900 yılında şehirde bulunan Hamidiye Hastanesi'nde üç doktor, iki cerrah ve bir de eczacının adları yer almaktadır.⁵⁴⁶

3. *Memurlar*; Şehir merkezinde yaşayanların önemli bir kısmı devlet dairelerinde çalışan memurlardır. Memurlar, devlet daireleri, karantinahaneler, gümrükler ve diğer resmi kurum ve kuruluşlarda çalışmaktaydı. Aldıkları maaşlarla geçimlerini rahatlıkla sağlayan bu sınıf hakkında daha geniş bilgiyi çalışmamızın III. Bölümünde ele alacağımızdan bu konuyla ilgili olarak bu kadar bilgi ile yetinmek istiyoruz.

⁵⁴² Şakir Şevket, a.g.e., ss. 36-39.

⁵⁴³ T.V.S., Def'a 8, ss. 116-117.

⁵⁴⁴ Şakir Şevket, a.g.e., a.y.; T.V.S., Def'a 8, s. 118.

⁵⁴⁵ T.V.S., Def'a 8, s. 117.

⁵⁴⁶ T.V.S., Def'a 18, s. 165.

F. Folklorik Yapı

Trabzon şer'iyye sicil defterlerindeki tereke kayıtları, halkın giyim, ev, zînet/süs eşyaları ve bunlarla ilgili malzemeler hakkında bizlere ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Genel olarak günümüzde kullanılmayan bu eşyalar, folklorik yapı açısından oldukça önemli bir değere sahip olmakla birlikte küçümsenemeyecek ölçülerde zenginlikler içermektedir.

1. Giyim Eşyaları

Elimizdeki tereke kayıtlarına ve diğer tarihi kaynaklara göre Trabzon halkının kullandığı giyim-kuşam eşyalarını sıralamadan önce bu eşyaların üretildiği kumaşların türleri hakkında kısa bilgiler vermek yerinde olacaktır.

Trabzon şehri, liman kenti olması dolayısıyla yurt dışından getirilen kumaşların çeşit ve miktarları yönünden oldukça zengin bir merkezdi. Kayıtlarda geçen yabancı kumaş türleri şunlardı: Amelikan Bezi, Fransız Hası, Frenk Basması, Avusturya ve İsviçre pamukluları, İran ve Horasan halıları, İngiliz fermayışı, Engürüs ve Acem şalı.⁵⁴⁷

Terekelerde yerli üretim kumaş türleri çeşitlilik arz eder. Bu kumaşları 3 bölüm altında kısaca şöyle özetleyebiliriz:

İpekli Kumaşlar; Bu kumaşların *kutni*, *sevayi*, *canfes* ve *atlas* çeşitleri vardı. Kutni; ipek karışığı pamukla yapılmış renkli entarilik,⁵⁴⁸ Sevâî; ipekli bir kumaş türü olup, genellikle elbise ve gelinlere kuşak yapımında kullanılan bir kumaştı. Altın ya da gümüş telle işlemeli olanlarına *telli sevâî* adı verilirdi.⁵⁴⁹ Canfes; şalvar, mintan ve ferace yapımında kullanılan bir kumaş türü,⁵⁵⁰ Atlas ise; üstü ipek altı pamuk olan ve zengin ailelerin kullandığı değerli bir kumaş türüydü.⁵⁵¹

Yünlü Kumaşlar; Bölgeye ait kayıtlarda *çuha*, *aba*, *şitâî*, *şal*, *merinos* ve *şayak* adlı yünlü kumaş türlerinin adına rastlıyoruz. Çuha; yünden yapılmış bir

⁵⁴⁷ T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 109 a; T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 24 b; Goloğlu, a.g.e., s. 129; Yolalcı, a.g.e., s. 35.

⁵⁴⁸ Devellioğlu, a.g.e., s. 530.

⁵⁴⁹ Devellioğlu, a.g.e., s. 945; Yolalcı, a.g.e., a.y.

⁵⁵⁰ Yolalcı, a.g.e., a.y.

⁵⁵¹ Devellioğlu, a.g.e., s. 52.

kumaş türü,⁵⁵² Aba; yünden yapılmış kaba bir kumaş,⁵⁵³ Şitâî; kışlık giyeceklerin hazırlanmasında kullanılan kalın bir kumaş,⁵⁵⁴ Şal; yün kumaş cinsinden olup, daha çok elbise, yorgan ve bohça yapımında kullanılırdı.⁵⁵⁵ Merinos; bir çeşit yün kumaş, Şayak; çuhadan daha seyrek olan bir kumaş türüydü. Seyrekliğinden dolayı daha ucuz olduğu için daha çok tercih edilen bir kumaştı.⁵⁵⁶

Pamuklu Kumaşlar; Kayıtlarda adı en çok geçen bu türden kumaşlar *basma*, *pazen*, *alaca* ve *altıparmak*tır. En çok kullanılan pamuklu kumaş türü basmaydı. Basmanın içi tüylü, dışı perdahlı olan çeşidine de pazen denirdi. Ağırlıklı olarak erkek ve kadınların dış giyiminde kullanılan bir diğer pamuklu kumaş alacaydı. Alacanın bir türü olan altıparmak kumaşı erkek gömleği ve kadın entarisinde kullanılırdı.⁵⁵⁷ Terekelerde bez cinsinden kefen bezlerinin varlığını da tespit ettik.⁵⁵⁸

Halkın kullandığı eşyalar hakkında Evliya Çelebi, çeşitli sınıflara mensup insanların farklı giyim tarzı içerisinde olduklarını şu ifadelerle dile getirmiştir:

Trabzon halkı yedi sınıftır. 1. Samur *kürk* ve *zengin elbiseleri* giyenler, 2. Özel *mesleki elbise* giyenler, 3. Azak, Kazak, Megril, Abaza, Çerkezistan ve Kırım'a kadar giderek ticaret yapan *feraceli*, *kontoslu*, *jalamalı yelekliler*, 4. Özellikle sanatlarında çok ileri gitmiş olan buhurdan, güllâpdân, kılıç, bıçak, Trabzon baltası gibi eşyayı, sedef işlerini eşsiz bir ustalıkla yapan Şehzade Selim'in valiliğinde Sultan Bayezid adına para basabilecek kadar kuyumculuk sanatında ileri giden *çuha feraceliler*, 5. Deniz ticaretiyle uğraşan *şalvar* ve *çuha dolama* giymişler, 6. Bahçe işleriyle uğraşanlar, 7. Denizden geçimini sağlayın balıkçılar...⁵⁵⁹

Şehirde yaşayan Ermeniler, çapraz yelek, kısa ceket giyer ve geniş kuşaklar takarlardı. Başlarına fes takarlardı. Hangi milliyet veya dinden olursa olsunlar bütün kadınlar siyah çarşaf giyerlerdi. Zenginler beyaz üzerine geniş menekşe kafesli çarşaf, yoksullar küçük beyaz ve mavi kafesli çarşaf giyerlerdi.

⁵⁵² Devellioğlu, a.g.e., s. 159.

⁵⁵³ Devellioğlu, a.g.e., s. 2.

⁵⁵⁴ Devellioğlu, a.g.e., s. 1001.

⁵⁵⁵ Yolalıcı, a.g.e., a.y.

⁵⁵⁶ Yolalıcı, a.g.e., a.y.

⁵⁵⁷ Yolalıcı, a.g.e., ss. 35-36.

⁵⁵⁸ T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 38 a.

⁵⁵⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1976, ss. 87-88.

Bazıları yüzlerine peçe örtmekteydiler. Yolların çamurlu olmasından dolayı ayakkabılarının altına birer nalın giyerlerdi. Kadınların ev içi kıyafetleri çok güzel olmakla birlikte zenginlikleri başlarındaki, kollarındaki veya boyunlarındaki altınlarla ölçülürdü.⁵⁶⁰

Trabzon ve çevresinde kadınlar başlarına birtakım örtüler örtmekteydi. Çenber, tülbent, yazma, keşan ve yemeni bunlardan bazılarıdır. Özellikle Trabzon yemenisi ve düğünlerde takılan başlıklar bu örtülerden en yaygın olanlardı. Kadınlar genelde uzun ve renkli fistan giyerler ve üzerine belden topuklara kadar bağlanan kalın-düz çubuklu ve kahverengi tonda yöresel tabiriyle *peştamal* adlı bir giysi takarlardı. Erkekler ise başlarına fes, sarık, aba başlık ve kukuleta gibi çeşitli giysiler giymekteydi. Bunların bir kısmı dini içerikli olduğu gibi bir kısmı da kültürel özellikler arz etmekteydi. Yoksul erkekler koyu renk, kaba bir kumaştan mahalli bir tür ceket olan cepken ve pantolon, pamuklu bir mintan, evde örülmüş yün çorap, Trablus ve yarı işlenmiş yumuşak deriden imal edilmiş yemeni bir kuşak giymekteydi.⁵⁶¹

İç çamaşırı olarak dize kadar olan dizlik veya iç don, iç gömleği gibi çamaşırlar kullanılmaktaydı. Erkek donları/pantolon beli uçgurlu, ayak bileklerine kadar uzun ve paçaları yırtmaçlı veya bağcıklıydı. Bunların diz üstüne kadar kısa olanına iç donu denilmektedir. Kadın iç giysilerinin paçaları, baldırlarının yarısına kadar olup dipleri dantellerle süslüydü.⁵⁶²

Kadınlar şalvar, entari, mintan, fistan, şal, peştamal, oğluk ve hırka gibi dış giysiler giyiyorlardı. Ekonomik durumu iyi olan kadınlar üst giysisi olarak kürkler de giymekteydi. Erkeklerse palto, pantolon, şalvar, yelek, fermene, cepken, mintan, erkek entarisi, boyun fanolası, Rize bezinden yapılmış forodiko ve keten Frenk gömlek, yelek, yağmurluk, kadife ceket gibi dış giyimler giyerlerdi. Bunların üzerine gocuk, abdestlik, cübbe ve sako gibi giysiler giyilirdi.⁵⁶³ Ayrıca

⁵⁶⁰ Deyrolle, a.g.e., ss. 10-19; T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 37 a.

⁵⁶¹ T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 35 b; T.Ş.S.D., No: 2035, Vr. 12 a-b; T.Ş.S.D., No: 2036, Vr. 139 a; Türkcan, "a.g.m.", s. 35.

⁵⁶² T.Ş.S.D., No. 2020, Vr. 61 b; T.Ş.S.D., No: 2040, Vr. 29 b; Yolalcı, a.g.e., s. 38.

⁵⁶³ T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 3 a, 165 b; T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 2 b; T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 2 b; T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 24 b; T.Ş.S.D., No: 2032, Vr. 117 b, 118 b; T.Ş.S.D., No: 2047, Vr. 124 a.

soğuk havalarda elleri koruması amacıyla veya bağ-bahçe işlerinde daha rahat çalışabilmek için eldivenler kullanıldığını görüyoruz.⁵⁶⁴

Kaynaklarda kemer, uçkur ve kuşak adlarına da rastlanmaktadır. Kemerler genellikle üst giysileri olan pardesü gibi giysilerin belden sıkılması için giyilirdi. Uçkur, iç giysiler olan şalvar ve don gibi giysilerin belden sıkılmasını sağlayan ip türü bir kemerdirdi. Kuşaklarsa iç ve dış kuşak olmak üzere iki guruba ayrılırdı. Hem erkekler hem de kadınlar kuşak takarlardı. Halkın ekonomik gücüne göre bu kuşaklarda sadeden başlayarak kaliteli kumaşlara kadar her türlü kumaş kullanılırdı.⁵⁶⁵ Kuşakların içerisine bazen kese takıldığı yine tereke kayıtlarından ortaya çıkmaktadır.⁵⁶⁶

Pabuç, çizme, terlik, kundura, mest, çorap gibi ayak giysileri tereke kayıtlarında sıkça rastladığımız giysilerdir. Pabuç, mestle birlikte giyilen ökçesiz ayakkabıydı. Çizme, deriden yapılmış, dize yakın yere kadar ulaşabilen yapısıyla halkın her kesiminin giyebildiği bir ayak giysisiydi. Hem kadın hem de erkekler tarafından giyilen mest, ayakları sıcak tutması açısından oldukça fazla tercih edilen bir giysiydi. Terlik genelde ev içinde giyilir ve şekil bakımından farklılık arz ederdi. Çoraplar yün, tiftik, ipek ve pamuktan elle üretilirdi.⁵⁶⁷

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon'da halkın kılık-kıyafeti dini ve kültürel içerikle birlikte zenginlik arz etmektedir. Terekelerde dönemin ekonomik yapısı hakkında bilgi verebilecek nitelikte giyim eşyaları mevcuttur. Kültürel hayata dinin ne ölçüde etkide bulunduğu konusunda da halkın giyim-kuşam yapısının önemli bilgiler içerdiğini söyleyebiliriz.

2. Ev Eşyaları

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon halkının gündelik yaşamında kullandığı eşyalar onların etnolojik, dini ve kültürel yaşamları hakkında doyurucu bilgiler içermektedir. Kullanılan ev eşyalarının içerisinde en önemli yeri kap-kaçak türünden eşyalar almaktadır.

⁵⁶⁴ T.Ş.S.D., No: 2036, Vr. 139 a.

⁵⁶⁵ T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 3 a.

⁵⁶⁶ T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 46 b-47 a-b.

⁵⁶⁷ T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 46 b; T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 2 b, 24 b.

Yemeklerin pişirilmesinde tencere, tava, kazan ve haranı gibi eşyalar kullanılırken, tencerenin; kayıklı tencere, tavanın; pekmez tavaşı, yumurta tavaşı, kazanın; kulplu kazan, sağır, evsat ve kebîr olmak üzere dört kısma ayrıldığını görüyoruz.⁵⁶⁸ Ayrıca kayıtlarda bir de şeker kazanından söz edilmektedir.⁵⁶⁹

Yemek kapları arasında tabak, sahan ve tas adlarına sıkça rastlıyoruz. Tabaklar; bakır ve çini, sahanlar; tunç ve kapaklı sahan olarak kayıtlarda yer almaktadır. Bu eşyalarla birlikte kapaklı, kapaksız ve çorba tasları oldukça yaygın olarak kullanılmaktadır.⁵⁷⁰

Hanımlar, hamur işleri yapmak ve tatlı açmak için tepsi/kıyılı, kadayıf tepsisi, tatlı kabı, bakır ve ağaç sini ve oklava gibi eşyalar kullanırlardı. Yemeklerden sonra ellerin yıkanması hem dini açıdan hem de kültürel açıdan önemli sayılabilecek bir alışkanlık olmakla birlikte bu iş için kafega/gügüm, sürahi, su fiçisi, su küpü, desti, su bakracı gibi eşyaları görüyoruz.⁵⁷¹

Yemek öncesi veya yemek esnasında *Allah hacı sofrası etsin, bereketli olsun* gibi ifadeler sofra adabı içerisinde sık sık kullanılan dini içerikli ifadelerdi. Yemek yerken ailenin büyüklük ve küçüklüğüne göre masa ve sandalye kullanıldığı gibi yerde sinilerde yenirdi. Yere sofra bezi serilir, sini veya ahşaptan yapılma bir peyke veya tabure üzerine bir sofra ayağı konur ve aile efradı toplanarak, genellikle herkes tek bir kaptan yemek yerd. Yemek sonunda topluca ya da ferdi olarak dua edilirdi. Sinilerin üzerinde ayet, hadis ve bereketle ilgili duaların işlenmesi yine bir başka dini içerik olarak karşımıza çıkar.⁵⁷²

Yemeklerden sonra içilen çaylar ve kahveler için de bir kısım eşyalar kullanılırdı. Semaver, çay ibriği, çay takımı, şekerlik, şeker tabağı, şeker takımı çayla ilgili olanlar, el değirmeni, kahve değirmeni, kahve fincanı, Mekke yapımı kahve fincanı, cezve, kahve takımı, kahve tabağı, sim zarf gibi eşyalar da kahve

⁵⁶⁸ T.Ş.S.D., No. 2020, Vr. 77 b.

⁵⁶⁹ T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 109 a.

⁵⁷⁰ T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 25 a, 109 a.

⁵⁷¹ T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 9 b, 37 a; T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 4 a; T.Ş.S.D., No: 2036, Vr. 20 a; T.Ş.S.D., No: 2053, Vr. 111 a; T.Ş.S.D., No: 2054, Vr. 62 a.

⁵⁷² T.Ş.S.D., No: 2032, Vr. 118 b; T.Ş.S.D., No: 2035, Vr. 2 a; T.Ş.S.D., No: 2040, Vr. 58 b.

ile ilgili olanlardır.⁵⁷³ Kahvenin Türk kültüründe oldukça önemli bir yeri vardır. Hatta “Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı vardır” gibi atasözlerimiz kahvenin kültürümüzdeki yerini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bazı terekelerde hac ibadetini yerine getirenlerin geride bıraktıkları eşyalar arasında zemzem kupalarından da söz edilmektedir.⁵⁷⁴

Trabzon evlerine sıra gelince, ocak evlerin en belirleyici özelliklerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yemek pişirme, ısınma ve sohbetler ocak başlarında yapılırdı. Ocaklarda ocak aletleri olarak, ocak demiri, sac ayağı, maşa gibi malzemeler kullanılırdı.⁵⁷⁵

Mutfak işlerinde el-hunisi, tuzluk, sefer taşı, elek, Sinop yapımı kaşık, normal kaşık, bıçak, satır, süzgeç, bakraç ve ayran takımlarının da kullanıldığını görüyoruz. Hemen her evde bulunan kiler, yiyeceklerin depolandığı ve saklandığı yerdı. Burada ekmek dolabı, yayık, yağ ve yoğurt kapları da bulunurdu.⁵⁷⁶ Bu malzemelere ilaveten Çanakkale yapımı kavanoz, şişe, tuzluk, temizlik süngeri, terazi, küp, kutu gibi daha pek çok malzemeye tereke kayıtlarında rastlıyoruz.⁵⁷⁷

Evlerde ocak ve ocak kullanımı yaygın olmakla birlikte, ısınma veya yemek pişirme amacıyla soba ve mangallar da kullanılmaktaydı. Mangallar ailelerin ekonomik durumlarına göre demir, bakır ve dökme sarı mangallar olarak çeşitlilik arz etmekteydi. Ayrıca kayıtlarda bakır körüklere de rastlıyoruz.⁵⁷⁸ Isınma ve yemek pişirmede yaygın olarak peşko/soba kullanıldığını tereke kayıtlarından öğreniyoruz.⁵⁷⁹

Pekelerin üzerine dışarıyı seyretmek amacıyla minder, yan minderi ya da sedirler konulur ve özellikle cam kenarları tercih edilirdi. Türk kültürünün göçebelikten kalma geleneklerinden olan yatakların gece serilip sabah toplanması

⁵⁷³ T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 37 a; T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 9 b; T.Ş.S.D., No: 2032, Vr. 118 b; T.Ş.S.D., No: 2036, Vr. 20 a.

⁵⁷⁴ T.Ş.S.D., No: 2035, Vr. 2 a.

⁵⁷⁵ T.Ş.S.D., No: 2033, Vr. 28 a; İlkay Maşat Özdemir, “Doğu Karadeniz Konut Donatısının Dünü ve Bugünü”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, s. 341.

⁵⁷⁶ T.Ş.S.D., No: 2025, Vr. 18 a; T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 32 b; T.Ş.S.D., No: 2035, Vr. 7 b; T.Ş.S.D., No: 2053, Vr. 111 a; T.Ş.S.D., No: 2054, Vr. 1 b; Özdemir, “a.g.m.”, s. 345.

⁵⁷⁷ T.Ş.S.D., No: 2035, Vr. 19 a-20 b; T.Ş.S.D., No: 2044, Vr. 129 a-131 b; T.Ş.S.D., No: 2053, Vr. 111 b.

⁵⁷⁸ T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 109 a.

⁵⁷⁹ T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 2 b.

Trabzon’da da devam etmekteydi. Kaldırılan yataklar sandıkların üzerine konarak üzerlerine işlemeli örtüler atılırdı. Giyim, dokuma veya değerli eşyalar sandıklarda saklanırdı. Trabzon evlerinin odalarını süsleyen bir diğer unsur da beşiklerdi.⁵⁸⁰ Ayrıca her evde çeşit çeşit havluların ve hamam takımlarının varlığını da yine kaynaklara yansıyan kayıtlardan öğreniyoruz.⁵⁸¹

Yatak malzemesi halkın ekonomik durumuna göre değişiklikler göstermekteydi. Yatakların altında birer döşek, zengin aileler için bu döşekler yünden olurken fakir ve yoksul aileler için bez parçalarıyla uydurulmuş bir yapıda olurdu. Yatakların üzerine çarşaf serilir, yastıklarda yine ailenin ekonomik durumuna göre çeşitlilikler görülürdü. Yastıkların içerisi yün, pamuk, kuştüyü gibi maddelerle doldurulurken üzerlerine de kutnî, kadife, basma bezler geçirilirdi. Yorganlarsa canfes, sevâî, çiçekli ve basma yorgan olarak sıralanabilir.⁵⁸²

Trabzon halkının evlerinde zeminleri süsleyen en önemli malzemeler kilimlerdi. Birbirinden farklı desenlerle süslenmiş kilimlerin çuval kilim ve duvar kilimi türlerinden söz edebiliriz. Kilimlerden başka halılar, keçe ve hasır türü yer örtüleri de kullanılmaktaydı.⁵⁸³ Kilimlerin yanı sıra namaz kılmak için kullanılan çeşit çeşit seccadeler bulunmaktadır. Seccadelerin yanında bazı terekelerde tespihlere de rastlıyoruz.⁵⁸⁴

Evlerde bulunan ve bölge halkının vazgeçmediği araçlardan birisi de silah ve kılıçlardı. Hemen her evde bir tabanca, tüfek ya da kılıç mutlaka bulunurdu. Bu silahlara ait kayışlar ve kılıflar da tereke kayıtlarında bolca rastladığımız eşyaladandır.⁵⁸⁵ Zengin ve keyfine düşkün insanların kullandığı eşyalar arasında nargileler ve sigara tablaları çeşitleri itibariyle dikkatimizi çekmektedir.⁵⁸⁶

⁵⁸⁰ T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 25 a, 109 a; Özdemir, “a.g.m.”, s. 342.

⁵⁸¹ T.Ş.S.D., No: 2031, Vr. 175 a; T.Ş.S.D., No: 2033, Vr. 14 a, 29 a; T.Ş.S.D., No: 2042, Vr. 126 a, 128 b, 130 b.

⁵⁸² T.Ş.S.D., No: 2025, Vr. 18 a; T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 109 a; T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 33 a-b; T.Ş.S.D., No: 2053, Vr. 23 b.

⁵⁸³ T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 59 b, 109 a; T.Ş.S.D., No: 2043, Vr. 51 a-b.

⁵⁸⁴ T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 38 a; T.Ş.S.D., No: 2037, Vr. 13 b.

⁵⁸⁵ T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 25 a, 30 a-b; T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 25 a; T.Ş.S.D., No: 2035, Vr. 2 a.

⁵⁸⁶ T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 37 a; T.Ş.S.D., No: 2035, Vr. 5 a-6 b.

Şer'iyye sicil defterlerinde ev eşyası arasında sayabileceğimiz kitap isimleri de geçmektedir. Hicaz Vilâyeti müftüsü Hacı Mahmud Faik Efendi'ye ait terekede pek çok kitap ismi zikredilmektedir. Kur'anı Kerim, Osmanlıca Sözlük, İbn Haldun, Hümâyunnâme, Dîvân, Şerh-i Şemâil, Fetvây-ı Abdurrahim, Ferâiz, Kafiye Şerhi, Müftizâde Hâşiye-i İzâm bu eserlerden sadece bir kaçıdır.⁵⁸⁷

Ev içinde kullanılan eşyalara ilaveten halkın bağ ve bahçelerde kullandığı kazma, balta, bel, girebi, orak gibi çeşitli el aletleri de terekelerde bolca rastladığımız eşyalardan sadece bir kaçıdır.⁵⁸⁸

Özellikle kırsal kesime ait tereke kayıtlarında saban demiri, saban boyunduruğu, süt, yoğurt, peynir ve yağ gibi ürünlerin saklandığı kaplara sıkça rastlamaktayız.⁵⁸⁹

Aydınlatma aracı olarak şamdan, fener, mum ve kandil gibi araçların kullanıldığını görüyoruz. Şamdanlar hane sahiplerinin ekonomik durumlarına göre şekil ve malzeme açısından değişiklikler arz ediyordu. Demir, bakır, tunç ve pirinçten imal edilen şamdanların üzerinde mumluk yerleri vardı. Ayaklı şamdan, el şamdanı ve duvar şamdanı olmak üzere üç farklı şamdana rastlıyoruz. Bir kısım şamdanlarda kültürel unsurlar olarak gül, çiçek, insan ve hayvan resimleri yer alırken bir kısmında da ayet, hadis veya güzel sözler işleniyordu. Kayıtlarda büyüklüklerine göre *kebir* ve *sağır şamdan* olmak üzere iki şamdanın adı geçmektedir.⁵⁹⁰

Fenerler hem evde aydınlatma aracı hem de geceleri bir yere giderken aydınlatma aracı olarak kullanılıyordu. Yoksul insanlar fenerleri fındık ve cevizle yakabilirken ekonomik durumu iyi olanlar mum veya petrol maddeleri kullanıyordu. Duvarlara asılan lamba çeşitlerine de terekelerde rastlıyoruz.⁵⁹¹ Mum, Trabzon halkının en çok kullandığı aydınlatma aracı olarak kayıtlarda yer almaktadır. Aşağı Hisar'ın bir kapısının karşısında bulunan Mumhâne de bu

⁵⁸⁷ Bu kitap isimleri için bkz. T.Ş.S.D., No: 2035, Vr. 4 b-5 b.

⁵⁸⁸ T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 35 a; T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 4 b; T.Ş.S.D., No: 2033, Vr. 12 b; T.Ş.S.D., No: 2037, Vr. 4 b.

⁵⁸⁹ T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 4 a; T.Ş.S.D., No: 2042, Vr. 139 a-141 b.

⁵⁹⁰ T.Ş.S.D., No: 2029, Vr. 30 a-b; T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 32 b, 38 b; T.Ş.S.D., No: 2033, Vr. 146 a; T.Ş.S.D., No: 2035, Vr. 2 a.

⁵⁹¹ T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 38 b; T.Ş.S.D., No: 2044, Vr. 127 b.

maddenin şehirde yoğun olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Hem camilerde hem de diğer dinlere ait ibadethanelerde de mum kullanılırdı. Sümela Manastırı'na bu amaçla bağışlanan mumların uzun süre korunduğunu 13 Şubat 1881 tarihli arşiv belgesinden öğreniyoruz.⁵⁹²

Trabzon halkının kullandığı bir diğer aydınlatma aracı kandillerdi. İçerisindeki fitil aracılığıyla hazine kısmındaki zeytinyağının yakılmasıyla ışık veren bu alet, süslemeleri ve üzerindeki resimlerle bir sanat eseri görünümündeydi. Bazı kandiller bölge özelliklerini yansıtmaları bakımından kayık gibi şekillerde yapılırdı.⁵⁹³

Evlerin dışında kemirgen hayvanlardan korunması gereken malzemenin saklandığı serander, anbar gibi yapılar bölgede yaygın olarak kullanılıyordu. Ayrıca hayvanların barınağı ahır ve hayvan yiyeceklerinin saklandığı samanlıklara mevcut terekelerde sıkça rastlanmaktadır.⁵⁹⁴

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon halkının kullandığı ev eşyaları çok çeşitlilik ve zenginlik göstermekle beraber, bu eşyaların dini, kültürel ve ekonomik yönden şekillendiğini görüyoruz. Özellikle yaşamın her alanında olduğu gibi halkın kullandığı eşyalar açısından da dini etkilerin yoğunluğu dikkatimizi çekmiştir.

3. Zînet/Süs Eşyaları ve Bunlarla İlgili Malzemeler

Süslenme, özellikle kadınların ihtiyaç duyduğu eski bir tutku olarak kabul edilmelidir. Hem çalışma dönemimiz içerisinde hem de ondan önceki dönemlerde Türk kadınının güzellik uğruna pahalı parfümlerden yararlanmak yoluna gitmeksizin beden temizliğine dikkat ettiğini ve bazı basit araçlarla güzelliğini korumaya çalıştığını söyleyebiliriz. Temizlik adına sık sık banyo yapmak, temiz giyinmek, tertipli ve düzenli olmak gibi alışkanlıklar aynı zamanda dini hayatın ve inançların derin izlerini taşımaktadır.

⁵⁹² B.O.A., Y.PRK.HH., Dosya No: 7, Gömlek No: 42.

⁵⁹³ T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 5 b, 6 b, 35 b.

⁵⁹⁴ T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 4 a-b.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde bölgedeki kadınların güzelliklerini korumak amacıyla yukarıdakilerin yanı sıra, alılık, sürme ve rastık gibi çeşitli süs malzemesi ve koku kullandıkları anlaşılmaktadır.⁵⁹⁵

Kınanın kadınların süs malzemeleri içerisinde önemli bir yeri olduğunu görüyoruz. Kadınlar, el ve ayak parmakları ile saçlarını ve tırnaklarını boyamak için bu uzuvlarına kına yakarlardı. Özellikle düğünlerde *kına yakmak* adı altında başlı başına bir gelenek vardı. Kına, sadece kadınların kullandığı bir süs maddesi değil, aynı zamanda erkeklerin saç, sakal ve bıyıklarını boyamak için kullandıkları bir süs ve temizlik aracıydı. Kadınların ve erkeklerin ortak kullandığı bir diğer süslenme ve temizlik aracı tarak ve sakal tarağıydı.⁵⁹⁶

Trabzon gibi kuyumculuk sanatında oldukça ileri gitmiş bir yerde zînet eşyalarının çeşitlilik göstermesi olağan bir durum olarak algılanmalıdır. Kayıtlarda ailelerin ekonomik durumlarına göre zînet eşyalarının hem çeşitlilik hem de kalite bakımından farklılıklar içerdiğini görmekteyiz.

Zînet eşyalarının başında bilezikler gelmektedir. Trabzon hasırı adlı bilezik, dönemin en revaçta olan bilezik türüydü. Bunun yanı sıra Kayseri burması, Halep işi bilezikler de Trabzon'da kuyumcu dükkanlarını süslemekteydi. Ayrıca gümüş bileziklerin de kayıtlarda geçtiğini belirtmeliyiz.

Yüzükler, kadınlarla erkeklerin ortak kullandıkları zînet eşyaları arasında yer almaktaydı. Sade yüzükler olduğu gibi çeşitli kıymetli taşlarla süslenenleri ve işlemeli olanları da vardı. Altın, akik, elmas, pırlanta, zümrüt yüzük türleri de halkın zengin hanımlarının parmaklarını süslemekteydi. Evlilik işareti olarak kullanılan yüzükler hanımların yanı sıra erkeklerin de taktığı alyanslar olarak kendini göstermekteydi.⁵⁹⁷

Trabzon ve çevresinde kadınların gerdanlıklarına taktıkları altın liralara, beşibirlikler de önemli zînet/süs eşyaları arasında zikredilmeye değerdir. Bir diğer adı gerganlık olan bu zînetlerin damat tarafından geline hediye edilenleri oldukça yaygındı.⁵⁹⁸

⁵⁹⁵ T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 25 a.

⁵⁹⁶ T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 25 a.

⁵⁹⁷ T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 17 a-18 a; T.Ş.S.D., No: 2033, Vr. 48 b; T.Ş.S.D., No: 2036, Vr. 137 a.

⁵⁹⁸ T.Ş.S.D., No: 2033, Vr. 50 a.

Küpe de hanımların en çok rağbet gösterdiği zînet eşyalarından birisiydi. *Altın ve incili küpe* adlarıyla kayıtlarda sıkça rastladığımız küpeler, halkın ekonomik gücüne göre elmas, zümrüt ve diğer değerli taşlarla süsleniyordu.⁵⁹⁹

Gelinlerin tepelik adıyla başlarına taktıkları bir diğer zînet eşyası daha vardı ki sırma ve incilerle donatılırdı. Terekelerde *sim tepelik*, *gümüş tepelik* adlarıyla rastladığımız bu zînet eşyası ailelerin ekonomik durumlarına göre çeşitlilik arz ederdi.⁶⁰⁰

Yukarıdaki süs eşyalarına ilaveten iğne, broş-iğne, yelpaze, çeşitli yapıda saat, köstek, enfiye kutusu, süs tarağı, kol düğmeleri gibi eşyalara da rastlıyoruz.⁶⁰¹ Süs eşyaları açısından Batılı ülkelerle karşılaştırıldığında Osmanlı ve Trabzon halkının çok pahalı ürünleri kullanmamalarını ve özellikle parfümeri alanındaki zayıflığını ekonomik imkansızlıklara ve İslam dininin bu konudaki sınırlamalarının etkisine bağlayabiliriz.

⁵⁹⁹ T.Ş.S.D., No: 2033, Vr. 50 a; T.Ş.S.D., No: 2036, Vr. 137 b.

⁶⁰⁰ T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 13 a-16 a; T.Ş.S.D., No: 2033, Vr. 50 a; Yolalıcı, a.g.e., s. 50.

⁶⁰¹ T.Ş.S.D., No: 2030, Vr. 13 a; T.Ş.S.D., No: 2053, Vr. 24 a.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ŞEHİR YÖNETİMİ VE GÜVENLİĞİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞEHİR YÖNETİMİ VE GÜVENLİĞİ

A. Şehir Yönetimi

1. Trabzon Şehrini İdari Yapısı

1461 yılında fethedildikten sonra Trabzon, bir eyâlet teşkilatına bağlanmayarak müstakil idareci ve kumandanların gözetiminde kalelerde dizdârlar, subaşları, şehir ve kasabalarda kadı, zâim ve ümerâ aracılığıyla yönetilmeye başlandı. II. Bâyezîd döneminde önce Şehzâde Abdullah, daha sonra da Şehzâde Selim'in sancak beyi olarak gönderilmesiyle şehir Rûm-ı Kadîm Vilâyeti'ne bağlı bir sancak oldu. Çaldıran Savaşı'ndan sonra şehzâde sancağı olarak idâre edilen Trabzon, 1514 yılında Erzincan Eyaleti'ne bağlı bir vilâyet oldu.⁶⁰²

Kânûnî döneminde idari teşkilatda değişiklikler yapılmış, Anadolu Eyâleti (Eyâlet-i Rûm) ikiye ayrılarak Eski ve Yeni Rûm Eyâletleri kurulmuştur. Eski Anadolu Eyâleti'nin merkezi Amasya, Yeni Anadolu Eyâleti'nin merkezi de Trabzon olarak belirlenmiştir. Beş livâdan oluşan Trabzon Eyâleti, 8 kadılıkla en büyük livâ konumundaydı.⁶⁰³

Ancak Kânûnî Sultan Süleyman, Trabzon'u 1535 yılında yeni kurduğu Erzurum Eyâleti'ne bağlayarak Trabzon'u livâ haline getirdi.⁶⁰⁴ 1582 yılında Sultan III. Murat Trabzon'la Batum Lazistan Sancağı'nı birleştirmek suretiyle

⁶⁰² Tekindağ, "a.g.md.", ss. 466-467.

⁶⁰³ Goloğlu, a.g.e., s. 43.

⁶⁰⁴ Goloğlu, a.g.e., s. 47.

Trabzon-Batum Eyâleti'ni kurarak Trabzon'u eyâlet merkezi yaptı.⁶⁰⁵ XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Trabzon, Batum Sancağı'yla birlikte vilâyet olarak idari yapılanmasını sürdürdü.⁶⁰⁶

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki yenileşme çabalarının içerisinde 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın yeri büyük önem arz eder. Bu fermanla hedeflenen yeni düzenlemeler, diğer bölgelerde olduğu gibi Trabzon'da da halkın büyük muhalefetiyle karşılaşmış ve 1847 yılına kadar Trabzon'da uygulanamamıştır. 1846-47 yıllarında Trabzon Vilâyeti, Trabzon, Karahisar-ı Şarkî, Gönne, Canik ve Batum'dan oluşan beş sancaktan meydana geliyordu.⁶⁰⁷

1864 Vilâyet Nizamnâmesi'yle Osmanlı toprakları küçükten büyüğe doğru sırasıyla köy, nahiye, kaza, sancak ve vilâyet olmak üzere yönetim birimlerine ayrılmıştı. Bu düzenlemeyle sancak yönetimi mutasarrıflığa bırakılırken eyâletlerin yerini vilâyetler alıyordu. 1867 yılında Trabzon Vilâyeti; Trabzon, Batum, Canik ve Gümüşhane sancaklarından oluşurken 1876 yılında Canik Sancağı müstakil mutasarrıflık haline geldiyse de 1892 yılında tekrar vilâyete bağlanarak sancak konumuna geldi ve sancak sayısı dörde çıkmış oldu. Ayrıca 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Batum Ruslara bırakılınca Lazistan Sancağı'nın merkezi Rize oldu.⁶⁰⁸

Vilâyetin sancak ve kaza merkezlerinde idare meclisleri vardır. Vilâyet Genel Meclisi üyelerinin seçim tarzı, özel bir kanunla düzenlenmiştir. 23 Aralık 1876 tarihinde ilan edilen Kânûn-u Esâsî'den önce vilâyetlerde Genel İdare Meclisleri'ni ve bu meclislerden ayrı olarak Belediye Meclisleri'ni görmekteyiz. II. Abdülhamid devrinde bu meclisler Kanûn-u Esâsî'ye göre yürütülüyordu. İdari açıdan asıl amaç, mülki amirlerin denetlenmesini sağlamak ve mahalli otoriteyi temsil eden meclis arasında bir denge oluşturmaktır. Bu kanuna göre daha önceden istediği gibi hareket etme yetkisi bulunan vâliler, her türlü faaliyetlerinde kanun

⁶⁰⁵ Goloğlu, a.g.e., s. 60.

⁶⁰⁶ Tekindağ, "a.g.md.", s. 468.

⁶⁰⁷ Tekindağ, "a.g.md.", a.y.

⁶⁰⁸ Goloğlu, a.g.e., s. 141. Komisyon, "a.g.md.", Yurt Ansiklopedisi, s. 7188; Çadırcı, "19. yy. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Samsun ve Trabzon)", İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, s. 16.

ve nizamlara uymaya, vilâyet genel meclislerinin görüşünü sormaya ve buradan onay almaya mecbur edilmişlerdir.⁶⁰⁹

1875 ve 1876 yılı vilâyet salnamelerine göre Trabzon Vilâyeti, Trabzon, Lazistan (merkezi Batum) ve Gümüşhane sancaklarından oluşmaktaydı.⁶¹⁰ Bu iki salnamede Canik Sancağı her hangi bir yerde geçmemektedir. Osmanlı Devleti'nin her geçen gün güç kaybına uğradığı bu dönemlerde idarî yapıda oldukça fazla değişiklikler yapılırken Trabzon da bu idari değişikliklerden nasibini almıştır. 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan ve savaş sonrası imzalanan Berlin Anlaşması'ndan sonra Batum kazası Rusya'ya bırakılmıştı.⁶¹¹

1875-1900 yılları arasındaki çeşitli değişikliklerden sonra 1900 yılındaki son idari yapıya göre Trabzon Vilâyeti, Trabzon Merkez, Lazistan, Canik ve Gümüşhane sancaklarından oluşmaktaydı.⁶¹²

2. Umerâ (Ehl-i Örf)

İdari yapıyı özetledikten sonra 1875-1900 yılları arasında Trabzon'da görev yapan valileri, görev sürelerini ve haklarında kaynaklarda yer alan bilgileri aktarmak istiyoruz.

a) *Saffet Paşa*; Kaynaklarda 1875 yılında Trabzon valisi olarak Saffet Paşa'nın adı geçmektedir. Vali, şehirde yapım ve onarım faaliyetleri kapsamında İskender Paşa Medresesi'ni tamir ettirdi. Bu medreseye gelir getirmek amacıyla medresenin altında birkaç da dükkan yaptırmıştır.⁶¹³

b) *Nusret Paşa*; 1875 yılında göreve gelip aynı yıl görevden ayrılmıştır. 1875 yılı vilâyet salnamesinde Trabzon vâlisi olarak Nusret Paşa'nın adı geçmektedir.⁶¹⁴

c) *Vezir Mustafa Paşa*; 1875 yılında Trabzon valisi olup aynı yıl görevden ayrılmıştır.

⁶⁰⁹ Karal, a.g.e., VIII, 320-321.

⁶¹⁰ T.V.S., Def'a 7, ss. 57-72; T.V.S., Def'a 8, ss. 250-253.

⁶¹¹ Cevat Akın, "19. Yüzyılın Son Yarısında Trabzon Vilâyeti", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, s. 195.

⁶¹² T.V.S., Def'a 18, ss. 173-226.

⁶¹³ Goloğlu, a.g.e., s. 134.

⁶¹⁴ T.V.S., Def'a 7, s. 41.

d) *Ahmed Râsim Paşa*; İkinci kez olmak üzere 1875-1877 yılları arasında Trabzon valiliği yapan Ahmed Râsim Paşa, öğrenimini Atina'da yapmış, pek çok devlet görevinde bulunmuş ve vezirlik rütbesiyle 1868 yılında vali olmuştur. Kendisinden önce başlanmış olan şehrin imar faaliyetlerine hız vermiştir. Islahhâne'ye⁶¹⁵ gelir getirmesi düşüncesiyle Gavur Meydanı'nda büyük bir gazino ile altında sekiz adet büyük mağaza yaptırmıştır. Rusûmat müdürü Rahmi Bey'in yardımlarıyla İskenderpaşa Medresesi'ni onartmıştır.⁶¹⁶

Ahmed Râsim Paşa döneminde devletin lideri olan Sultan Abdülaziz tahttan indirilmiş ve yerine Sultan V. Murat tahta çıkarılmıştı. V. Murat hastalanınca görevini II. Abdülhamit'e devretmek zorunda kalmıştı. Bu önemli olaylar sırasında vali Trabzon'un imar ve onarımıyla meşgul oluyordu. 1877 yılında Gavur Meydanı'nı yeniden düzenledi ve genel bir park, güzel binalar ve yeni gazinolarla şehrin çehresini değiştirmişti. Buradaki bir arşın arazi daha önceden beş kuruş etmezken bu çalışmalardan sonra bir lirây-ı Osmânî değerine yükselmiştir.⁶¹⁷ Ahmed Râsim Paşa aynı yıl görevinden istifa ederek İstanbul'a belediye başkanı olmuş ve 1897 yılında ölmüştür.⁶¹⁸

e) *İbrahim Paşa*; 1877 yılında valiliğe atanan İbrahim Paşa, hastalandığı için doktorları tarafından kendisine hava değişimine gitmesi önerilmiş, ancak Trabzon'dan ayrılmadan ölmüştür (1878).⁶¹⁹

f) *Yusuf Ziyâ Paşa*; Serasker müsteşarlığı, muhâsebat reisliği, maliye müsteşarlığı, maliye ve eğitim bakanlığı gibi pek çok devlet görevinde bulunmuştur. Yusuf Ziyâ Paşa, 1878 yılında Trabzon vâililiğine getirilmiş, ancak aynı yıl görevinden ayrılmıştır.⁶²⁰ Yusuf Ziya Paşa 1880 yılında tekrar valiliğe getirilmişse de aynı yıl vefat ederek, İmarek Camii'nin avlusunda defnedilmiştir.⁶²¹

⁶¹⁵ Islahhâne: Yoksul çocukların sanat yoluyla yetiştirildiği kurum.

⁶¹⁶ Goloğlu, a.g.e., a.y.

⁶¹⁷ Şakir Şevket, a.g.e., s. 155.

⁶¹⁸ Goloğlu, a.g.e., s. 135.

⁶¹⁹ Goloğlu, a.g.e., s. 141.

⁶²⁰ T.V.S., Def'a 10, s. 43.

⁶²¹ Goloğlu, a.g.e., s. 142.

g) *Giritli Sırrı Paşa*; 1879 yılında Trabzon vâililiğine getirilen Sırrı Paşa, edebiyatçı bir devlet adamıydı. Trabzon'un imarında onun büyük katkıları olmuştur. Babası ünlü bilgin Şeyh Hacı Ali Efendi'ydi. Eşi şair Leyla Saz Hanımefendi ise, saray çevresinde yetişmiş, babasıyla pek çok yer gezmiş Fransızca ve Rumca öğrenerek Trabzon halkıyla iyice kaynaşmıştı.⁶²² 1880 yılında ikinci defa Trabzon valiliğine atanan Sırrı Paşa, 1882 yılına değin, şehrin gelişmesi için büyük çabalar göstermiştir. Şimdiki lise binasının yerinde bulunan eski lise binasının temelini atarak eğitime verdiği önemi ortaya koymuştur. Aynı yıl, şehirde ilk özel basımevinin açılmasını sağlamıştır. Sırrı Paşa, 1882 yılı Kasım ayında Ankara valisi Aziz Paşa ile becayış edilmiştir.⁶²³

h) *Aziz Paşa*; 1882 yılında valiliğe atanıp bir yıl sonra görevinden ayrılan Aziz Paşa'nın, Osmanlı Hükümeti nezdindeki etkisini arşivlerdeki 10 Kasım 1885 tarihli bir belgeden öğreniyoruz. Boğazlar ve İstanbul'un savunulması yönündeki kişisel görüşlerini ve önerilerini içeren bir raporu hükümet merkezine göndererek etkinliğini ortaya koymuştur.⁶²⁴

ı) *Asım Paşa*; 1883 yılında Trabzon valisi olduktan kısa bir süre sonra öldü.⁶²⁵

i) *Surûri Paşa*; 1884 yılında valiliğe atanan Surûri Paşa, aslen Akseki'lidir. Göreve başladığı yıl lise binasının yapımını tamamlayarak hizmete açmıştır. Surûri Paşa, valiliğinden önce yargıçlık görevinde iken Mithat Paşa'nın idama mahkum edildiği Yıldız Mahkemesi'nde görev yaptığı için adı kötüye çıkmıştı. Valilik görevinden 1886 yılında ayrılmıştır.⁶²⁶

j) *Asaf Paşa*; 1886-1888 yılları arasında iki yıl görev yapmıştır.⁶²⁷

k) *Ali Bey*; 1888 yılında Trabzon valisi olan Ali Bey, Tanzimat Dönemi'nin önemli şahsiyetlerinden biridir. Önemli devlet görevlerinde bulundu. Düyûn-u Umûmiye müfettişliği ve direktörlüğü görevlerinden sonra Irak, ve

⁶²² Raif Özben-Öner Ciravoğlu, "Trabzon'da Edebiyat, Edebiyatta Trabzon", **Bir Tutkudur Trabzon**, s. 536.

⁶²³ Murat Uraz, "Trabzon'da Kültür Hayatı", **Hamsi Mecmuası**, İstanbul, 24 Şubat 1957, s. 20.

⁶²⁴ B.O.A., Y.PRK.UM., Dosya No: 8, Gömlek No: 39.

⁶²⁵ Goloğlu, a.g.e., s. 145.

⁶²⁶ Goloğlu, a.g.e., a.y.

⁶²⁷ Goloğlu, a.g.e., a.y.

Bombay'a gitti. Islahhâne ile ilk kız okulu onun döneminde açıldı.⁶²⁸ Sanata ve sanatçılara olan yakınlığı İstanbul'da Gedikpaşa Tiyatrosu'na bir çok eser kazandırmasına vesile oldu. Mizah edebiyatına önemli sayılabilecek katkılarından sonra Trabzon'da tiyatro etkinliklerinde bulundu. Yetiştirdiği sanatçılar tarafından Trabzon Karagöz Bahçesi'nde gölge oyunları temsil edilmiş, *Hazret-i Yusuf* gibi modern tiyatro metinleri sahnelenmiştir.⁶²⁹ *Kokana Yatıyor, Ayyar Hamza, Misafir-i İstiskal* adlı komedyalari; *Letâfet* adlı bir opera-komedisi *Lehçetü'l-Hakâyık* adlı mizahi sözlüğü *Seyahat Jurnalı* gibi eserleri olan Ali Bey, Trabzon'daki tiyatro hizmetleri ile modern edebiyata bağlanabilecek çalışmalar ortaya koymuştur.⁶³⁰

Padişah Abdülhamit'in tiyatroya olan soğukluğunu bildiği halde Trabzon'da bu faaliyetlerini yılmadan devam ettirmiş, defalarca şikayet edilmesine rağmen Trabzon'da sosyal yaşamı zenginleştirici faaliyetlerde bulunmuştur. Tutucu halkın baskılarına rağmen Samsunlu Hıristiyan bir kızla evlenmekten çekinmedi. Sosyal faaliyetlerinin yanı sıra spora da gereken önemi verdiğini görüyoruz, hatta valiliğe bile atla gidip geldiği belirtilmektedir.⁶³¹

22 Mart 1892 tarihli bir belgede, Trabzon Valisi Ali Bey'in dinine bağlı bir insan olduğu ve şehir merkezinde pek çok dini hizmete öncülük ettiği belirtilmiştir. Çeşitli medreselere mensup müderris ve din görevlisi, Osmanlı hükümetine çektikleri telgrafla Ali Bey'in bizzat kendi parasından bazı camilerin tamir işlerini yaptırdığını, minareleri onarttığını, Cuma namazından sonra halkla birlikte dertleştiğini, kendi konağında hafız ve vaizler bulundurduğunu ve bu durumundan Trabzon halkı olarak memnun olduklarını beyan etmişlerdir.⁶³²

Vali Ali Bey, aynı zamanda devletlerarası münasebetlerde de gerekli hassasiyeti göstermekteydi. 26 Ocak 1890 tarihinde İtalya Kralı Homberd'in kardeşinin ölümü üzerine Trabzon kalesindeki bayrağın yarıya indirildiğini

⁶²⁸ Goloğlu, a.g.e., s. 146.

⁶²⁹ B.O.A., Y.PRK.BŞK., Dosya No: 25, Gömlek No: 108. Belge, 18 Nisan 1892 tarihli.

⁶³⁰ Özben-Ciravoğlu, "a.g.m.", ss. 536-537.

⁶³¹ Goloğlu, a.g.e., a.y.

⁶³² B.O.A., Y.PRK.AZJ., Dosya No: 21, Gömlek No: 62.

görüyoruz.⁶³³ Bu uygulama, şehirde bulunan İtalya konsolosluğuna devletin hassasiyetini gösteren bir davranış olmuştur.

1) *Kadri Bey*; Çalışma dönemimiz içerisinde en uzun süre ile 1892-1902 yılları arasında görev yapan vali, Kadri Bey'dir. 18 Nisan 1892 tarihinde Trabzon Valisi Ali Bey'in yerine Maliye Nezareti müsteşarı olarak atanmıştır.⁶³⁴

1843 yılında İstanbul'da doğan Kadri Bey, özel eğitim görmüş, Arapça, Farsça ve biraz da Fransızca bilmekteydi. Genç yaşta girdiği devlet hizmetinde Maliye Müsteşarlığı, Tophane-i Amire Müşirliği, Defterdarlık, Vali Yardımcılığı ve nihayet Valilik görevlerinde bulunmuştur.⁶³⁵

Kadri Bey; keskin bakışlılığı ve güçlü hafızasıyla tanınıyordu. Yalanı sevmez, yalancıyı bağışlamaz, aynı zamanda görevine son derece sadık ve uygulamalarında da oldukça sert bir yapıya sahipti. Çalışkan, dürüst, alçak gönüllü, halka yakın, halkın isteğini dikkate alan, aynı zamanda ağırbaşlı ve oldukça sağlam bir iradeye sahipti. Bu nedenle halk hem kendisini seviyor, hem de ona saygı duyuyordu.⁶³⁶

Kadri Bey, Trabzon halkıyla çok iyi ilişkiler kurmuş ve kendisini onlara sevdirmişti. Sanata ve sanatçılara büyük değer vermiştir. Ünlü din bilgini Kocamanzâde'nin mezar taşı kitabesini yazdığını, güzel konuşma ve yazma konusunda da çeşitli gayretleri olduğunu görmekteyiz.⁶³⁷

Vali Kadri Bey halka yakınlığıyla tanınmasına rağmen zaman zaman hakkında hükümet merkezine şikayetlerde bulunulmuştur. Şikayetler üzerine görevlendirilen müfettiş Şakir Paşa 05 Aralık 1895 tarihinde verdiği raporda, müstekilerin vali hakkındaki iddialarını mahkemede ispat etmeleri gerektiğini belirtmiş ve daha sonra vali hakkındaki iddiaların kayda değer olmadığını bildirmiştir.⁶³⁸ Şehirdeki düzenden rahatsızlık duyanlar ve özellikle Ermeni yanlılarının yaptığı anlaşılan bu şikayetlerin nedenleri arasında Vali Kadri Bey'in onlara karşı takınmış olduğu sert tavrın etkili olduğunu söyleyebiliriz.

⁶³³ B.O.A., Y.PRK.ASK., Dosya No: 68, Gömlek No: 84. Belge, 26 Ocak 1890 tarihli dir.

⁶³⁴ B.O.A., Y.PRK.BŞK., Dosya No: 25, Gömlek No: 108. Belge, 18 Nisan 1892 tarihli dir.

⁶³⁵ Goloğlu, a.g.e., s. 147.

⁶³⁶ Goloğlu, a.g.e., a.y.

⁶³⁷ Özben-Ciravoğlu, "a.g.m.", s. 537.

⁶³⁸ B.O.A., A.MKT.MHM., Dosya No: 720, Gömlek No: 7.

Kadri Bey zamanında Trabzon'da resmi dairelerde gayr-ı Müslim unsurları görmektediriz. 2 Ocak 1897 tarihinde Trabzon Valisi Kadri Bey tarafından hükümet merkezine gönderilen şifreli bir telgrafa, reji idaresinde dört, duyûn-ı umûmîde ise üç Ermeni'nin, sevk memuru, odacı, kantarcı gibi görevlerde çalıştığını görmektediriz.⁶³⁹

Kadri Bey, şehrin imarında da önemli faaliyetlerde bulundu. Değirmendere semtindeki 200 metrelik taş iskele onun zamanında yapılmıştır. Dönemin en sıkıntılı olayları olan Ermeni hadiselerinde olayların bastırılması ve halkın huzurunun sağlanması yönünde oldukça önemli katkıları olan Vali Kadri Bey, 1902 yılında öldü ve Hatuniyye Camii yanına defdenildikten sonra mezarının üzerine bir türbe yapıldı.⁶⁴⁰

1875 yılında vilâyet idaresinde Vilâyet Temyiz Divanı, Vilâyet Defterdarlığı, Vilâyet Merkez Nâibliği, Vilâyet Mektûbî Kalemi ve Zabtiye Alay Beyliğini görmektediriz.⁶⁴¹

Vilâyet idaresinin başında Vâli Nusret Paşa, Vilâyet Defterdarlığı'nda Kapucubaşı Hacı Emin Efendi, Merkez Vilâyet Nâibi Hacı Mustafa Ağa, Vilâyet Mektûbî-i Vilâyet Serkâtip Ziver Efendi daha sonra Ali Efendi, Evkâf Muhâsebecisi Muhammed Tevfik Bey, Vilâyet Muhasebecisi, Mümeyyiz Osman Hilmi Efendi görev yapmaktadır.⁶⁴²

Aynı yıl Trabzon Sancağı'nda Aşar Müdürlüğü'nün başında Şerif Bey, Nüfus İdaresi'nde ise Abdülkadir Efendi'yi görmektediriz.⁶⁴³ Şehirde ticâri anlaşmazlıkların çözüldüğü bir de Ticaret Mahkemesi bulunmaktaydı ve reisi İsmail Hakkı Efendi'ydi. Gayr-i Müslimleri hukuk alanında da görüyoruz. Ticaret Mahkemesi tabii azaları arasında Yorika Efendi ve Ohannes Ağa gayr-ı Müslimleri temsilen görev yapmaktaydı.⁶⁴⁴

Trabzon merkezde daha başka görev ve görevliler de vardı. Yabancı ülke elçilikleri, gayr-ı Müslimlerin dini liderleri, karantina memurluğu, askeri zaptiye,

⁶³⁹ B.O.A., Y.PRK.UM., Dosya No: 35, Gömlek No: 126.

⁶⁴⁰ Goloğlu, a.g.e., s. 158.

⁶⁴¹ T.V.S., Def'a 7, s. 41.

⁶⁴² T.V.S., Def'a 7, s. 42.

⁶⁴³ T.V.S., Def'a 7, s. 51.

⁶⁴⁴ T.V.S., Def'a 7, s. 52.

orman müfettişliği, telgraf memurluğu, vergi müdürlüğü, eğitim-öğretim kurumları, evkâf muhâsebeciliği bunlar arasında sayılabilir.⁶⁴⁵

14 Temmuz 1893 tarihli bir belgeye göre Trabzon'da çalışan memurların bir kısmının maaşları 120 kuruşla 1.600 kuruş arasında değişmekteydi.⁶⁴⁶

3. Trabzon'un Kaza ve Nahiyeleri

1900 yılında gelindiğinde Trabzon Vilâyeti merkez olmak üzere dört büyük sancağa bölünmüştür. Buna göre Trabzon Sancağı aşağıdaki kazalardan ve nahiyelelerden oluşmaktaydı:⁶⁴⁷

Kaza Adı	Kazaya Bağlı Nahiye Adı
Trabzon Merkez Kaza	Yorma, Maçka, Şarlı ve Tonya
Ordu	Bolaman, Perşembe, Ulubey, Habsimena ve Aybastı
Giresun	Keşap, Akköy, Kırık ve Piraziz
Tirebolu, Akçaabat, Sürmene, Of, Görele ve Vakfikebir	-

Tablo-19: 1900 yılında Trabzon Sancağı'na bağlı kaza ve nahiyeleler

1900 yılında Trabzon Sancağı, merkez de dahil olmak üzere toplam 9 kazadan oluşmaktaydı. Trabzon merkeze bağlı 4, Ordu'ya 5 ve Giresun'a da 4 nahiye olmak üzere toplam 13 nahiyele ibaretti.

Canik Sancağı, merkeze bağlı Kavak Nahiyesi, Bafra Kazası ve buraya bağlı Alaçam Nahiyesi, Çarşamba, Terme, Ünye kazaları ve buraya bağlı Karakuş Nahiyesi ve Fatsa Kazası'ndan oluşmaktaydı.⁶⁴⁸

Lazistan Sancağı, merkez Rize Kazası'na bağlı Mapavri, Karadere ve Kuray-ı Seb'a nahiyeleleri, Atina Kazası, buraya bağlı Hemşin Nahiyesi, Hopa Kazası, buraya bağlı Arhavi ve Viçe nahiyelelerinden teşekkül etmekteydi.⁶⁴⁹ 1888 yılı vilâyet salnâmesinde belirtilen idari yapıda Of kazasının da Lazistan Sancağı'na bağlı olduğunu görmekteyiz.⁶⁵⁰

⁶⁴⁵ T.V.S., Def'a 7, ss. 80-91.

⁶⁴⁶ B.O.A., Y.PRK.ZB., Dosya No: 11, Gömlek No: 93. Memur maaşları hakkında daha geniş bilgi için Ekler bölümünde Belge-3'e bkz.

⁶⁴⁷ T.V.S., Def'a 18, ss. 173-194.

⁶⁴⁸ T.V.S., Def'a 18, ss. 195-212.

⁶⁴⁹ T.V.S., Def'a 18, ss. 213-225.

⁶⁵⁰ T.V.S., Def'a 13, s. 127.

Gümüşhane Sancağı ise, merkez sancağa bağlı Kovans ve Yağmurdere nahiyeleri, Torul Kazası ve buraya bağlı Kürtün Nahiyesi, Kelkit ve Şiran kazalarından ibaretti.⁶⁵¹

Trabzon Vilâyeti bu bilgilere göre XIX. yüzyılın sonunda dört sancağa bağlı 21 kaza ve 24 nahiye den oluşmaktaydı. Batum'un 1878 yılında Ruslara bırakılmış olması bu sayıların oluşmasında önemli bir etken olmuştur.

4. Trabzon'a Bağlı Mahalleler ve Köyler

Trabzon merkeze bağlı mahalle ve köylerin sayısının 1875 yılıyla 1900 yılı arasında fazla bir değişikliğe uğramadığını görüyoruz. Biz bu değişikliklerden ziyade genel olarak kaynaklarda adı geçen Trabzon mahallelerini ve bu mahallelerden günümüzde varlığını sürdürenlerin bu günkü adlarını alfabetik sırayla aktarmak istiyoruz.⁶⁵²

Eski Adı	Bugünkü Adı	Eski Adı	Bugünkü Adı
Amasya	-	Kasım Ağa	-
Aya Filibbo	-	Kavak Meydanı	Kavak Meydanı
Ayasofya	-	Kemer Kaya	-
Ayvasıl/Aya Vasil	-	Kindinar	Bahçecik
Bayram Bey	-	Mağara	-
Berberoğlu	-	Molla Siyah	-
Boztepe-i Bâlâ	Boztepe	Muhyiddin	-
Boztepe-yi Zîr	Boztepe	Musa Paşa	-
Câmi-i Kebîr	-	Pazarkapusu	Pazarkapı
Cedit	-	Protestan	-
Çarşı	Çarşı	Saçlı Hoca	-
Dabbağhâne	Tabakhane	Saray-ı Atîk	-
Eksotha/Sotka	Hızırbey	Sultan Çayırı	-
Esvâk-ı Sâir	-	Şirin Hâtun	-
Faros	Yalı ve Kurtuluş	Tekfur Çayırı	Erdoğan
Frenk Hisar	-	Tekye/Tekke	-
Hasan Ağa Mescidi	-	Tuzluçeşme	-
Hoca Halil	-	Yeni Cumâ-yı Bâlâ	Yeni Cuma
İç Kale	-	Yeni Cuma-yı Zîr	Yeni Cuma
İmaret	-	Zağanos	-
İskender Paşa	İskenderpaşa	-	-

Tablo-20: Trabzon merkez kazaya bağlı mahallelerin XIX. yüzyılın son çeyreğindeki ve bugünkü adları.

⁶⁵¹ T.V.S., Def'a 18, ss. 226-236.

⁶⁵² T.V.S., Def'a 8, ss. 110-113. Ayrıca çalışma dönemimiz içerisindeki şer'iye sicil defterlerinin tümünde mahalle ve köy isimleri çeşitli kayıtlar içerisinde mükerrer olarak yer almaktadır.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon merkezdeki mahalle sayısının toplam 43 adet olduğu anlaşılmaktadır. Bu mahallelerden pek çoğunun günümüzde adlarının kullanılmadığını ve bir kısmının adının değiştirildiğini görmekteyiz. 1876 yılı vilâyet salnamesine göre, bu mahallelerde oturanların % 80'i Müslümanlardan oluşmaktaydı. Fakat bu mahallelerden hangilerinde Müslümanların, hangilerinde gayr-ı Müslimlerin yaşadığı konusunda net bilgiye sahip değiliz.

Kaynaklarda; Tuzluçeşme, Ayvasıl, Frenkhisar ve Protestan mahallelerinde hiç Müslüman nüfus adı geçmemektedir. Bu konuda kesin tespit imkanından yoksun olmamızın nedeni yukarıda adı geçen salnamelerde bazen mahallelerdeki Müslüman ve gayr-ı Müslim hane sayıları verilirken bazılarında da sadece gayr-ı Müslimlerin devlete ödedikleri vergi miktarları yazılıdır. Bu olumsuzluklara rağmen yukarıdaki dört mahalle dışındaki tüm mahallelerde Müslümanlarla gayr-ı Müslimlerin bir arada yaşadıklarını görmekteyiz. Öte yandan 1874 yılında Değirmendere'nin ayrı bir mahalle olduğunu görmekteyiz.⁶⁵³

Şakir Şevket, Trabzon fethedildiğinde şehir merkezinde Ayasofya, Meryem Ana, Ayafilbo, Eksotha ve Ayvasıl gibi kilise adlarına kurulan ve bunlarla birlikte iki mahalle daha olmak üzere toplam yedi mahallenin varlığından söz etmektedir.⁶⁵⁴ XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon'a bağlı merkez köyler ve bu köylerden bu gün varlığını devam ettirenlerin isimleri şunlardı:⁶⁵⁵

⁶⁵³ T.V.S., Def'a 8, a.y.

⁶⁵⁴ Şakir Şevket, a.g.e., ss. 31-32.

⁶⁵⁵ Ayhan Yüksel, "Trabzon Vilâyeti'nde Yer Adlarını ve İdârî Yapayı Değiştirme Teşebbüsleri", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, s. 211.

Eski Adı	Bugünkü Adı	Eski Adı	Bugünkü Adı
Anifa	Akoluk	Kilat Hortokop	İncesu
Argaliya	Uğurlu	Kilat Mezralar	-
Canbur Dayna	-	Kireç Hâne	-
Canbur Elmalık	Elmaköy	Kisarna	Bengisu
Canbur Lansa	-	Mahmat	Geçit
Çukur Çayır	Çukurçayır	Meserya	Kutlugün
Divranos	Gölçayır	Munde	Gözalan
Halumana	Beşirli	Nefs-i Canbur	-
Hos Balavrak	Pelitli	Nefs-i Karluk	Karluk
Hos Dimasya	Bostancı	Nefs-i Kilat	Yeşilköy
Hos Kastamoni	Yeşilköy	Polite	Çamoba
Hos Konak	Konaklar	Soğuksu	-
İstali	Uluağaç	Tirzik	Aktoprak
Kalciya mea Mağlavita	Toklu	Tus	-
Kalemen mea Kurubi	Karımlık	Zanbor	-
Kanlıka	Baştaş	Zefanos-i Bâlâ	-
Karluk Gozemya	Akkaya	Zefanos-i Zîr	-
Karluk Şumerya	Karakaya	Zurha	-
Kilat Baniya	-	Zülmera	Subaşı

Tablo-21: Trabzon merkez kazaya bağlı köylerin XIX. yüzyılın son çeyreğindeki ve bugünkü adları.

Bu tabloya göre Trabzon'a bağlı köylerin üçte ikisinden fazlası isimleri değişmekle beraber varlıklarını hala devam ettirmektedirler.

5. Belediye, İmar Hizmetleri ve Tarihi Yapılar

1864 yılı Tanzimat Nizamnâmesi'yle sancakların temel alındığı vilâyet örgütleri kurulmuş oldu. 22 Ocak 1871 yılında İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet nizamnâmesi ile tekrar düzenlenerek büyükten küçüğe doğru, *il, sancak, kaza, nahiye* ve *köy* olarak idari yapı yeniden şekillenmiş oldu. Bu yeni nizamnameye göre vilâyet, livâ ve kazalarda kurulacak olan meclislerle yerel temsilciler yönetime katılacak ve valilerin yetkileri de bu bağlamda kısıtlanmış olacaktı.⁶⁵⁶

Belediye, şehirleşmenin, zenginleşen kentlerin ortaya çıkararak geliştirdiği bir kurum olmasından ötürü bu alandaki gelişmeler, şehir gelişmeleriyle paralellik

⁶⁵⁶ Ortaylı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, VIII, 236-237.

arz etmektedir. Bu itibarla belediyeçilik, Osmanlı toplumunda oldukça geç başlayan ve gelişen bir hizmet kolu olmuştur.⁶⁵⁷

Belediye tarihimizdeki en önemli ve en etkin aşama 1877 Belediye Yasası ile katedilmiştir. *Dersâadet ve Vilâyet Belediye Kanunu* adını taşıyan bu yasa, ilk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı tarafından çıkarılarak böylece belediyeçilik adına en önemli adım I. Meşrutiyet döneminde atılmış oldu.⁶⁵⁸

1864 yılındaki nizamnâmeyle göre öncelik liman kentlerinde olmak üzere il ve ilçe merkezlerinde kurulmaya başlanan belediyeler içerisinde 1869 yılı vilâyet salnâmesinde Trabzon Belediyesi'ni görmekteyiz.⁶⁵⁹ Salnâmeler bir önceki yılın bilgilerini içerdiğine göre Trabzon Belediyesi'nin kuruluş tarihini 1868 olarak belirleyebiliriz.

Trabzon'un ilk belediye başkanı arazi memuru Feyzi Efendi'dir. Trabzon Belediyesi yönetimi seçimle gelen üç meclis üyesi, bir katip ve bir doktordan oluşmaktaydı.⁶⁶⁰

1875 yılına kadar belediye başkanlarının sık sık değiştiğini görmekteyiz. İlk belediye başkanı iki yıl görev yaptıktan sonra 1871-1872 yıllarında Hafız Ahmed Efendi,⁶⁶¹ 1873 yılında Ali Rıza Efendi⁶⁶² ve 1874-1875 yıllarında Kapucubaşı Hacı Derviş Ağa'yı⁶⁶³ Trabzon Belediye Başkanı olarak görmekteyiz.

Vilâyet salnâmelerine göre 1875-1900 yılları arasında adını tespit edebildiğimiz kadarıyla Trabzon'da belediye başkanlığı yapan kişilerin listesini vermeyi uygun görüyoruz.⁶⁶⁴

⁶⁵⁷ Ortaylı, "a.g.m.", s. 240.

⁶⁵⁸ Ortaylı, "a.g.m.", s. 242.

⁶⁵⁹ T.V.S., Def'a 1, s. 37.

⁶⁶⁰ T.V.S., Def'a 1, a.y.

⁶⁶¹ T.V.S., Def'a 3, Vilâyet Matbaası, Trabzon, h. 1288/m. 1871, s. 37; T.V.S., Def'a 4, Vilâyet Matbaası, Trabzon, h. 1289/m. 1872, s. 37.

⁶⁶² T.V.S., Def'a 5, Vilâyet Matbaası, Trabzon, h. 1290/m. 1873, s. 38.

⁶⁶³ T.V.S., Def'a 6, Vilâyet Matbaası, Trabzon, h. 1291/m. 1874, s. 28; T.V.S., Def'a 7, s. 50.

⁶⁶⁴ T.V.S., Def'a 7, s. 50; T.V.S., Def'a 8, s. 50; T.V.S., Def'a 9, s. 48; T.V.S., Def'a 10, s. 57; T.V.S., Def'a 11, s. 53; T.V.S., Def'a 12, s. 51; T.V.S., Def'a 13, s. 104; T.V.S., Def'a 14, s. 117; T.V.S., Def'a 15, s. 130; T.V.S., Def'a 16, s. 130; T.V.S., Def'a 17, s. 256; T.V.S., Def'a 18, s. 126.

Başkanın Adı	Görev Yılı
Hacı Derviş Ağa	1875
Ali Rıza Efendi	1876
Eyübzâde Ali Galib Efendi	1877
Ali Rıza Efendi	1878-1881
Barutçuzâde Arif Efendi	1887-1891
Rıfat Bey	1893
Mehmed Paşazâde Hacı Şakir Efendi	1895-1898
Hacı Kadızâde Hacı Mustafa Efendi	1900

Tablo-22: 1875-1900 yılları arasında Trabzon Belediye Başkanları.

Kuruluşundan 1878 yılına kadar hemen her yıl belediye başkanı değişmiştir. En çok görev yapan belediye başkanlarıysa bu süre içerisinde iki defa bu göreve gelen Ali Rıza Efendi ile Barutçuzâde Arif Efendi'dir.

Trabzon Belediye yönetimini oluşturan birimleri kuruluşundan 1900 yılına kadar şu şekilde sıralayabiliriz:

a) *Belediye Başkanı*; Başkan, devlet memurları arasından hükümetçe atanmakta olup maaşını da geldiği kurumdan almaktaydı. Belediye başkanı belediye meclisinin doğal üyesi ve başkanıydı.⁶⁶⁵

b) *Belediye Meclisi Dairesi*; Salnamelere göre meclis yaklaşık 10 üyeden oluşmakta, başkan, başkan yardımcısı, belediye katibi, karantina müdürü, karantina tabibi, sandık emini ve belediye tabibi doğal üyeleri oluşturmaktaydı. Şehirde belli bir orandan fazla vergi verenler arasında seçimle belirlenenler de diğer üyeleri oluşturmuyordu. Seçimle belirlenen üyeler iki yılda bir değişiyordu. 1879 yılı salnâmesinde meclis üyelerinin 5'ten 9'a çıktığını görmekteyiz.⁶⁶⁶ Belediye azalığı seçimlerinde usulsüzlük yapıldığına dair zaman zaman çeşitli şikayetler olduğu ve bu şikayetlerin Meclis-i Vükelâ'da değerlendirilerek karara bağlandığı görülmektedir.⁶⁶⁷

c) *Hükümet Tercümanı*; 1875 ve 1876 yılı salnâmelerinde Nike Efendi adında bir gayr-ı Müslim aracılığıyla hükümet tercümanlığı hizmetinin yerine getirildiğini görüyoruz.⁶⁶⁸ Bu şahısdan, Türkçe bilmeyenlerle iletişimin

⁶⁶⁵ Rasim Şimşek, *Trabzon Belediye Tarihi I Osmanlı Dönemi*, T.B.B.Y., Trabzon, 1993, s. 81.

⁶⁶⁶ T.V.S., Def'a 11, ss. 53-54.

⁶⁶⁷ B.O.A., MV., Dosya No: 88, Gömlek No: 7. Belge, 11 Temmuz 1896 tarihli dir.

⁶⁶⁸ T.V.S., Def'a 7, s. 50; T.V.S., Def'a 8, s. 50.

sağlanması ve Türkçe olmayan yazışma belgelerinin tercüme işlerinde yararlanılmaktaydı.

d) *Sağlık Hizmetleri*; Sağlık hizmetlerinin belediyenin kuruluşundan itibaren varlığını görmekteyiz. Bu görevi belediye tabipleri yerine getiriyor ve bu doktorlar devlet hastanelerindeki doktorlardan atanıyorlardı. İnsanlara hizmet eden bu birimin yanı sıra şehirde bir de *Baytarlık Hizmetinin* görüldüğü *Karantina Müdürlüğü* vardı. Hayvan sağlığıyla ilgilenen bu müdürlükte bir müdür, bir doktor, bir de katip görev yapmaktaydı.⁶⁶⁹ Çalışma dönemimizde taşımacılık hayvanlarla yapıldığından, şehre çeşitli kervanların gelmesinden ve et ihtiyacı için hayvan kesimi nedeniyle baytarlık hizmetinin varlığını görüyoruz. 1887 yılı vilâyet salnâmesinde Kamil Efendi adında bir baytardan söz edilmektedir.⁶⁷⁰

e) *Yazı İşleri*; Belediyenin yazı işleri katipler tarafından yürütülmekteydi.

f) *Beytü'l-mâl Memurluğu*; 1875 yılına kadar başlıca para ve muhasebe işlerini yürüten sandık eminliği 1875 yılından sonra yerini yeni kurulan Beytü'l-mâl eminliğine bırakmış, belediyenin bütün muhasebe işleri bu memurluk tarafından yürütülmüştür. Sandık emini ise sadece vezne hizmetlerinde kullanılmıştır. 1893 yılında *Tahsil Memurluğu* kurulmuş ve bu göreve iki kişi getirilmiştir.⁶⁷¹

g) *Tulumbacılık*; Yangın söndürme hizmetlerini yürüten tulumbacılar 1875 yılı vilâyet salnâmesinde 1 tulumbacı başı ve 12 tulumbacı er ifadesiyle rastlıyoruz.⁶⁷² 1895 ve 1898 yılı salnâmelerinde Ortahisar Tulumba Reisi Salih Ağa ve Meydan-ı Şarkî Tulumba Reisi Emrah Ağa isimleri belirtilmektedir.⁶⁷³ Buna göre bu tarihlerde şehirde en az iki yangın söndürme başkanlığı bulunmaktadır.

h) *Kontrat Katipliği*; Belediyenin sözleşme işlerini kontrat katibi yürütmekteydi. 1879 yılından itibaren kaldırılmıştır.⁶⁷⁴

⁶⁶⁹ Şimşek, a.g.e., s. 82.

⁶⁷⁰ T.V.S., Def'a 13, s. 104.

⁶⁷¹ T.V.S., Def'a 7, s. 50; T.V.S., Def'a 16, s. 130.

⁶⁷² T.V.S., Def'a 7, s. 50.

⁶⁷³ T.V.S., Def'a 16, s. 130; T.V.S., Def'a 17, s. 256.

⁶⁷⁴ Şimşek, a.g.e., s. 84.

1) *Teftiş Memurluğu ve Zabıta İşleri*; Belediyenin denetleme işlerini yürüten müfettişlere 1876, 1877 ve 1878 yılı salnâmelerinde rastlıyoruz. Esnaf ve çarşı-pazarların denetlenmesi bu memurlar tarafından yapılmaktaydı.⁶⁷⁵

Belediyeler kurulmadan önce zabıta işlerini subaşılar idare ediyordu. 1881 yılında kurulan Zabıta İşleri birimi bu görevleri devralmış görünmektedir.⁶⁷⁶ 1881 yılında belediye görevlileri arasında 4 çavuş, 1893 yılında 3 çavuş, 1895 yılında ise tekrar çavuş sayısının 4'e çıktığını görüyoruz.⁶⁷⁷

i) *Su Memurluğu*; Yukarıdaki salnâmelerde Hasan Ağa adında bir su memurunun varlığını görüyoruz.⁶⁷⁸ Bu görevlinin belediye hizmetlerinin en önemlileri arasında bulunan kentin su ihtiyacının karşılanması konusunda hizmet verdiği tahmin edilmektedir.

j) *Odacılar*; Belediye hizmetlerinde odacılar da yer almaktaydı. 1881, 1893 ve 1895 yılı salnâmelerinde odacı olarak Emin Ağa adında bir kişinin adı geçmektedir.⁶⁷⁹

k) *Temizlik Hizmetleri*; İlk temizlik görevlisine 1891 yılı salnâmesinde rastlıyoruz. Daha önceki yıllara ait salnâmelerin hiç birisinde *tenzifat memuruna* rastlamadık. İlk temizlik memuru Rasim Efendi adında bir kişi olup muhtemelen Trabzon temizlik hizmetlerinin kurucusuydu.⁶⁸⁰

Temizlik hizmetleri kısa sürede hızlı bir şekilde gelişme göstermiş, 1893 yılında belediyede 4 temizlik memuruyla 30 çöpçü, 1895 yılındaysa 3 temizlik memuru, 2 tahsildar, 8 temizlik süpürgecisi ve 24 çöpçü tespit ettik.⁶⁸¹ Üç yıl sonra ilk temizlik memuru Rasim Efendi, temizlik işlerinden sorumlu müdür olmuştur.⁶⁸²

l) *Fen İşleri*; Trabzon Belediyesi çalışanları içerisinde fen işlerinden sorumlu olanlar mühendislerdi. İlk mühendise 1895 yılı salnâmesinde

⁶⁷⁵ T.V.S., Def'a 8, s. 50; T.V.S., Def'a 9, s. 48; T.V.S., Def'a 10, s. 57.

⁶⁷⁶ Şimşek, a.g.e., s. 85.

⁶⁷⁷ T.V.S., Def'a 12, s. 51; T.V.S., Def'a 15, s. 130; T.V.S., Def'a 16, s. 130.

⁶⁷⁸ T.V.S., Def'a 8, s. 50; T.V.S., Def'a 9, s. 48; T.V.S., Def'a 10, s. 57.

⁶⁷⁹ T.V.S., Def'a 12, s. 51; T.V.S., Def'a 15, s. 130; T.V.S., Def'a 16, s. 130.

⁶⁸⁰ T.V.S., Def'a 14, s. 117.

⁶⁸¹ T.V.S., Def'a 15, s. 130; T.V.S., Def'a 16, s. 130.

⁶⁸² T.V.S., Def'a 17, s. 257.

ulaşılabiliyoruz. İzidor Efendi adlı bu mühendis çalışma dönemimizin sonuna kadar bu görevde görülmektedir.⁶⁸³

m) *Aydınlatma Hizmetleri*; 1891 yılında kurulan bir diğer hizmet birimi de aydınlatmadır. Gazhâne katibi ve gazhâne ambar memuru gibi görevliler bu hizmetleri yürütüyordu. 1895 yılındaysa sokak ve mahalle fenerleriyle ilgilendiğini gördüğümüz 6 elemandan söz edilmektedir.⁶⁸⁴

Çalışma dönemimiz içerisinde Trabzon Belediyesi yukarıda gördüğümüz birimlerle kuruluşundan itibaren sürekli gelişmeler göstermiştir. Özellikle 1880’li yıllardan sonra gelişmesinde büyük aşamalar kat ettiği görülmektedir. Önceleri sıkça değişen başkanlardan sonra özellikle Ali Rıza Efendi’nin başkanlığı dönemlerinde şehirde önemli adımlar atılmış, kurulan yeni birimlerle belediye hizmetleri yerine getirilmeye çalışılmıştır.

Bu hizmetlerin yanı sıra şehirde az da olsa bir dizi imar faaliyetlerinin de sürdürüldüğünü görmekteyiz. Şehirdeki imar faaliyetlerinde daha çok valilerin adları geçmektedir. Vali Emin Muhlis Paşa, Trabzon’un imarında çok gayret sarf etmiş birisiydi. O, 1872 ve 1877 yılında belediye başkanı olan Eyüzbâde Ali Galib Efendi’nin aracılığı ve halkın yardımlarıyla Ortahisar Camii’ne bir musallâ taşı yaptırdı.⁶⁸⁵

1877 yılında Trabzon vâlisi olan Ahmed Rasim Paşa, şehrin imar ve onarımında önemli çalışmalarda bulunmuş, şehirde büyük bir park ve çeşitli imar faaliyetleri gerçekleştirerek şehre güzel bir görünüm kazandırmıştır.⁶⁸⁶ 1880 yılında Tabakhâne Köprüsü onarılmış, 1888 yılında da Zağnos Köprüsü elden geçirilmiştir.⁶⁸⁷

Uzun dönem Trabzon’a hizmet vermiş olan Ali Rıza Efendi, şehirde yaptığı güzelleştirme çalışmalarından dolayı *mütemayiz* rütbesiyle ödüllendirilmiştir.⁶⁸⁸

⁶⁸³ T.V.S., Def’a 16, s. 131.

⁶⁸⁴ T.V.S., Def’a 14, s. 117; T.V.S., Def’a 16, s. 131.

⁶⁸⁵ Şakir Şevket, a.g.e., s. 153.

⁶⁸⁶ Şakir Şevket, a.g.e., s. 155.

⁶⁸⁷ Goloğlu, a.g.e., s. 151.

⁶⁸⁸ Şimşek, a.g.e., s. 89.

Şehirde gerçekleştirildiği anlaşılan bu imar faaliyetlerine genel olarak valilerin imza attıkları görülmektedir. Bu durumun valilerin yetkileriyle ilgili olduğunu düşünüyoruz.

Tarihi Eserler;

Trabzon, Doğu Karadeniz Bölgesinin en eski ve önemli şehirlerinden birisidir. İlk çağlardan itibaren Orta Asya'yı İran ve Doğu Anadolu'ya bağlayan tarihi İpek yolu üzerinde bulunduğundan ticarî, siyasî, askerî ve sosyo-kültürel yönlerden oldukça büyük öneme sahip olmuştur. Bu itibarla Trabzon ve yakın çevresinde Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait pek çok tarihi eser bulunmaktadır. Bu eserlerden kaynaklarda bulabildiğimiz ve çalışma dönemimiz olan XIX. yüzyılın son çeyreğinde varlığını devam ettirenleri şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Trabzon Kaleleri/Surlar:

Trabzon surlarının kuruluş tarihi M.Ö. V. yüzyıla kadar uzanmaktadır.⁶⁸⁹ Bu surlar Bizanslılarca VI. yüzyılda genişletilerek yeniden yapılmıştır. Osmanlılar döneminde de çeşitli onarımlar gördükten sonra kaleye yeni bölümler eklenmiştir.⁶⁹⁰ Boztepe'nin etekleri ile sahil arasında iki derin hendeğin çevirdiği yüksek tepenin üzerinde yapılan hisar, şehrin ortasından geçmiş ve şehri ikiye ayırmış gibi görünmektedir. Surların bir kısmı dolambaçlı bir yapıya sahip olup, kimi yerlerde iki kat, kapıları çift ve bazı yerlerde de kulelerle takviye edilmiştir.⁶⁹¹ Surlar; Yukarı Hisar, Ortahisar ve Aşağı Hisar olmak üzere üç ana bölüme ayrılır.

1. *Yukarı Hisar*; İç kaleyi koruyan bu bölüm, en eski ve şehrin içinde kapalı bir siteydi. İlk yapılış tarihinin M.Ö. 2000'li yıllar olabileceği tahmin edilmektedir.⁶⁹² En yüksek kesiminde devletin önde gelen ekabir sınıfının ikametgahları yer alırdı. Boztepe'ye en yakın bölüm olduğundan diğerlerine nazaran daha sağlam bir yapıya sahiptir.⁶⁹³

⁶⁸⁹ M. Volkan Canalıoğlu, "Turizm", *Trabzon 2000*, s. 167.

⁶⁹⁰ Dilaver, "Tarihsel Yapılarıyla Trabzon", *Bir Tutkudur Trabzon*, ss. 87-88.

⁶⁹¹ Tekindağ, "a.g.md.", s. 471.

⁶⁹² Canalıoğlu, "a.g.m.", a.y.

⁶⁹³ Tekindağ, "a.g.md.", a.y.

Müslümanların eline geçtikten sonra bu bölgede Cuma namazı kılınabilen bir cami yaptırıldığı kaydedilmektedir.⁶⁹⁴ Surların bu bölümünde ayrıca Ortahisar'a açılan bir kapı ve gerektiğinde kullanılmak üzere diğer tarafta bir başka kapı daha bulunurdu. Kalenin bu bölümünün Osmanlılar döneminde (1494 yılında) bir tamir geçirdiği, üzerindeki kitâbeden anlaşılmaktadır.⁶⁹⁵

2. *Ortahisar*; Yukarı Hisar ve iç kalenin devamı niteliğinde olan bu ikinci bölüm, iç kaleden demir bir kapıyla ayrılmıştır. Gayet kalın ve sağlam bir yapıya sahip olan bu kısım, Trabzon İmparatoru, II. Aleksios (1297-1300) zamanında yukarı hisardan aşağı hisara kadar yaptırılmıştır.⁶⁹⁶

Ortahisar'ın sınırları içerisinde; Ortahisar Cami, hükümet konağı, Zağnos Köprüsü, kule ve çifte hamamlar, Amasya, Şirin Hâtun, Musa Paşa camileri yer almaktaydı.⁶⁹⁷ Bu bölümün dört ana kapısı vardı. Bunlar; Yeni Cuma Kapısı, Debbağhâne Kapısı, Zindan Kapısı ve Aşağı Hisar Kapısı'dır.⁶⁹⁸ Üzerindeki bir kitabeye göre 1541 yılında Mirza Mehmed Bey tarafından onartılmıştır.⁶⁹⁹

3. *Aşağı Hisar*; Batı bölümde Zağnos burcundan başlayıp sahile kadar inen kısımdır. Dikdörtgen şeklinde olup, dört ana kapısı vardır; Zağanos Kapısı, Sotha Kapısı, Moloz Kapısı ve Mumhane Kapısı.⁷⁰⁰ Sotha kapısına günümüzde *Kale Kapısı* adı verilmektedir.⁷⁰¹ Aşağı Hisar bölümünde St. Andrea Kilisesi/molla Siyah Camii, Hoca Halil Camii, Pazarkapı Camii, Kundupoğlu ve Yarımbıykoğlu evleri, sekiz direkli hamam, Hacı Arif Hamamı, Tophane Hamamı, İskenderpaşa çeşmeleri gibi önemli tarihi eserler yer almaktadır.⁷⁰²

b) Camiler:

1. *Ortahisar Fatih Camii*; Ortahisar Mahallesi'nde yer alan cami, Bizans döneminin Trabzon'daki en önemli dini yapısı olan Panaghia Chrisokephalos Kilisesi'ydi. Osmanlı devrinde en güzel süsleme sanatının yansıtıldığı cami olarak

⁶⁹⁴ Mahmut Ak, "Aşık Mehmed'e Göre Memleketi Trabzon ve Havalisi", *Bir Tutkudur Trabzon*, s. 187.

⁶⁹⁵ Tekindağ, "a.g.md.", a.y.

⁶⁹⁶ Tekindağ, "a.g.md.", ss. 471-472; Canalıoğlu, "a.g.m.", a.y.

⁶⁹⁷ Canalıoğlu, "a.g.m.", a.y.

⁶⁹⁸ Ak, "a.g.m.", a.y.

⁶⁹⁹ Tekindağ, "a.g.md.", s. 472.

⁷⁰⁰ Ak, "a.g.m.", ss. 187-188.

⁷⁰¹ Canalıoğlu, "a.g.m.", a.y.

halen hizmet vermektedir. X. yüzyılda Julius Konstantin tarafından yapılmış olup, XII, XIII ve XIV. yüzyıllarda bir dizi onarım ve eklemeler görmüştür. Ayrıca Roma döneminde yerinde bir tapınak olduğundan söz edilir.⁷⁰³

Kuzey girişinde yer alan İyon başlıklı iki sütun bu görüşü desteklemektedir. Komnenos Krallığı döneminde (XIII ve XIV. yüzyıllar) metropolit kilisesi olarak kullanılmıştır. Komnenoslar camiye Altunbaş Kilise adını vermişlerdi.⁷⁰⁴ 1461'de Trabzon'un fethedilmesiyle camiye dönüştürülen ilk kilise olarak karşımıza çıkmaktadır. Fatih döneminde yapıya eklenen minber ve taş mihrap, Osmanlı sanatının oldukça dikkat çekici iyi bir örneği durumundadır. Camideki Osmanlıca kitabeler de ayrı bir değer taşımaktadır.⁷⁰⁵

2. *Yeni Cuma Camii*; Yeni Cuma Mahallesi'nde bulunan cami, Bizans döneminde Trabzon'da önemli bir ruhani lider olan St. Eugenios'a atfen yapıldığı söylenen, haç planı ile yapılan ve beş köşeden oluşan önemli ve oldukça eski bir yapıdır. XIII. ve XIV. yüzyıllarda yapıldığı tahmin edilmektedir.⁷⁰⁶ Fetihten hemen sonra camiye dönüştürülmüştür. Camiye dönüştürüldükten sonra yapıya bir giriş mekanıyla bir de minare eklenmiştir. Gerek mihrabı gerekse caminin içindeki kalem süslemeleri birinci sınıf işçiliğin en güzel örneklerindendir. Fatih, ilk Cuma namazını burada kıldıracağı için cami, *Yeni Cuma* adıyla anılır olmuştur.⁷⁰⁷

3. *Hâtuniyye veya İmâret Camii*; Yavuz Sultan Selim tarafından 1514 yılında annesi Gülbahar Hâtun anısına yaptırılan cami, Trabzon'daki en büyük Osmanlı eseri olup, caminin önünde bir şadırvan ve öğrencilere ait çalışma odaları ile oldukça geniş bir meydan ve Gülbahar Hâtun türbesi vardır.⁷⁰⁸

Caminin günümüze kadar gelmesinde orada kurulan bir çok vakfın önemli etkileri olduğunu düşünüyoruz. Burada medrese, mektep, imaret, hamam gibi

⁷⁰² Canalıoğlu, "a.g.m.", a.y.

⁷⁰³ Tekindağ, "a.g.md.", a.y.; Topal-Bölükbaşı, a.g.e., s. 38; Canalıoğlu, "a.g.m.", ss. 182-183; Murat Yüksel, *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler*, T.B.K.Y., Trabzon, 2000, I, 65.

⁷⁰⁴ Şakir Şevket, a.g.e., s. 22; Yüksel, a.g.e., s. 66.

⁷⁰⁵ Canalıoğlu, "a.g.m.", s. 183; Yüksel, a.g.e., ss. 68-73.

⁷⁰⁶ Tekindağ, "a.g.md.", a.y.; Ak, "a.g.m.", s. 189; Topal-Bölükbaşı, a.g.e., s. 37.

⁷⁰⁷ Yüksel, a.g.e., s. 112.

⁷⁰⁸ Tekindağ, "a.g.md.", a.y.; Canalıoğlu, "a.g.m.", a.y.; Yüksel, a.g.e., s. 85.

toplum hizmetindeki faaliyetler yürütülen binalardan hiç birisi günümüze kadar varlığını devam ettirememiştir. Giriş kapısı üzerinde bulunan kitabede caminin 1885 yılında tamir gördüğü belirtilmektedir.⁷⁰⁹ Batı tarafında bulunan minare klasik Osmanlı minaresi tarzını yansıtır.⁷¹⁰

4. *İskenderpaşa Camii*; Gavur Meydanı'nın doğu tarafında yer alan cami, Trabzon'da farklı tarihlerde üç kez valilik görevi yapan İskender Paşa tarafından 1529 yılında inşa ettirilmiştir. Erken dönem Osmanlı yapı biçiminde olan cami yanında bir medrese var idiyse de yol yapım çalışmaları sırasında yıkılmıştır.⁷¹¹

Giriş kapısı üzerindeki kitabeye göre 1888 yılında tamir gördüğü anlaşılan cami, bu tarihten sonra bir dizi değişikliklerle karşı karşıya kalmıştır. Caminin üzeri kurşun kaplıdır. Burada bulunan bütün müstemilat İskender Paşa tarafından vakfedilmiştir.⁷¹² Caminin planı İznik'teki Yeşil Cami'ye benzemektedir.⁷¹³

5. *Erdoğdu Bey Camii*; Tekfur Sarayı Mahallesi'nde bulunan cami, önceleri akşam, yatsı ve sabah namazlarının kılındığı bir mescit konumundaydı.⁷¹⁴ Vakfi olmadığından harap bir hale gelince Trabzon Valisi Erdoğdu Bey, eski mescidi yıktırılarak 1577/78 yılında yerine kendi adını taşıyan bu camii yaptırdı. Enlemesine dikdörtgen planlı, son cemaat yeri ve harim kısımlarından meydana gelmektedir.⁷¹⁵

6. *Ahi Evren Dede Camii*; Boztepe semtinde olup oldukça küçük ve mütevazı bir yapıdır. Önemli bir mimari özelliği bulunmamasına rağmen tarihi değeri olduğu kabul edilmektedir. Ahi Evren Dede adlı bir zattan adını alan bu caminin üzeri bitişik olarak kare planlı büyük bir kubbe ile örtülmüştür.⁷¹⁶ Cami, bir tekke içinde olup, 1888 yılında tamir görmüştür.⁷¹⁷

⁷⁰⁹ Canalıoğlu, "a.g.m.", a.y.; Yüksel, a.g.e., a.y.

⁷¹⁰ Karpuz, "Trabzon'daki Türk Devri Yapılarına Toplu Bakış", *Trabzon Yıllığı* 97, s. 80.

⁷¹¹ Tekindağ, "a.g.md.", s. 473; Yüksel, a.g.e., s. 99.

⁷¹² Ak, "a.g.m.", a.y.

⁷¹³ Karpuz, "a.g.m.", a.y.

⁷¹⁴ Ak, "a.g.m.", a.y.

⁷¹⁵ Karpuz, "a.g.m.", a.y.

⁷¹⁶ Canalıoğlu, "a.g.m.", s. 190.

⁷¹⁷ Erdem Aksoy, "Trabzon Simgeleri", *Bir Tutkudur Trabzon*, ss. 19-20.

7. *Hızır Bey Camii*; Hızır Bey Mahallesi'nde yer alan cami, 1789/99 yılında Trabzon Valisi Hızır Bey tarafından yaptırılmıştır. Caminin 1880 yılında tamir gördüğü anlaşılmaktadır.⁷¹⁸

8. *Çarşı Camii*; 1839 yılında Trabzon Valisi Hazinesdarzâde Osman Paşa tarafından yaptırılan cami, Çarşı Mahallesi'ndedir. Kalın taş duvarlarla yapılmış olan cami, dikdörtgen planlıdır. Mihrap ve minberi mermer işlemeli olup son cemaat yeri kemerle ve üç kubbeden meydana gelmiştir.⁷¹⁹

9. *Karabaş Camii*; Aşağı Hisar'ın altındaki mumhane önünde bulunan bir iskele yakınlarındaki bu cami, Fatih tarafından şehir fethedilince camiye çevrilmiş bir kilisedir. Uzun süre kapalı ve harap bir durumda kaldıktan sonra Kutupzâde Hacı Abdülhamid Efendi ve Hacı Mehmed Efendi adlı hayırseverlerin gayretleriyle tamir edilerek hizmete girmiştir. Bir başka rivayete göre, şehir fethedilince burası terk edilmiş ve Trabzon Rum metropoliti Müslüman olunca burayı camiye çevirmiş ve buraya Karabaş Camii adı verilmiştir.⁷²⁰ Bu iki bilgi aslında çelişmemektedir. Fatih'in Trabzon'u fethinden bir müddet sonra bu metropolit Müslüman olmuş ve Fatih'in Trabzon'da olduğu bir dönemde caminin açılışı yapılmış olabilir.

10. *Meydan Camii*; Kabak Meydanı'nın batı tarafında yer alıp, Trabzon'un en güzel su kaynaklarından birine sahiptir. 1579 yılında Trabzon'u ziyaret eden Mehmed Âşık'ın Süleyman Bey Camii dediği cami bu olsa gerek. 1550 yıllarında yapıldığı tahmin edilmektedir.⁷²¹ 1791 yılında Trabzon valisi Gürcü Hacı Abdullah Paşa tarafından bir su fiskiyesi yaptırılmıştır.⁷²²

11. *Musa Paşa Camii*; Orta Hisar'da kendi adıyla anılan mahallede bulunan ve 1668 yılında yapılan cami, Osmanlı mimarisinin tek kubbeli yapı sisteminin en güzel örneklerinden birisidir.⁷²³

12. *Konak Camii*; Trabzon'un kırma çatılı camilerindendir. Şon cemaat yeri ve harim kısmından oluşmaktadır. 1883 yılında yapılan onarımla son şeklini

⁷¹⁸ Canalıoğlu, "a.g.m.", a.y.

⁷¹⁹ Canalıoğlu, "a.g.m.", s. 191.

⁷²⁰ Şakir Şevket, a.g.e., ss. 63-64.

⁷²¹ Ak, "a.g.m.", a.y.

⁷²² Tekindağ, "a.g.md.", a.y.

⁷²³ Tekindağ, "a.g.md.", a.y.; Karpuz, "a.g.m.", ss. 80-81; Yüksel, a.g.e., s. 121.

almıştır.⁷²⁴ Mihrabı barok tarzında yapılmış olan cami, iki sütunlu ve tek minarelidir.⁷²⁵

13. *Semerciler Camii*; XVIII. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen cami, çeşitli değişiklikler ve onarımlar geçirdikten sonra son şeklini 1820 yılında almıştır.⁷²⁶

14. *Tavanlı Camii*; Trabzon'un tipik çatılı camilerinden olup, 1874 yılında Nemlizâde ailesi tarafından yaptırılmıştır.⁷²⁷

15. *İç Kale Camii*; Sultan II. Bâyezîd'in eşi Şirin Hâtun adına oğlu Şehzâde Abdullah tarafından 1470 yılında yaptırılmış olan cami, bu günkü şeklini 1891 yılındaki onarımından sonra almıştır. Kırmızı çatılı, son cemaat mahalli ve harimden meydana gelmektedir. Caminin dış görünümü XIX. yüzyıl Osmanlı mimarisini çağrıştırmaktadır.⁷²⁸

16. *Kudrettin Camii*; XIV. yüzyılın başlarında St. Philip Kilisesi olarak yapılan bina, 1461 yılında katedral olmuş ve 1665 yılında da camiye çevrilmiş ve Kudrettin Camii adını almıştır.⁷²⁹

17. *Nakip Camii*; St. Andrew Kilisesi olarak XIV. yüzyılın başlarında inşa edildiği kabul edilen yapı, oldukça küçüktür. Fetihten hemen sonra camiye dönüştürülerek Nakip Camii adını almıştır.⁷³⁰

18. *Hatuncuk Camii*; Gülbahar Hatun Mahallesi'nde 1523 yılında tekke olarak yapılan bina geçirdiği pek çok tamiratın ardından XIX. yüzyıl Osmanlı mimarisini çağrıştıran son şeklini aldıktan sonra tekke ve zaviyelerin kaldırılmasıyla camiye çevrilmiştir.⁷³¹

c) Kilise ve Manastırlar:

1. *Küçük Ayvasıl (St. Anna) Kilisesi*; Çarşı Mahallesi'nde bulunan yapı, Trabzon'da günümüze kadar gelen en eski kilise binasıdır. VII. yüzyılda yapılmış olup IX. yüzyılda da onarım geçirmiştir.⁷³² Adından da anlaşılacağı üzere küçük

⁷²⁴ Karpuz, "a.g.m.", s. 81.

⁷²⁵ Tekindağ, "a.g.md.", a.y.

⁷²⁶ Karpuz, "a.g.m.", a.y.

⁷²⁷ Karpuz, "a.g.m.", a.y.

⁷²⁸ Karpuz, "a.g.m.", a.y.; Yüksel, a.g.e., s. 81.

⁷²⁹ Topal-Bölükbaşı, a.g.e., s. 39; Yüksel, a.g.e., s. 110.

⁷³⁰ Topal-Bölükbaşı, a.g.e., s. 39; Yüksel, a.g.e., s. 116.

⁷³¹ Yüksel, a.g.e., s. 107.

⁷³² Topal-Bölükbaşı, a.g.e., s. 37.

bir yapıdır. İç duvarlarındaki süslemelerin çoğu harap olmuş ya da tahrip edilmiştir. Güneyindeki giriş kapısının üzerinde Roma dönemine ait kabartmalı mermer bir levha bulunan kilise, yakın zamanda restore edilmiştir.⁷³³

2. *Ayasofya Müzesi*; Şehrin batı girişinde bulunan yapı, Komnenos Kralı I. Manuel (1238-1263) tarafından 1250-1260 yılları arasında manastır kilisesi olarak yaptırılmıştır. Osmanlı döneminde 1573 yılında camiye çevrilmiş, 1864 yılında onarımdan geçmiş, uzun süre cami olarak hizmet gördükten sonra 1964 yılında müzeye dönüştürülmüştür.⁷³⁴ Kapalı Yunan Haçı planıyla yapılmıştır. Düzgün taş işçiliği ve Kafkas yapı özellikleri açısından dikkat çekmektedir. Giriş bölümlerinden güney cephesinde olanının üzerinde Tevrat ve İncil hikayelerinden alınma konular, asma motifler ve hayvan figürleriyle süslüdür. Selçuklu dönemi ustalarının da onarım çalışmalarında yer aldığına dair bazı izler bulunmaktadır.⁷³⁵ Ayrıca iç süslemeler arasında Osmanlı motiflerinin az da olsa varlığı, fethin ilk yıllarında Osmanlı sanatçıları tarafından yapıya işlendiği tahmin edilmektedir.⁷³⁶

3. *St. John Kilisesi*; Hızırbey Mahallesi'nde bulunan kilise, XIII. yüzyılın başlarında yapılmış, XIX. yüzyılın ortalarında tamir görmüş olup günümüzde çok amaçlı salon olarak kullanılmaktadır.⁷³⁷

4. *St. Michael Kilisesi*; Akçaabat'ta bulunan ve kubbeli bir kilise olmakla beraber, kubbesi çok yüksektir. İçerisinde çeşitli mozayik ve taş işçiliği dikkat çekmektedir. XIV. yüzyılda yapıldığı bilinen kilise, 1846 yılında bir onarım geçirmiştir.⁷³⁸

5. *Santa Kiliseleri*; Trabzon-Araklı'nın 40 km kadar içerisinde yer alan ve yedi mahalleden oluşan bölge Santa Bölgesi olarak adlandırılmaktadır. Bölgenin yerleşim tarihinin çok eskilere dayandığı bilinmesine karşın, Ortaçağ dönemine ait bazı kalıntıların bulunduğunu bilmekteyiz. Bu bölgede nüfus yoğunluğuna göre Piştovlu mahallesinde üç, Zurnacılı'da iki ve diğer mahallelerde de birer kilise

⁷³³ Tekindağ, "a.g.md.", a.y.; Dilaver, "a.g.m.", s. 88; Canalıoğlu, "a.g.m.", s. 179.

⁷³⁴ Topal-Bölükbaşı, a.g.e., s. 38; Canalıoğlu, "a.g.m.", s. 176; Yüksel, a.g.e., ss. 77-78.

⁷³⁵ Tamara Talbot Rice, "Trabzon Ayasofyası'ndaki Selçuk Üslubunda Süslemeler", Çev. Solmaz Turunç, *Bir Tutkudur Trabzon*, ss. 71-75.

⁷³⁶ Dilaver, "a.g.m.", s. 90.

⁷³⁷ Canalıoğlu, "a.g.m.", s. 179.

⁷³⁸ Topal-Bölükbaşı, a.g.e., s. 39.

bulunmaktaydı. Buna göre Piştovlu'da St. Christopher, Zurnacılar'da St. Constantine ve St. George, Terzili'de St. Theodore, İshanlı'da ise St. Kyriake kiliselerinin adları bilinmektedir. Kilise duvarlarının iç yüzleri renkli, özellikle mavi renk ağırlıktadır. Bu kiliselerin en büyüğü merkezde ve hakim bir tepede olanı St. Christopher Kilisesi'dir.⁷³⁹

6. *Sümela (Meryemana) Manastırı*; Bu günkü yapının, Maçka ilçesinin güney bölgesinde Altındere Köyü sınırları içerisinde bulunan Karadağ'ın yüksek bir yamacına Komnenos Kralı III. Alexios tarafından 1360 yılında yaptırıldığı kabul edilmektedir. 17 metre yüksekliği, 40 metre uzunluğu, 14 metre genişliği ve 72 odası ve kütüphanesiyle bir eğitim-öğretim kurumu olarak Hristiyanlara hizmet vermiştir.⁷⁴⁰

Anadolu'da bulunan bütün kilise ve manastırların birçoğunda olduğu gibi, Sümela'nın da kuruluş tarihinin çok eskilere dayandırılma çabaları vardır. Fakat bu rivayetleri kabul ettirecek hiçbir bilimsel dayanağın olmadığı, yapıyı inceleyen yabancı uzmanlar tarafından ispat edilmiştir.⁷⁴¹

Manastır, Osmanlı döneminde birkaç padişah tarafından ziyaret edilmiş ve Yavuz Sultan Selim tarafından manastıra çeşitli hediyeler verilmiştir. Bu hediyelerden iki büyük mum hakkında daha önce bilgi verilmişti.⁷⁴² Yaklaşık 1.200 metrelik bir rakımda bulunan manastır, Osmanlı devri Türk idaresi sırasında sürekli gelişmeler göstermiş ve muazzam bir tesis halini almıştır.⁷⁴³

7. *Vazelon (Yahya) Manastırı*; Maçka'ya 17 km uzaklıkta Köprüyanı Köyü sınırları içerisinde bulunan manastır, adını Zabulon Dağları'ndan almıştır. Yahya Peygamber'e adandığı kabul edilen manastırın, tartışmalı olarak 270 veya 317 yıllarında kurulduğu öne sürülmektedir. Pek çok onarım geçiren manastır, en son

⁷³⁹ Nural Gündüzalp, "Santa Bölgesi Üzerine", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, ss. 469-472.

⁷⁴⁰ Tekindağ, "a.g.md.", s. 474; Canalıoğlu, "a.g.m.", ss. 194-196.

⁷⁴¹ Semavi Eyice, "Trabzon Yakınında Meryemana (Sumela) Manastırı", *Bir Tutkudur Trabzon*, ss. 25-26.

⁷⁴² B.O.A., **Y.PRK.HH.**, Dosya No: 7, Gömlek No: 42. Belge, 13 Şubat 1881 tarihlidir.

⁷⁴³ Eyice, "a.g.m.", s. 27.

XIX. yüzyılda tamir görmüştür. Zamanında zengin bir kütüphanesi olmasına karşın bugünlerde bakıma muhtaç bir halde yıkık ve harap durumdadır.⁷⁴⁴

8. *Gregorius Peristera (Kuştul-Hızır İlyas) Manastırı*; Trabzon'un Kuştul (Şimşirli) Köyü sınırları içerisinde vadiye hakim bir tepede kurulmuştur. Maçka yolu üzerindeki üçüncü manastırdır. 752 yılında kurulduğu söylenen manastır, çeşitli zamanlarda tamir gördüyse de 1904 yılında geçirdiği bir yangınla harabeye dönmüştür. Trabzon bölgesindeki diğer manastırlar gibi, Hristiyanlarca kutsal kabul edilen bir mağara ve ayazmanın etrafında kurulmuştur.⁷⁴⁵

9. *Kaymaklı (Surp Stephanos) Manastırı*; Ermeni cemaati tarafından IV. Alexios zamanında 1424 yılında yapılmıştır.⁷⁴⁶ Trabzon'a 3 km uzaklıkta Kaymaklı Köyü sınırları içerisinde yer alan manastır, kesme taştan yapılmış ve Hz. İsa'ya atfedilmiştir. Yapımında çalışan bir ustanın yüksek bir yerden düşmesine rağmen ölmemesi üzerine Çarhapan (fenalığı engelleyen) adıyla anılır olmuştur.⁷⁴⁷

10. *Kızlar (Panaghia Theoskepastos) Manastırı*; Boztepe'nin güney yamacında Trabzon'un doğu tarafında olan manastır III. Alexios zamanında inşa edilmiştir. "Tanrı tarafından örtülmüş ve korunmuş" anlamına gelen *Theoskepastos* adıyla anılmıştır. Diğer manastırlarda olduğu gibi bu yapı da yüksek bir kayalığın üzerindedir.⁷⁴⁸

11. *Kızlar (Panaghia Keramesta) Manastırı*; Trabzon-Hamsiköy yolu üzerinde Kiremitli Köyü vadisi üzerinde bulunan manastırın kimler tarafından ve hangi tarihte yapıldığı belirli değilse de Ortaçağda yapıldığı tahmin edilmektedir. Sümela ve Vazelon manastırlarının bir minyatürü gibi olan manastır, Hristiyanlarca kutsal kabul edilen bir mağaraya sahiptir.⁷⁴⁹

⁷⁴⁴ Tekindağ, "a.g.md.", a.y.; Topal-Bölükbaşı, a.g.e., s. 40; Canalıoğlu, "a.g.m.", s. 197.

⁷⁴⁵ Tekindağ, "a.g.md.", a.y.; Canalıoğlu, "a.g.m.", s. 198.

⁷⁴⁶ Topal-Bölükbaşı, a.g.e., s. 39.

⁷⁴⁷ Canalıoğlu, "a.g.m.", s. 199.

⁷⁴⁸ Tekindağ, "a.g.md.", ss. 473-474.

⁷⁴⁹ Canalıoğlu, "a.g.m.", a.y.

d) Hamamlar:

1. *Kule Hamamı*; Orta Hisar bölgesinde bulunan hamam, kalenin kuzey duvarına yakındır. Bu nedenle halk buraya Kule Hamamı adını vermiştir. Yapısı bakımından eşsiz bir hamam olduğu belirtilmektedir.⁷⁵⁰

2. *Çifte Hamam*; Bu hamam, surların kuzey duvarında Aşağı Hisar'a açılan kapının yakınındaydı. Erkek ve kadınların ayrı ayrı girişleri olduğu için bu adı almıştır.⁷⁵¹

3. *Fatih Hamamı*; Hacı Kasım Camii'nin batı tarafında yer alır. Fatih tarafından yaptırıldığı en uygun görüş olarak kabul edilmektedir. Fatih'in vakfı olan hamam pek çok onarım geçirmiş ve halen kullanımdadır.⁷⁵²

4. *İmaret Hamamı*; Hatuniyye Camii'nin yakınlarında olan hamam, yapı bakımından oldukça zarif bir görünüme sahipti. Haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli klasik Osmanlı dönemi hamamıdır.⁷⁵³

5. *Aşağı Hisar Hamamı*; Trabzon surlarının Aşağı Hisar bölümünde yer alan hamamdır.⁷⁵⁴

6. *İskenderpaşa Hamamı*; Çarşı Camii'nin güneyinde bulunan bir çifte hamamdır. İskenderpaşa vakıfları arasında adı geçmektedir.⁷⁵⁵ 1521-1533 yılları arasında yapıldığı tahmin edilmektedir. Eskiden pazar yerine yakın olduğu için Pazar Hamamı adı ile de anılmıştır.⁷⁵⁶

7. *Tophane Hamamı*; Pazar Kapı Camii'nin kuzeyindeki bu hamam, 1494 yılında Kasım adlı bir mimar tarafından inşa edilmiş olup, zaman içerisinde büyük değişikliklere uğramıştır.⁷⁵⁷

8. *Gavur Hamamı*; Yeni Cuma ve Gavur Meydanı mahalleleri arasında bulunan hamamdır.⁷⁵⁸

⁷⁵⁰ Ak, "a.g.m.", s. 187.

⁷⁵¹ Ak, "a.g.m.", a.y.

⁷⁵² Karpuz, "Trabzon'da Türk Devri Hamamları", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, s. 372.

⁷⁵³ Ak, "a.g.m.", s.189; Karpuz, "a.g.m.", s. 83.

⁷⁵⁴ Ak, "a.g.m.", a.y.; Tekindağ, "a.g.md.", s. 474.

⁷⁵⁵ Topal-Bölükbaşı, a.g.e., ss. 45-46.

⁷⁵⁶ Ak, "a.g.m.", a.y.

⁷⁵⁷ Topal-Bölükbaşı, a.g.e., s. 45.

⁷⁵⁸ Ak, "a.g.m.", ss. 190-191.

9. *Askeri Hamam*; Erdoğdu Mahallesi'nde II. Abdülhamit tarafından yaptırılan Askerî Kışla ve hastahanenin hamamı olarak yapılmıştır. 1882 yılında yapımı tamamlanan hamam, dönemin komutanı Hasan Paşa adıyla da anılmıştır.⁷⁵⁹ Batı taraflarına yapılan yeni eklemelerle beraber hamam günümüzde kullanılmaktadır.⁷⁶⁰

10. *Meydan Hamamı*; Eski meydanın batısında yer alan bir çifte hamamdır. XIX. yüzyılın sonlarında Kazazzâdeler tarafından yaptırılmıştır.⁷⁶¹ Osmanlı'nın son devirlerinde yapılmasına ve çarşı hamamı olmasına karşın, klasik plan şeması kullanılması dikkat çekmektedir.⁷⁶²

11. *Kral Kızı Hamamı*; Günümüzde varlığını göremediğimiz hamam, iç kalenin dış kısmında yer alıyordu. Üzeri kubbeyle örtülmüş, girişi güney cephesinden olan hamamın kuzey cephesinde ortadan bir penceresi bulunuyordu. Kapısındaki sivri kemerine bakılarak bir klasik Osmanlı yapısı olduğu söylenebilir.⁷⁶³ Bu hamamın Tekfur Sarayı Hamamı olma ihtimali de vardır.⁷⁶⁴

12. *Hacı Arif Hamamı*; Pazarkapı Camii'nin güney bölgesinde yer alan hamam, kubbesi, kurnaları ve süslemeleriyle XIX. yüzyılın ilk yarısında yapıldığı izlenimini vermektedir.⁷⁶⁵

13. *Sekiz Direkli Hamam*; Bu hamam da Pazarkapı Mahallesi'nde bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda Selçuklu dönemi eseri olduğu belirtilmişse de mimari yapısından ötürü XVIII. yüzyıla tarihlendirilmiştir.⁷⁶⁶

e) Hanlar ve Büyük Binalar:

1. *Bedesten*; Trabzon'un en eski ticari yapısıdır. Kıyıya yakın bir yerde kurulu olan çarşı, kareye yakın dikdörtgen bir yapı arz eder. Her cephesinden bir girişi vardır. Türk bedestenleri içerisinde tek kubbeli olan yegane eserdir. Koyu

⁷⁵⁹ Şamil Horuloğlu, *Trabzon ve Çevresinin Tarihi Eserleri*, Ankara, 1983, s. 73.

⁷⁶⁰ Karpuz, "a.g.t.", s. 377.

⁷⁶¹ Horuloğlu, a.g.e., s. 123.

⁷⁶² Tekindağ, "a.g.md.", a.y.

⁷⁶³ Karpuz, "a.g.t.", s. 378.

⁷⁶⁴ Ak, "a.g.m.", s. 190.

⁷⁶⁵ Topal-Bölükbaşı, a.g.e., s. 46.

⁷⁶⁶ Topal-Bölükbaşı, a.g.e., a.y.

gri-kahverengi bir taşla örülen duvarlarının işçiliği pek iyi sayılmaz.⁷⁶⁷ Yapının İtalyanlar, Venedikliler, Cenovalılar gibi milletlere ait olduğu yönünde iddialar vardır. Ancak eserin yerel işçiler tarafından yapıldığı görüşü daha ağır basmaktadır. Bazı araştırmacılar tarafından XI. yüzyılda yapıldığı ve XV. yüzyılda yeniden gözden geçirildiği belirtilmektedir.⁷⁶⁸ Eski dönemlerde eşya ambarı olarak kullanılan yapının günümüzde kamulaştırılarak aslına uygun bir şekilde restorasyon çalışmaları devam etmektedir.⁷⁶⁹

2. *Taşhan*; Osmanlı döneminde yapılmış, avlulu, iki katlı şehir hanlarının özelliklerini yansıtan güzel bir örnektir. 1531-1533 yılları arasında Trabzon Valisi İskender Paşa tarafından yaptırılmıştır. Çeşitli zamanlarda onarım çalışmaları görmüş ve günümüze kadar gelmeyi başarmış yapılardan birisidir.⁷⁷⁰

3. *Vakıf Han*; Üç katlı, avlulu bir han olup Bedesten'in kuzey batısında yer alır. 1871 yılında Hacı Yahya adındaki bir hayırsever vatandaş tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir.⁷⁷¹ Deniz kıyısında ve şehrin alış-veriş bölgesinde bulunan bu han, bugün eski işlevinden çok uzak bir durumda süpürgeci ve ayakkabı tamirciliği gibi mesleklere sahip insanlar tarafından kullanılmaktadır.⁷⁷²

4. *Alaca Han*; Bakırcılar semtinde üç katlı bir yapıda olan hanın yapılış tarihi kesin olarak tespit edilememiş, yakınındaki Alaca Hamam ile birlikte XVIII. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir.⁷⁷³

Günümüzde mevcut olmayıp tarihi kaynaklarda varlığından haberdar olduğumuz bir kısım hanların sadece isimlerini vermek istiyoruz. 1. Anadolu Han, 2. Giriğin Hanı, 3. Gümrük Hanı, 4. Hacı Kadioğlu Hanı, 5. İki Kapılı Han, 6. Kâhyaoğlu Hanı, 7. Miri Han, 8. Müftü Hanı, 9. Paşayanoğlu Hanı, 10. Sulu Han, 11. Yalı Han.⁷⁷⁴

⁷⁶⁷ Salina Ballance, "Trabzon'daki Erken Devir Türk Yapıları", *Bir Tutkudur Trabzon*, ss. 253-255.

⁷⁶⁸ Karpuz, "a.g.m.", s. 82.

⁷⁶⁹ Canalıoğlu, "a.g.m.", s. 192.

⁷⁷⁰ Tekindağ, "a.g.md.", a.y.; Karpuz, "a.g.m.", a.y.

⁷⁷¹ Topal-Bölükbaşı, a.g.e., s. 45.

⁷⁷² Ballance, "a.g.m.", s. 256.

⁷⁷³ Karpuz, "a.g.m.", a.y.

⁷⁷⁴ Mustafa Özer, "Trabzon'un Osmanlı Dönemi Ticaret Hayatı ve Ticari Yapıları: Genel Bir Değerlendirme", *Trabzon Yılı* 97, ss. 95-98.

f) Çeşmeler:

1. *Kulaklı Çeşme*; Ortahisar'da Hoşoğlan türbesinin yanında olan çeşme, 1483 yılında Taceddîn Sinan Bey tarafından yaptırılmıştır.⁷⁷⁵

2. *Hayreddin Paşa Çeşmesi*; 1466 yılında Hayreddin Paşa tarafından yaptırılan çeşme, Alaca Hamam civarındadır.⁷⁷⁶

3. *Hacı Kasım Çeşmesi*; Yeni Cuma Camii yakınında yol üzerinde bulunan çeşme, 1500 yılında inşa edilmiştir.⁷⁷⁷

4. *Seyyid Hacı Mehmed Çeşmesi*; İmaret Mahallesi'nde Kavak Meydanı'na giden yol üzerindedir. 1500 ya da 1501 tarihinde Seydî Hacı Mehmed Efendi tarafından yaptırılmıştır. Sivri kemerli tipik bir Osmanlı eseriymiştir.⁷⁷⁸

5. *İskenderpaşa Çeşmesi*; Aynı adı taşıyan caminin doğusunda yer alan çeşme, 1520 yılında İskender Paşa tarafından yaptırılmıştır. Çeşmenin cephesinde orijinal eyvan şeklinde oval bir kemer vardı. Yıkılarak yerine yeni bir çeşme yaptırılmakla birlikte eski çeşmeden sadece 1520 tarihli kitabesi kalmıştır.⁷⁷⁹

6. *Kethüdâzâde Emin Ağa Çeşmesi*; Çarşı Mahallesi'nde yer alan çeşme, eski bir evin duvarına inşa edilmiştir. 1844 yılında yapıldığı kitabesinden anlaşılmaktadır.⁷⁸⁰

7. *Abdullah Paşa Çeşmesi*; Zağnos Paşa Kulesi'nin doğu girişinde yer alan çeşme, Trabzon Valisi Hazinedârzâde Abdullah Paşa tarafından 1844 yılında mermerden yaptırılmıştır.⁷⁸¹ Çeşmenin cephesi bir taş kapıyı andırmaktadır.⁷⁸²

Bu çeşmelerin dışında kaynaklarda sadece adlarını görebildiğimiz çeşmelerden bazıları şunlardır: 1. Adını tespit edemediğimiz Rum piskoposlarının birinin kızı tarafından Aya Filippo mahallesinde bulunan ve üzerinde Rumca bir kitabe olan çeşme, 2. Kuzgundere, 3. Tatlısu, 4. Humar, 5. Terzibaşı.⁷⁸³

⁷⁷⁵ Tekindağ, "a.g.md.", a.y.

⁷⁷⁶ Tekindağ, "a.g.md.", a.y.

⁷⁷⁷ Tekindağ, "a.g.md.", a.y.

⁷⁷⁸ Topal-Bölükbaşı, a.g.e., s. 47.

⁷⁷⁹ Tekindağ, "a.g.md.", a.y.

⁷⁸⁰ Topal-Bölükbaşı, a.g.e., a.y.

⁷⁸¹ Yüngül, "a.g.m.", s. 261.

⁷⁸² Yüngül, "a.g.m.", s. 265.

⁷⁸³ Tekindağ, "a.g.md.", a.y.

g) Medrese, Muvakkithane ve İmaretler:

1. *Saraçzâde Medresesi*; 1848 yılında müderris Pir Ahmed Nazif Efendi tarafından yaptırılan medrese, Osmanlı'dan günümüze kadar gelebilen tek medrese binasıdır. Bir avlu etrafında medrese ve mescit odalarından oluşmaktadır. Medrese odalarının süslemesini Trabzonlu hattat Rıfat yapmıştır.⁷⁸⁴

2. *Ortahisar Muvakkithânesi*; Eski camilerde namaz vakitlerinin belirlendiği yerler olan muvakkithânelerin en eskisi Ortahisar'da Fatih Camii'nin kuzeyinde yer alır. Günümüzde imam odası olarak kullanılmaktadır. Kitabesi olmadığı için uzmanlar tarafından XIX. yüzyıl yapısı olarak kabul edilmektedir.⁷⁸⁵

3. *Çarşı Camii Muvakkithânesi*; 1847 yılında yapılmış olan muvakkithâne caminin batı kısmında bulunuyordu. Kitabesi Trabzon Müzesi'nde sergilenmektedir.⁷⁸⁶

Ebulfeth ve Hâtuniyye adlı iki imarethânenin varlığını biliyorsak da bu eserlerden hiçbir kalıntı mevcut değildir. Osmanlı'dan günümüze kadar gelebilen diğer medreseler Fatih, İmaret (Hâtuniyye), İskender Paşa, Hamza Paşa (Küçük İmaret), Zeytinlik, Çarşı Camii, Müftü Camii ve Pazarkapısı camilerinin yanında bulunan medreselerdir.⁷⁸⁷ XIX. yüzyılın son çeyreğinde, Trabzon ve çevresinde tarihsel doku bağlamında oldukça zengin ve kıymetli eserlerin varlığını ve bu eserlere karşı gerekli hassasiyetin gösterildiğini görüyoruz.

6. Haberleşme

Osmanlı Devleti'nde haberleşme hizmetleri Posta ve Telgraf yoluyla yapılmaktaydı. Devletin resmi haberleşme işleri ulak ve menzilhane kurumu ile sağlanıyordu. Tanzimat'tan sonra II. Mahmud tarafından yeni bir posta kurumu kurulması yönünde birtakım çalışmalar başlatıldı. 1840 yılında kurulan Posta Nezareti, Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak öncelik İstanbul'a verilmek suretiyle postahaneler açılmaya başlanmıştı. Bu çalışmalar çerçevesinde 1841 yılında Trabzon'a da bir posta müdürü tayin edilmişti.⁷⁸⁸

⁷⁸⁴ Topal-Bölükbaşı, a.g.e., s. 43.

⁷⁸⁵ Topal-Bölükbaşı, a.g.e., a.y.

⁷⁸⁶ Topal-Bölükbaşı, a.g.e., s. 44.

⁷⁸⁷ Topal-Bölükbaşı, a.g.e., s. 43.

⁷⁸⁸ Çadircı, a.g.e., ss. 294-295.

1875 yılında Trabzon merkez ve bağı kazaların büyük bir çoğunluğunda posta teşkilatlarının kurulduğunu görüyoruz. Trabzon'da bir telgraf ve posta müdürü, bir müfettiş katibi, iki ser muhabere memuru, üç muhabere memuru bir posta katibi, bir Fransız baş memuruyla bir Fransız muhabere memuru görev yapmaktaydı.⁷⁸⁹

1877 yılında posta ve telgraf teşkilatında yenilikler yapılmıştır. Buna göre vilâyette bulunan bütün haberleşme teşkilatı Trabzon merkeze bağlanarak burası başmüdürlük haline getirilmiştir. Teşkilatta yeni görevler ihdas edilmiştir. Bu dönemde bir başmüdürlük, bir başmüfettişlik ve bir de Türkçe baş muhâberât memurluğu kurulmuştur.⁷⁹⁰ Kazalar büyüklüklerine göre birer müdür veya görevli memur, Samsun ve Giresun gibi nüfusu kalabalık yerleşim merkezlerinde birer yabancı dil bilen memur, posta ve telgraf hizmetlerini yürütmekteydi.⁷⁹¹

Bu yeni düzenlemelerle mektup, para ve eşya taşıma, kurallara bağlanmış ve mesafeye göre ücrete tabi tutulmuştur. Örneğin atla 1 saatlik uzaklıktaki yerlere götürülecek hizmet için 1 para ücret belirlenmişti. Buna mukabil Erzurum'a gönderilecek bir koli için 54 para ödenmesi gerekiyordu.⁷⁹²

1887 yılında vilayet dışından Trabzon'a 441.082 mektup gelirken aynı yıl Trabzon'dan dışarıya 6.100 adet mektup gönderilmiştir. Vilâyet dışına gönderilen paket ve kolilerin toplam değeri 244.904 kuruş gibi bir rakama ulaşmıştır.⁷⁹³ Rakamların yüksekliği Trabzon'un idarî, siyasî, ticarî yönlerden bölgenin merkezi konumu olmasıyla yakından ilgilidir.

1892 yılında posta ve telgraf dairesinde bir müdür, bir müfettiş, bir katip, iki ser memur, dört muhabere memuru, bir telgraf baş çavuşu, bir telgraf çavuşu, bir yabancı memurlardan sorumlu müdür, bir makineci, bir posta nakliye memuruyla on adet postacı hizmet görmektedir.⁷⁹⁴ 1896 yılında Trabzon'da posta

⁷⁸⁹ T.V.S. Def'a 7, s. 83.

⁷⁹⁰ T.V.S. Def'a 8, s. 76.

⁷⁹¹ T.V.S. Def'a 12, ss. 122-123.

⁷⁹² Çadırcı, a.g.e., s. 295.

⁷⁹³ Karaçavuş, a.g.tz., s. 128.

⁷⁹⁴ T.V.S. Def'a 14, ss. 120-121.

ve telgraf kurumunda çalışanların görevleri ve isimlerini çalışanlar hakkında fikir vermesi açısından sıralamak istiyoruz.⁷⁹⁵

Posta, Telgraf ve Başmüdürlük Dairesi	
Çalışanın Adı ve Görevi	Çalışanın Adı ve Görevi
Hacı Ömer Efendi-Baş müdür	Abbas Zihni Efendi-Tahrirat katibi
Hacı Kamil Efendi-Müfettiş vekili	Hacı Avni Efendi-Muhasebe katibi
Bilal Efendi-Kayıt memuru	
Merkez Müdüriyet Dairesi	
Kazım Efendi-Müdür	Osman Efendi-Posta katibi
Cevdet Efendi-Ser muhabere memuru	Hacı Şükrü Efendi-Muhabere memuru
Hüseyin Efendi-Memur	Şeref Efendi-Muhabere memuru
Merkez Müdüriyet Dairesi	
Fuad Efendi ve Salih Efendi-Memur	Şakir Efendi-Muhabere memuru
Yusuf Ziya Efendi-Memur	Süleyman Efendi-Makineci
Hilmi Efendi-Memur	Osman Ağa-Posta nakliye memuru
Yabancı Muhabere Memurları	
Armas Efendi-Şef	Ali Galib Efendi-Memur
Ali Zati Efendi-Ser memur	İbrahim Efendi-Muvakkat memur
Ömer Efendi-Baş çavuş	Halil Ağa-Muvakkat memur
Ali Ağa-Postacı	Hurşid Ağa-Postacı
Emin Efendi-Muvassıl muharerat memuru	Yusuf Efendi-Postacı
Taros Efendi-Postacı	Tatar Tevfik Ağa-Postacı
Tağa Efendi-Postacı	Hafız Osman Ağa-Postacı

Tablo-23: 1896 yılında Trabzon posta ve telgraf teşkilatında çalışanlar.

1896 yılında baş müdürlük merkezi olan Trabzon'da posta teşkilatında çalışanların büyük bir çoğunluğunu Müslüman Türkler oluşturmaktaydı. Yabancı muhabere memurluklarında da sadece iki kişinin varlığını görmekteyiz. Gayr-ı Müslimlerin sayısının azalmış olmasında, bu dönemde meydana gelen Ermeni ayaklanmaları nedeniyle, iletişim hizmetlerindeki güvenliği artırıcı tedbirlerle yakından ilgili olma ihtimali bulunmaktadır.

1832 yılında icat edilen telgraf, 1843 yılından sonra haberleşme aracı olarak Avrupa ve Amerika'da kullanılmaya başlandı. 1853 yılındaki Kırım Harbi sırasında telgrafla karşılaşan Osmanlı Devleti'nde ilk telgraf kablosu İstanbul-Varna-Kırım arasında İngilizler tarafından çekilmiştir.⁷⁹⁶

⁷⁹⁵ T.V.S. Def'a 16, s. 135.

⁷⁹⁶ Çadircı, a.g.e., ss. 297-298.

1875 yılı vilâyet salnâmesinde Trabzon merkezde 1, vilâyet genelinde 7 tane telgrafhane vardı.⁷⁹⁷ İki yıl sonra merkezdeki sayı değişmezken vilâyet genelinde bir artış göstererek 8 adet telgrafhane bulunmaktaydı.⁷⁹⁸ 1877 yılı salnamesinde Trabzon'dan diğer vilâyetlere ve Trabzon vilâyeti dahilindeki merkezlere çekilen telgraf ücretleri şu şekilde belirlenmiştir:⁷⁹⁹

Nerden	Nereye	Ücret/Kuruş	Nerden	Nereye	Ücret/Kuruş
Trabzon	Dersaadet	35	Trabzon	Yanya	60
Trabzon	Erzurum	15	Trabzon	Bosna	60
Trabzon	Sivas	15	Trabzon	Ruscuk	50
Trabzon	Bağdat	30	Trabzon	Üsküp	50
Trabzon	Kastamonu	15	Trabzon	Rize	10
Trabzon	Halep	30	Trabzon	Hopa	10
Trabzon	Diyarbakır	30	Trabzon	Batum	10
Trabzon	Hudavendigar	30	Trabzon	Gümüşhane	10
Trabzon	İzmir	40	Trabzon	Tirebolu	10
Trabzon	Ankara	30	Trabzon	Ordu	10
Trabzon	Cezâyir	30	Trabzon	Livane	10
Trabzon	Edirne	40	Trabzon	Görece	10

Tablo-24: 1877 yılında Trabzon'dan çekilen telgraf ücretleri

Tabloya göre vilâyet dahilindeki merkezlere gönderilen telgraflardan 10 kuruşluk bir ücret alınmaktaydı. Kastamonu, Erzurum ve Sivas gibi sınır vilâyetlere 15 kuruş, biraz daha uzak olan İstanbul ve Diyarbakır gibi vilâyetlere 30 ve oldukça uzak bölgeler olan Bosna ve Yanya gibi vilâyetlere çekilen telgraflardan da 60 kuruş ücret alınmaktaydı.

Bu bilgilerin bulunduğu tablonun hemen üzerinde; vilâyet merkezinden çekilecek telgraflar 20 kelimeyle sınırlı tutulursa ücretin yarısı alınacak, şayet 20 kelimeyi aşarsa her on kelime için yirmi kelime ücretinin yarısı kadarı zamlı olarak alınacağı belirtilmektedir.⁸⁰⁰ Bu bilgilerden anlaşıldığına göre, çekilecek telgrafların yirmi kelimeyi aşmaması istenmekte, aştığı takdirde ise, ücretlerin % 50 zamlı olarak alınacağı belirtilmektedir. Bu düzenlemelerin telgrafların 20 kelimeyle sınırlandırılmasını sağlamaya yönelik olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

⁷⁹⁷ T.V.S. Def'a 7, ss. 105-106.

⁷⁹⁸ T.V.S. Def'a 9, ss. 100-101.

⁷⁹⁹ T.V.S. Def'a 9, s. 95.

⁸⁰⁰ T.V.S. Def'a 9, a.y.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde posta ve telgraf teşkilatlarının Osmanlı Devleti'nin tüm vilâyetlerinde olduğu gibi Trabzon'da da kurulmuş olduğu ve işlevselliğini her geçen yıl daha da artırdığını görmekteyiz.

7. Sağlık Hizmetleri

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon limanı, İran-İstanbul güzergahında faaliyet gösteren önemli bir ihracat ve ithalat merkezi konumunda olduğu için deniz taşımacılığı oldukça yaygındı. Özellikle Rusya ve Romanya'dan hareket eden gemiler en fazla Trabzon limanına uğruyordu. Yabancı gemilerin limana giriş-çıkışları nedeniyle bazı salgın hastalıkların bu yolla sirayet ettiğine dair bilgiler bulunmaktadır.⁸⁰¹

Koruyucu sağlık hizmetleri kapsamında ilk olarak Güzel Hisar'da bulunan eski saray binası karantina dairesi olarak yeniden düzenlenmiş ve hizmete açılmıştır. Limana gelen gemilerin yükü ve yolcuları karaya çıkmadan önce etraflı bir kontrolden geçiriliyordu.⁸⁰²

Bu dönemde Trabzon'da Hamidiye adlı askerî bir hastanenin varlığını görüyoruz. Çalışanların isim ve rütbelerini aktarmak istiyoruz:⁸⁰³

Personelin Adı	Rütbesi
Trabzon Kalesi doktoru Ali Bey	Miralay
Doktor Hüseyin Efendi	Yüzbaşı
Doktor Mustafa Sıtkı Efendi	Yüzbaşı
Eczacı Tanaş Efendi	-
Trabzon Kalesi cerrahı H. Nuri Ef.	-
Cerrah Osman Efendi	-

Tablo-25: Askerî Hamidiye hastanesi çalışanları.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Kafkasya bölgesinden sık sık göç alan Trabzon şehri, salgın hastalıklarla karşı karşıyaydı. Bu tehlikeleri önlemek amacıyla Trabzon'da bir göçmen komisyon merkezi kurulmuştur. Nitekim 1877 yılında gelen bir göçmen gurubunda salgın hastalığın tespit edilmesi üzerine bölgeye acilen 100 yataklı bir hastane yapılmasına karar verilmişti. Bu amaçla Haziran 1878 tarihinde Ahmed Bey adında bir memura, bölgedeki göçmenlerin

⁸⁰¹ Şen, *Trabzon Tarihi*, s. 252.

⁸⁰² Şen, *Trabzon Tarihi*, s. 253.

⁸⁰³ T.V.S. Def'a 18, s. 165.

misafir konumundan çıkarılarak yerli vatandaş konumuna getirilmesi görevi verilmişti.⁸⁰⁴

Bölgede görülen salgın hastalıklar ve alınan önlemlerle ilgili olması bakımından dikkat çekici bulduğumuz, dönemimize ait arşiv belgelerinden bazı bilgiler aktarmak istiyoruz.

Serasker Rıza tarafından 07 Ağustos 1892 tarihinde bir rapor hazırlanarak, en az 50-60 kişilik ek takviyenin isabetli bir karar olacağı hükümet yetkililerine bildirilmiş ve gerekli tedbirler alınmıştır.⁸⁰⁵ Aynı rapora istinaden 8 Ağustos 1892 tarihli bir başka belgeye göre, Polathâne nahiyesindeki karantinahâne müfettişler tarafından teftiş edilmiş ve elli kişilik ek bir askerî takviye ile karantinahâne hizmetlerinin daha iyi hale gelebileceği ve hastalığın çevreye yayılmasının önlenebileceği belirtilmiştir.⁸⁰⁶

Bu teftiştten hemen iki gün sonra 10 Ağustos 1892 tarihinde Sağlık bakanlığınca hazırlanan bir kararnamede,⁸⁰⁷ Trabzon'un Polathane nahiyesinde koleradan yedi kişinin öldüğü ve Trabzon merkezde herhangi bir vakanın bulunmadığı belirtilmiştir. Özellikle hac ibadetinden gemilerle dönenlerin İzmir Limanı'nda 12 gün bekletilmesi ve kontrollerden sonra memleketlerine gönderilmeleri gibi kararlar alınarak kolera salgınlarının yayılmaması için gerekli tedbirlerin ivedi olarak alındığını görmekteyiz.

18 Ocak 1893 tarihli arşiv belgesine göre, 1893 yılının başında sunulan bir raporda Trabzon'da kolera vakası olmadığı belirtiliyor.⁸⁰⁸ Aynı yıl Kasım ayında sunulan bir başka raporda koleradan iki kişinin öldüğü belirtiliyor.⁸⁰⁹ 19 Ekim 1893 tarihli belgeye göre Trabzon'da kolera vakaları tekrar ortaya çıkmasıyla yeni tedbirlerin derhal alınmasından, halkın sağlığına gerekli ehemmiyetin gösterildiği anlaşılmaktadır.⁸¹⁰

⁸⁰⁴ Bedri Havbiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul, 1993, ss. 149-150.

⁸⁰⁵ B.O.A., Y.PRK.ASK., Dosya No: 84, Gömlek No: 28.

⁸⁰⁶ B.O.A., Y.PRK.ASK., Dosya No: 84, Gömlek No: 28.

⁸⁰⁷ B.O.A., Y.PRK.SH., Dosya No: 3, Gömlek No: 61.

⁸⁰⁸ B.O.A., Y.PRK.UM., Dosya No: 26, Gömlek No: 27.

⁸⁰⁹ B.O.A., Y.PRK.SH., Dosya No: 4, Gömlek No: 77.

⁸¹⁰ B.O.A., A.MKT.MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 5.

Sağlık hizmetlerinde gayr-ı Müslimleri de görmekteyiz. 27 Haziran 1900 tarihli bir arşiv belgesinde Serkimyâger Bonkovski Paşa adında bir gayr-ı Müslim, Trabzon'da kolera hastalığına karşı alınabilecek tedbirlerle ilgili bir rapor hazırlayıp vilayet idaresine sunmuştur.⁸¹¹

Alınan tedbirleri; kurulan özel komisyonlar, kordon uygulamaları, tahaffuzhânelerin kurulması, karantina uygulamaları ve çeşitli sağlık heyetleri oluşturulması şeklinde özetleyebiliriz.⁸¹²

Çeşitli nedenlerle ölen kimselerin ölüm nedenlerinin tespiti amacıyla otopsi yaptırıldığına dair şer'iyye sicil defterlerinde çok sayıda kayıt bulunmaktadır.⁸¹³

Hazırlanan raporların ve alınan tedbirlerin oldukça fazla sayıda ve etkin bir yapıda olması, sağlık hizmetleriyle ilgili problemlerin çözümünde devletin ne ölçüde dikkatli davrandığını ortaya koymaktadır.⁸¹⁴ Kolera, tifo ve veba gibi ölümcül salgın hastalıkların Trabzon'da genellikle liman ve çevresinde ortaya çıktığını görüyoruz. Alınan tedbirler arasında deniz yoluyla gelen yolcu ve ürünlere karantina uygulaması, kolera ve diğer bulaşıcı salgın hastalıkların bölgeye genelde deniz yoluyla gelenler tarafından getirildiği görüşünü desteklemektedir.

B. Güvenlik

Vilayet güvenliğinin şehrin yöneticilerine göre işlevsellik ve başarı açısından değişiklikler gösterdiğini söyleyebiliriz. Arşiv belgelerinden ve yabancı ülke elçilerinin hazırladıkları rutin raporlardan elde ettiğimiz bilgiler, özellikle Vali Kadri Bey'in Ermeni isyanları sırasında yaşanan kargaşanın bastırılması ve şehirde sükunetin sağlanması yönünde büyük gayretleri olduğu görülmektedir. Kadri Bey, Sancak civarında bulunan eşkıyaları Trabzon ve çevresinden

⁸¹¹ B.O.A., Y.PRK.SGE., Dosya No: 8, Gömlek No: 119.

⁸¹² Nedim İpek, "Trabzon'da Kolera (1892-1895)", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu*, I, 402-408.

⁸¹³ T.Ş.S.D., No: 2023, Vr. 160 b, 161 b, 163 a-b.

⁸¹⁴ B.O.A., Y.PRK.ASK., Dosya No: 92, Gömlek No: 1. Belge, 30 Haziran 1893 tarihli.

temizlemeyi başarmış, bağlı sancaklardaki eşkıyaların yakalanmaları için özel çaba sarf etmiştir.⁸¹⁵

Şehirde hırsızlık ve soygun gibi olaylar, alınan yoğun ve etkili önlemler sayesinde oldukça az sayıda meydana geliyordu. Oluşturulan güven sayesinde olacak ki halk, geceleri evlerinin dış kapılarını dahi kilitlemeden yatabiliyordu.⁸¹⁶

Güvenlik güçleri bütün gayretleriyle şehirdeki asayişî saqlarken bazı bedeller ödemek zorunda kalmışlardır. Kanun kaçaklarıyla girdikleri çatışmalarda 3 güvenlik görevlisi şehit olurken, 34 güvenlik görevlisi de üstün gayret ve başarılarından dolayı ödüllendirilmiştir. Bu ödüllendirmeler, genelde ya bir üst makama ya da daha iyi kabul edilen bir yere tayin şeklinde gerçekleşmiştir. Aynı zamanda soyguncularla girilen çatışmalarda Trabzon merkezde 4 kişinin öldürüldüğü, 19 soyguncunun yakalandığı ve 5 kişinin de kendiliğinden teslim olduğu belirtilmektedir.⁸¹⁷ 12 Eylül 1898 tarihli bir belgeye göre Trabzon emniyetinde görevli Başkomiser Muhlis Efendi, çalışmalarındaki üstün başarılarından dolayı, sahip olduğu Mecidî Nişanı dördüncü rütbeye yükseltilerek ödüllendirilmiştir.⁸¹⁸

Her on beş günde bir devlet merkezine vilayet hakkındaki bilgilerin raporlar halinde sunulduğunu ve hükümet merkezine bilgi verildiğini görüyoruz.⁸¹⁹ Şehrin güvenliğini uzun dönem askerî güçler saqlarken 1887 yılı vilâyet salnâmesinde Polis Dairesi adı altında bir güvenlik biriminin kurulduğunu ve şehirdeki güvenlik hizmetlerinin bu birim tarafından yerine getirildiğini görüyoruz.

1. Polis Teşkilatı

1887 yılından itibaren bütün salnâmelerde varlığını gördüğümüz polis teşkilatında görev alan komiser ve diğer görevliler hakkında değişik bilgiler bulunmaktadır. 1887 yılında komiserler Mahmud Natık Efendi, Bilal Efendi ve Mehmed Efendi ile 9 polis memurunun şehrin asayişinde görevli olduğunu

⁸¹⁵ Muammer Demirel, "Belgelerin Diliyle İngiliz Konsolos Raporlarına Göre Trabzon ve Çevresi (1899-1907)", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu*, I, 497.

⁸¹⁶ Demirel, "a.g.m.", a.y.

⁸¹⁷ Demirel, "a.g.m.", a.y.

⁸¹⁸ B.O.A., *ZB.*, Dosya No: 316, Gömlek No: 132.

görüyoruz.⁸²⁰ 1891 yılı salnâmesine göre Merkez Polis Dairesi'nde İbrahim Naci Bey, Cafer Efendi ve Bilal Efendi komiser olarak görev alırken dört yıl öncesine göre 3 kişi artarak toplam 12 polis memuru hizmet vermekteydi.⁸²¹

1893 yılında komiser sayısı değişmemekle beraber polis memuru sayısı 17'ye yükselmiştir.⁸²² 1895'te ise komiser sayısının 4'e çıktığını görüyoruz. Cafer Sırrı Efendi, Safvet Efendi, Ali Hulusi Efendi ve İbrahim Efendi adlı komiserlerle birlikte polis memuru sayısının iki yıl öncesine göre 7 kişi azalarak 10 kişiye düştüğünü görüyoruz.⁸²³ Ermeni olaylarının yoğun olarak yaşandığı bu dönemde polis sayısının azalmasının nedeninin, bu olaylarda polisiye kuvvetlerden ziyade askerî kuvvetlerin daha etkin olarak kullanılmış olabileceği ihtimalini düşünüyoruz.

1898 yılında Polis Dairesi'nde baş komiser unvanıyla Muhlis Efendi, komiser unvanıyla Mustafa Safvet Efendi, Osman Hilmi Efendi ve Mehmed Bey'in adlarını görüyoruz. Salnâmede bir başkomiser, üç komisere ilaveten 13 polisin de adı geçmektedir.⁸²⁴ 1900 yılında Trabzon Merkez Polis Dairesi'nde görev yapanları bir tabloyla aktarmak istiyoruz:⁸²⁵

Görevlinin Adı	Unvanı	Görevlinin Adı	Unvanı
Muhlis Efendi	Baş Komiser	Hacı Pir Efendi	Polis Memuru
Mustafa Safvet Efendi	2. Derece Komiser	Hakkı Efendi	Polis Memuru
Osman Hilmi Efendi	2. Derece Komiser	Hafız Hüseyin Efendi	Polis Memuru
Mehmed Saduiddin Efendi	2. Derece Komiser	Nuri Efendi	Polis Memuru
Emrah Efendi	Polis Memuru	Mustafa Lütfi Efendi	Polis Memuru
Yusuf Ziya Efendi	Polis Memuru	İstefan Efendi	Polis Memuru
Ömer Rahmi Efendi	Polis Memuru	Osman Efendi	Polis Memuru
Hüseyin Sami Efendi	Polis Memuru	Nazret Efendi	Polis Memuru
Ahmed Efendi	Polis Memuru	Osman Nuri Efendi	Polis Memuru
Ahmed Rasim Efendi	Polis Memuru	-	-

Tablo-26: 1900 yılı Trabzon Merkez Polis Dairesi çalışanları.

⁸¹⁹ B.O.A., HR.SYS., Dosya No: 82, Gömlek No: 89. Belge, 18 Mart 1899 tarihli.

⁸²⁰ T.V.S., Def'a 13, s. 105.

⁸²¹ T.V.S., Def'a 14, s. 118.

⁸²² T.V.S., Def'a 15, ss. 131-132.

⁸²³ T.V.S., Def'a 16, s. 132.

⁸²⁴ T.V.S., Def'a 17, s. 255.

⁸²⁵ T.V.S., Def'a 18, ss. 130-132.

1900 yılı salnâmesine göre Trabzon Vilâyeti Polis Dairesi'nde toplam 10 komiser ve 35 polis memuru görev yapıyordu. 1887-1900 yılları arasında Polis teşkilatında sadece bir gayr-ı Müslimin adının geçmiş olması dikkat çekmektedir.

2. Askerî Durum

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon'u askerî yönden ilgilendiren en önemli olay, kuşkusuz 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'dır. Bu savaş sırasında Trabzon, bulunduğu coğrafi konum gereğince doğuya yapılan askeri hareketlerde ordunun ikmalî ve ihtiyaçlarının karşılanması görevini üstlenmiştir.

Bu savaş sırasında Erzurum'a nakliye işlerinin gereği gibi yapılabilmesi için düzgün bir yola ihtiyaç vardı. İstanbul-Erzurum ulaşımı Trabzon merkezli sağlanıyordu. Savaş başladığı sıralarda Trabzon'dan Erzurum'a oldukça zor şartlar altında gerekli araç-gereç nakliyatı yapılmıştı.⁸²⁶

Savaşta Trabzon'un en büyük rolü Dördüncü Ordu'nun ikmalini sağlamak olduğundan, Trabzon'da bu yönde büyük gayretler gösterilmişti. Şehrin erzak naklindeki önemi, ATASE arşiv kataloglarındaki belgelerin tamamına yakınının asker ve askerî malzeme nakilleriyle ilgili olmasıyla anlaşılmaktadır.⁸²⁷

Savaş sırasında sadece nakliye yardımıyla yetinmeyen Trabzon halkı, bizzat savaşa katılarak memleketlerine olan bağlılıklarını ispatlamışlardır. Trabzon'da yetişmiş olan pek çok ünlü şahıs da savaşa katılarak halka öncülük etmiştir. Bunlardan birisi ünlü şâir Tıflî idi. Gönüllü olarak askere yazılmış ve Dördüncü Ordu bünyesinde doğu cephesinde savaşa katılmıştır.⁸²⁸ Aktif olarak savaş bölgesinde olmamasına rağmen, Trabzon şehrinin Osmanlı-Rus Savaşı'ndan olumsuz yönde etkilendiği anlaşılmaktadır.

1875 yılında Trabzon'un askerî yönden Dördüncü Ordu'ya bağlı olduğunu görüyoruz. Bu dönemde Trabzon'da bulunan Zabtiye Alayı iki taburdan oluşmaktaydı. Alay beyliği görevinde Abdi Bey ve idâre eminliğinde de Hacı Yusuf Efendi vardı. Birinci taburda tabur ağası Süleyman Ağa, ikinci taburda ise Hüseyin Bey görev yapıyordu. Birinci ve ikinci tabur beş bölükten oluşurken her

⁸²⁶ Karaçavuş, a.g.tz., ss. 33-34.

⁸²⁷ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Osmanlı-Rus Harbi Koleksiyonu, I-VII, Ankara, 1994-1995.

bir bölükte bir bölük ağası, bir muavini ve bir de jurnal emini bulunuyordu. Tabur Trabzon merkezde bulunurken bölükler sancak ve kazalara dağılmıştı.⁸²⁹ Bu dönemde Trabzon'daki sevk memuru Şakir Paşa'ydı.⁸³⁰

Askeri güçler süvari ve piyade olarak iki guruba ayrılmaktaydı. 1875 yılında Trabzon Zabtiye Alayında bulunan askerî yetkililerden sadece Trabzon Sancağı'nda bulunanların sayısını bir tabloyla aktarmak istiyoruz:⁸³¹

Süvari		Piyade	
Görevi	Görevli	Görevi	Görevli
Alay Beyi	1	Hesap Emini	1
Tabur Ağası	1	Bölük Ağası	4
İdare Emini	1	Muavini	6
Bölük Ağası	1	Jurnal Emini	3
Muavini	1	Kol Vekili	18
Jurnal Emini	1	Muavini	32
Kol Vekili	5	Er	303
Muavini	10	Toplam: 377	
Er	32		
Toplam: 53		Genel Toplam: 430	

Tablo-27: 1875 Yılında Trabzon Sancağı'nda bulunan asker sayıları.

Her bölükte birer tane jurnal emini bulunması istihbarat faaliyetlerine önem verildiğini göstermektedir. Süvarilerin piyadelere oranı % 12 civarındadır. Ulaşımın genelde atlarla sağlanması, bölgenin coğrafi yapısının sarp ve dağlık olmasının, bu oranın yüksekliğinde etkili olduğunu söyleyebiliriz. Birinci tabur Trabzon merkezdeyken ikinci tabur Lazistan Sancağı'nın merkezi Batum'da konuşlanmaktaydı. 1876 yılında idare emniği görevine Mustafa Hulusi Efendi atanmış olup diğer askeri birlikler ve askeri erkan sayısında ve süvari-piyade oranında herhangi bir değişiklik olmadığını görüyoruz.⁸³²

1877 yılında Trabzon Alaybeyliğine Cemal Bey, idare emniğine Hacı Yusuf Efendi ikinci kez atanmıştır. 1878 yılında Alaybeylik görevi el değiştirerek bu göreve Abdülkerim Bey getirilmiştir. 1877-1878 savaş yılları olmasına rağmen

⁸²⁸ Akbulut, *Trabzon Şairleri*, Trabzon, 1951, ss. 61-63.

⁸²⁹ T.V.S., Def'a 7, ss. 90-91.

⁸³⁰ T.V.S., Def'a 7, s. 81.

⁸³¹ T.V.S., Def'a 7, s. 92.

⁸³² T.V.S., Def'a 8, ss. 91-93.

personel sayılarında herhangi bir değişiklik olmamıştır.⁸³³ Bu durum Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Trabzon'da askeri açıdan bir önlem alınmasına gerek duyulmadığı anlamına gelmez. Çünkü salnâmeler genel olarak bir önceki yıla ait bilgileri içermektedir.

1879 yılına gelindiğinde bu döneme ait salnâmeye göre Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona ermesinden sonra, yapılan Berlin Antlaşması'yla Batum'un Ruslara bırakıldığı ve Trabzon'da askeri yapıda bir kısım değişiklikler olduğu görülmektedir. Bu değişikliklerle Trabzon vilâyetindeki tabur sayısı ikiden üçe çıkarılmış, Alaybeyi Abdülkerim Bey olmuştur. Birinci taburdaki bölük sayısı 5'i piyade 1'i süvari olmak üzere 6 bölüğe, ikinci tabur 4'ü piyade 1'i süvari olmak üzere 5 bölüğe ve üçüncü tabur 1 piyade 1 de süvari olmak üzere 2 bölüğe bölünerek askerî kuvvetler toplam 3 tabur ve 13 bölükten oluşturulmuştur.⁸³⁴

Daha açıklayıcı olması bakımından bu bilgileri bir tablo halinde şöyle sıralayabiliriz:

Piyade				
Görevi	1. Tabur	2. Tabur	3. Tabur	Toplam
Alaybeyi	1	-	-	1
İdare Emni	1	-	-	1
Tabur Ağası	1	1	1	3
Hesap Emni	1	1	1	3
Bölük Ağası	5	4	1	10
Muavini	4	4	1	9
Jurnal Emni	4	4	1	9
Başçavuş	4	4	1	9
Kol Vekili	18	16	4	38
Bölük Emni	5	4	1	10
Kol Vekili Muavini	37	32	9	78
Erlər	309	264	89	662
Toplam:	390	334	109	833
Muvakkat :				200
Toplam:				1.033

⁸³³ T.V.S., Def'a 9, ss. 86-88; T.V.S., Def'a 10, ss. 101-104.

⁸³⁴ T.V.S., Def'a 11, ss. 95-96.

Süvari				
Bölük Ağası	1	1	1	3
Muavini	1	1	1	3
Jurnal Emni	1	1	1	3
Başçavuş	1	1	1	3
Kol Vekili	4	4	4	12
Bölük Emni	1	1	1	3
Kol Vekili Muavini	8	8	9	25
Erler	32	32	77	141
Toplam:	49	49	95	193
Genel Toplam:	439	383	204	1.226

Tablo-28: 1879 yılı Trabzon Vilâyeti askeri personel sayıları.

Tabloda dikkati çeken hususların başında 200 kişilik yedek bir kuvvetin hazır tutuluyor olmasıdır. Ayrıca süvari kuvvetlerin 3. taburdaki asker sayısından fazla olması da dikkat çekicidir. Bunun nedeninin, 3. taburun bulunduğu Gümüşhane'nin dağlık bir arazi yapısına sahip olmasından kaynaklandığı muhtemeldir.

Yukarıdaki askeri kuvvetlere ilaveten vilâyet merkezinde ayrıca bir de Topçu Zabitanı adı altında iki taburdan oluşan ve her taburda birer bölük bulunan ek bir kuvvet daha hizmet vermiştir. Buradaki personel arasında her taburda bir cerrah olduğunu görüyoruz. Ayrıca şehrin çeşitli bölgelerinde tabyalar kurulmuştur. Bu tabyalar; Kanboz, Telli, Güzelhisar, Moloz, İncirlik, Kalyonburnu, Orta, Polathane, Kireçhane, Kavak, Sargana, Akçakale ve Macar tabyalarıydı.⁸³⁵

1881 yılında askeri yapıda, idari yapıdaki değişikliklerden kaynaklandığını düşündüğümüz bazı farklılıklar görmekteyiz. Alaybeyi değişerek yerine Hasan Bey atanmıştır. Canik sancak olarak tekrar Trabzon'a bağlanınca tabur sayısının 4'e çıktığı, Trabzon merkezde 6 piyade ve 1 süvari bölüğünün olduğu ve merkez taburda toplam 443 personel bulunduğu görülmektedir. Vilâyet genelinde ise bu sayı iki yıl öncesine göre azalarak 868 kişiye düşmüştür. Sancak ve dolayısıyla tabur sayısının artmasına rağmen personel sayısındaki bu düşüşte savaşın sona ermesiyle alınan tedbirlerin hafifletilmesinin etkili olduğu söylenebilir. Bu

⁸³⁵ T.V.S., Def'a 11, ss. 98-99.

görüşümüzü destekleyen bir diğer gelişme de muvakkat olarak tutulan askerlerin 1881 yılında kayıtlarda yer almamasıdır.⁸³⁶

1887 yılı vilâyet salnamesinde yine Dördüncü Ordu'ya bağlı olan Trabzon Vilâyeti'nin, askeri açıdan önemli değişiklikler arzettiğini görmekteyiz. Bu değişiklikler çerçevesinde Trabzon'da 33. Tali Fırka Kumandanlığı kurulmuş, komutanlığına İsmail Hakkı Paşa getirilirken, Trabzon merkez komutanlığına da Mehmed Rıza Paşa atanmıştır. Trabzon Mukaddem 82. Redif Alayı 3 ve Tali 130. Alay 3'er taburdan oluşmaktaydı. Ayrıca 21. fırkanın 42. mukaddem mirlivalığına da Ahmed Muhlis Paşa atanmıştır.⁸³⁷

Trabzon Kalesi'nde Nizamiye Alayının birinci taburu konuşlanırken görevliler arasında doktor, eczacı ve cerrahların varlığını görüyoruz. Hamidiye Askerî Hastanesi adında bir hastahânenin de varlığını gördüğümüz bu salnâmede hastane görevlileri arasında bir müdür, iki doktor, iki eczacı ve iki cerrahın adları yer almaktadır.⁸³⁸ Ayrıca bu dönemde Trabzon'da bir askeri sevkıyat komisyonu kuruldu. Reisliğine Miralay Selim Bey getirilen bu komisyonun 8 üyesi vardı.⁸³⁹

1891 yılında yukarıdaki askeri durumda önemli bir değişiklik görmüyoruz. 33. Tali Fırka Komutanlığına Mehmed Salih Paşa atanmış olup, 82. Redif Alayına Miralay Mazhar Bey, Tali 130. Redif Alayına Kaymakam Mehmed Zeki Bey getirilmiştir. Her iki alay da 4 taburdan oluşuyordu. Bu askeri yapıya ilaveten 65. Livanın 129. alayının 3. taburu, 83. Mukaddem Alayının 2. taburu da Trabzon Vilâyetinde konuşlandırılmıştı.⁸⁴⁰

1893 yılında Trabzon 14. Fırka Kumandanlığı ihdas edilmiş ve komutanlığına Mustafa Cavid Efendi atanmıştır. Bu dönemde 53. alayın miralay, Trabzon iskele ve rıhtım inşaatı komisyonu başkanlığını da yürüten Mazhar Bey, Nizamiye 27. alayın komutanı Hasib Bey'di. Bu dönemde Trabzon, Hopa ve Rize'de birer tabur bulunurken, Trabzon, Rize, Samsun ve Giresun'da birer alay bulunuyordu. Of, Sürmene, Maçka ve Vakfikebir gibi kazalarda da birer tabur

⁸³⁶ T.V.S., Def'a 12, ss. 90-93.

⁸³⁷ T.V.S., Def'a 13, ss. 112-116.

⁸³⁸ T.V.S., Def'a 13, s. 114.

⁸³⁹ T.V.S., Def'a 13, s. 114.

⁸⁴⁰ T.V.S., Def'a 14, ss. 124-129.

bulundurulması dikkat çekmektedir.⁸⁴¹ Bir yıl sonra 10 Eylül 1894 tarihli bir belgeye göre vilayet merkezindeki zabtiye alayında bulunan amir, zabitan ve askerleri şöyle sıralayabiliriz:⁸⁴²

Vilayet merkezinde bulunanlar			
Görevi	Süvari	Piyade	Toplam
Alaybeyi	0	0	1
Tabur Ağası	0	0	1
İdare Emini	0	0	1
Hesap Emini	0	0	1
Bölük Ağası	1	6	7
Muavini	1	6	7
Jurnal Emini	1	6	7
Kol Vekili	4	25	29
Bölük Emini	1	6	7
Kol Muavini	8	45	53
Erler	19	266	285
Tahsildar Kol Vekili	0	4	4
Tahsildar Kol Muavini	0	8	8
Tahsildar Erler	5	35	40
Toplam:	40	407	451
Muvakkat:	5	25	30
Genel Toplam:	45	432	481

Tablo-29: 1894 yılında Trabzon merkezdeki asker ve polis sayısı

Bu rakamlar, 63.000 civarında olan şehir merkezi nüfusunun güvenliğinin toplam 481 kişiyle sağlandığını göstermektedir. Ayrıca Ermeni ayaklanmalarına karşın yedekte bir miktar güç tutulduğu da dikkat çekmektedir. Aynı belgede vilâyet genelindeki askeri erkan sayısı 1.067 kişidir. Buna göre Trabzon merkezde bulunan askeri personel sayısı vilâyet genelindekilerin yarısına yakın bir sayıdadır. Ermeni olaylarıyla ilgili Trabzon merkezde alınan önlemlerin bu sayının artmasında önemli bir rolü olduğunu düşünüyoruz.

1895 ve 1898 yıllarında 14. Trabzon Fırkası Kumandanlığı'nda Ahmet Hamdi Paşa görev yapıyordu. Bu dönemde Erkân-ı Harbiye Dairesi'nin tesis edildiğini görüyoruz. Bu dairenin reisi Sami Bey'di. Yine bu dönemde Dîvân-ı Harp Heyeti kurulmuş ve heyette Miralay Hasbi Bey, Binbaşı Hilmi Efendi ile Kol Ağası Mehmed Efendi bulunuyordu.⁸⁴³

⁸⁴¹ T.V.S., Def'a 15, ss. 137-143.

⁸⁴² B.O.A., Y.PRK.UM., Dosya No: 30, Gömlek No: 59.

⁸⁴³ T.V.S., Def'a 16, s. 138; T.V.S., Def'a 17, s. 264.

6 personelden oluşan Tahsilat Komisyonu ile 3 personelden oluşan Sevkıyat Komisyonu da bu dönemin askerî yapısında varlığını gördüğümüz iki komisyondur. Trabzon Kalesi askerî görevlileri arasında Kaymakam Ömer Cemil Bey'le bir doktor, bir eczacı, bir cerrah, bir tabur katibi, bir marangoz, bir tabur imamı, üç mülazım ve bir demirci bulunuyordu.⁸⁴⁴ Yine bu dönemde Trabzon Nizamiye 27. Alaya bağlı 3. Tabur merkezde, Redif 53, 54, 56. alaylara bağlı taburları da kazalarda görüyoruz.⁸⁴⁵

1900 yılında 14. Trabzon Fırkası'nın kumandanlığında yine Ahmed Hamdi Paşa görev yaparken, Fırka Erkân-ı Harbiye Dâiresi Reisliği görevine Tefvîk Bey, Fırka Divan-ı Harb Dairesi Kaimmakamlığı'nda da Sadık Bey görev yapmaktadır. 14. Trabzon Fırkası'na bağlı olarak 27. Rize Livası ve 28. Samsun Livası'nın bu sancaklarda askeri hizmetleri yürüttüğünü görmekteyiz.⁸⁴⁶

1900 yılı askerî yapısı içerisinde Dördüncü Ordu'ya bağlı Trabzon İlâve Fırkası adıyla yeni bir askerî birliğe rastlıyoruz. Kumandanı Kaymakam Fuad Bey'di. İlâve fırkaları ilâve livalarına, ilâve livaları ilâve alaylarına, ilâve alayları da ilâve taburlarına ayrılıyordu. Bu ayırıma göre Trabzon, Giresun ve Amasya'da birer ilâve fırkası bulunuyordu. Trabzon İlâve Fırkası'na bağlı Trabzon ve Sürmene'de birer ilâve alayı vardı. Trabzon'a bağlı Rize ve Giresun ilâve livâlarıyla Amasya İlâve Fırkası'na bağlı Samsun livâsı ayırımı yapılmıştı. Trabzon İlâve Alayı'na bağlı 4 taburda birer kolağası ve dörder tane de mülazım-ı evvel görev yapıyordu.⁸⁴⁷

23 Haziran 1884 tarihli arşiv belgesinde yukarıdaki askerî yapı içerisinde Trabzon'da askerî güçlere ait Tophane'de bir silah fabrikasının varlığını ve bu fabrikada çok çeşitli silah ve mühimmat malzemesi üretildiğini görmekteyiz.⁸⁴⁸ Askerî kuvvetler, sadece halkın güvenliğini sağlamakla kalmayıp aynı zamanda

⁸⁴⁴ T.V.S., Def'a 16, s. 139.

⁸⁴⁵ T.V.S., Def'a 16, ss. 140-143.

⁸⁴⁶ T.V.S., Def'a 18, s. 142.

⁸⁴⁷ T.V.S., Def'a 18, ss. 154-163.

⁸⁴⁸ B.O.A., Y.PRK.ASK., Dosya No: 23, Gömlek No: 22.

silah malzemesi üretip ihraç etmekteydi. Yine Trabzon halkı zaman zaman yaptığı yardımlarla da Osmanlı ordusuna katkılarda bulunuyordu.⁸⁴⁹

Osmanlı yöneticileri özellikle Ramazan ve Kurban bayramlarında çeşitli vilayetlerde ve dolayısıyla Trabzon vilayetinde bulunan askerlere hiçbir ayırma tabi tutmaksızın birer maaş ikramiye vermişlerdir.⁸⁵⁰

1875-1900 yılları arasında Trabzon'daki askerî yapı; sosyal, siyasi ve askerî şartlar gereği bir kısım gelişmeler göstermiştir. Osmanlı-Rus Savaşı sırasında stratejik konumu itibarıyla Trabzon, sevkıyat merkezi rolünü üstlenmiştir. Savaş sonrası dönemde asker sayıları artmış, özellikle Ermeni olayları sırasında ve sonrasında şehirde gerekli önlemlerin alınabilmesi için hem asker sayıları artırılmış hem de çeşitli kaza merkezlerine büyük birlikler kurulmuş ve gerektiği zaman kullanılmak üzere bir miktar yedek güç hazır tutulmuştur. Yüzyılın sonunda *İlâve Birlikleri* tesis edilerek şehrin güvenliği en üst seviyeye çıkarılmaya çalışılmıştır.

3. Adli Yapı

1875 yılı vilâyet salnâmesinde vilâyet erkânı içerisinde Vilâyet Temyiz Divanı başkanı Abdülkadir Efendi birinci sırada gösterilmektedir. Vilâyet Merkez Nâibi Süleyman Vehbi Efendi de üçüncü sırada yer almaktadır. Bununla birlikte vilâyet idaresi bölümünde Merkez Sancak Nâibi Hacı Mustafa Efendi vâililiğin doğal üyeleri arasında ikinci sırada yer almaktadır.⁸⁵¹

Trabzon'da Vilâyet Temyiz Divanı'yla Hukuk Temyiz Meclisi gibi kuruluşlar adelet mekanizmasının çalışmasında ve adli yapının işleyişinde önemli üst makamlar olarak görev yapmaktaydılar. Vilâyet Temyiz Divanı başkanı Abdülkadir Bey, başkatibi Hacı Hasan Efendi, ikinci katip, Arif Hikmet Efendi, mümeyyizler; Ali Bey, Nuri Ağa, Osman Efendi, Velisar Ağa ve Hacı Agop Ağa'ydı. Ayrıca müsveddeleri temize çekme görevini yerine getiren bir mübeyyiz,

⁸⁴⁹ 22 Nisan 1896 tarihli askerî bir belgede Trabzon halkının 7.000 kuruş değerinde Lirây-ı Osmânî'yi İlane-i Harbiye komisyonuna bağışladığı görülmektedir. B.O.A., Y.PRK.ASK., Dosya No: 32, Gömlek No: 30.

⁸⁵⁰ B.O.A., Y.PRK.ML., Dosya No: 12, Gömlek No: 35. Belge, 14 Mayıs 1891 tarihlidir.; B.O.A., Y.MTV., Dosya No: 79, Gömlek No: 45. Belge, 23 Haziran 1893 tarihlidir.

⁸⁵¹ T.V.S., Def'a 7, ss. 41-42.

iki kayıt memuru ve onlara bağı iki mülazım bu temyiz divanında görev yapmaktaydı.⁸⁵²

Hukuk Temyiz Meclisi başkanlığını Süleyman Vehbi Efendi yürütürken, başkatip Mustafa Şevket Bey, mümeyyizler; Mehmed Ağa, İbrahim Efendi, Yorika Ağa, Ohannes Ağa, hukuk davaları ser kâtibi Salih Safvet Efendi'ydi. İki adet sorgu memuru, bir dava katibi, bir cinayet mümeyyizi ve bir de kayıt memuru bu görevlilere yardımcı olarak bu mecliste görev yapmaktaydı.⁸⁵³

Her iki hukuk kurumunda da gayr-ı Müslimlerin varlığını görüyoruz. Bu durum bu dönemlerde gayr-ı Müslimlerin bu mahkemelerde hukuk problemlerini çözmeye çalıştıklarını ve kendi temsilcilerinin de bu meclislerde varlığını sürdürdüklerini ortaya koymaktadır.

Şehirde bulunan diğer mahkemeler, Şeriye Mahkemesi ve Ticaret Mahkemesi'dir. Şeriye Mahkemesi'nde bir başkatip, üç katip ve bir tezkiye katibiyle iki kayıt memurunun görev aldıklarını görüyoruz. Ticaret Mahkemesi reisi İsmail Hakkı Efendi ile birlikte bu mahkemede, doğal azalardan birisi gayr-ı Müslim iki kişi, iki katip, bir zabıt katibi, bir kayıt memuru ve ikisi gayr-ı Müslim olan dört geçici aza görev yapıyordu. Lazistan ve Gümüşhane sancaklarının merkezlerinde de birer ticaret mahkemesi vardı.⁸⁵⁴ Kazalarda halkın hukuk problemleri naiblerle hallediliyordu. Her kazada bir naib, üç mümeyyiz ve bir katip görev yapıyordu.⁸⁵⁵

1876 yılında bir önceki yıla göre önemli bir farklılık olmadığını söyleyebiliriz. Vilâyet erkanı içerisinde Vilâyet Temyiz Divanı başkanının adı geçmemektedir. Bununla birlikte Vilâyet Temyiz Divanı ve Hukuk Temyiz Meclisi'nin başkanlıklarını başkâtiplerin yaptığını görüyoruz.⁸⁵⁶

1877 yılında Merkez Nâibliği'ne ve Vilâyet Temyiz Divanı başkanlığına Ahmed Şükrü Efendi atanırken, Hukuk Temyiz Meclisi reisliğine de Hikmet

⁸⁵² T.V.S., Def'a 7, s. 43.

⁸⁵³ T.V.S., Def'a 7, s. 43.

⁸⁵⁴ T.V.S., Def'a 7, s. 52.

⁸⁵⁵ T.V.S., Def'a 7, s. 58.

⁸⁵⁶ T.V.S., Def'a 8, ss. 41-51.

Beyefendi atanmıştır.⁸⁵⁷ Bu dönemde Şer'iyye Mahkemesi ve Ticaret Mahkemesi yöneticilerinde herhangi bir değişiklik görünmemektedir.⁸⁵⁸

1878'de Merkez Nâibliği ve Vilâyet Temyiz Divanı başkanlığına Ahmed Hamdi Efendi, Hukuk Temyiz Meclisi başkanlığına da Hacı Rıza Efendi atanmıştır.⁸⁵⁹ Aynı yıl Trabzon Şer'iyye Mahkemesi'nde katip sayısı 5'e çıkarken yine 2 kayıt memuru görev yapmaktadır. Ticaret Mahkemesi yönetiminde ise herhangi bir değişiklik söz konusu değildir.⁸⁶⁰

1879 senesinde şehrin hukuki yapısında kayda değer bir değişiklik olmadığını görüyoruz. Görevlilerin büyük bir bölümü bir önceki yıl görev yapanlarla aynı olmakla birlikte Şer'iyye Mahkemesi başkatibi değişerek Mehmed Sufi Efendi bu göreve atanmıştır. Bununla birlikte nahiyelerde naib vekilliklerini görüyoruz.⁸⁶¹

1881 yılında Trabzon adlî teşkilatında bir kısım yeni hakuk daireleri kurulmuştur. Vilâyet Meclisi reisliğinde merkez nâibi Mustafa Hakkı Efendi'yi görüyoruz.⁸⁶² Bu dönemde Trabzon adliye teşkilatında İstinaf Mahkemesi, Bidayet Mahkemesi ve Ticaret Mahkemesi vardı.

İstinaf Mahkemesi, Hukuk ve Ceza dairelerinden oluşuyordu. Hukuk Dairesi başkanı merkez nâibi Mustafa Hakkı Efendi iken ikisi gayr-ı Müslim üç azası vardı. İstinaf Mahkemesi savcısı Abuk Efendi, başkatibi Arif Efendi, Hukuk Dairesi aza mülazımı Zühdü Efendi, katipleri Temel Efendi ve Hamid Efendi'ydi. Trabzon Ceza Dairesi reisi Sadettin Efendi olup biri boş, biri gayr-ı Müslim olan 4 azası vardı. Bu dairenin aza mülazımı Hafız Zühdü Efendi, katipleri Osman Efendi ve Mahmud Efendi'ydi. Ayrıca 4 mübaşir ve 1 de odacı bu mahkemede görev yapıyordu.⁸⁶³ Trabzon Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi, reisi Hacı Rıza Efendi ile Hafız Süleyman Efendi ve Hamparsum Efendi adlı azalardan oluşuyordu. Bu mahkemenin Ceza Dairesi'ni oluşturan görevliler şunlardı: Reisi

⁸⁵⁷ T.V.S., Def'a 9, ss. 39-41.

⁸⁵⁸ T.V.S., Def'a 9, ss. 45-49.

⁸⁵⁹ T.V.S., Def'a 10, ss. 43-45.

⁸⁶⁰ T.V.S., Def'a 10, ss. 49, 58.

⁸⁶¹ T.V.S., Def'a 11, ss. 57, 60.

⁸⁶² T.V.S., Def'a 12, s. 49.

⁸⁶³ T.V.S., Def'a 12, ss. 54-55.

Hacı Hasan Efendi, biri gayr-ı Müslim iki azası, savcı yardımcısı Yusuf Agah Efendi, icra memurluğu boş, başkatip Salih Efendi, iki aza mülazımı, dört zabıt katibi ve iki mübaşir.⁸⁶⁴

Trabzon Ticaret Mahkemesi, reisi Hafız Hulusi Efendi, daimi azaları Şükrü Efendi ve Yorika Efendi ile 13 muvakkat azadan ibaretti.⁸⁶⁵ 1887 yılında Vilâyet Meclisi üyeliğinde İstinaf Mahkemesi reisi Mehmed Salim Efendi'yi görüyoruz. Bu dönemde Vilâyet Encümeni Adliyesi adlı bir adlî üst kuruluş kurulmuş ve başkanlığını İstinaf Mahkemesi reisi, azalıklarını yine bu mahkemenin ikinci reisi ve genel savcısı, Vilâyet Ticaret Mahkemesi reisi, Merkez Bidâyet Mahkemesi birinci ve ikinci reisleri ile merkez genel savcı yardımcısı yapmaktaydı.⁸⁶⁶ 1887 yılı vilâyet salnâmesinde yer alan 1885 yılına ait Trabzon'daki mahkemelerde görülen dava sayıları aşağıdaki gibidir.⁸⁶⁷

İstinaf Mahkemesi			
Hukuk Dairesi		Ceza Dairesi	
Bir önceki yıldan aktarılan	46	Bir önceki yıldan aktarılan	117
1885 yılında meydana gelen	33	1885 yılında meydana gelen	132
Bu yıl görülen ve ayrılan	52	Bu yıl görülen ve ayrılan	128
Bir sonraki yıla aktarılan	27	Bir sonraki yıla aktarılan	121
Toplam:	79	Toplam:	249
Bidayet Mahkemesi			
Hukuk Dairesi		Ceza Dairesi	
Bir önceki yıldan aktarılan	115	Bir önceki yıldan aktarılan	29
1885 yılında meydana gelen	293	1885 yılında meydana gelen	427
Bu yıl görülen ve ayrılan	184	Bu yıl görülen ve ayrılan	392
Süreleri dolup iptal olan	103	Bir sonraki yıla aktarılan	64
Bir sonraki yıla aktarılan	121	Toplam:	456
Toplam:	408		
Ticaret Mahkemesi			
Bir önceki yıldan aktarılan			68
1885 yılında meydana gelen			200
Bu yıl görülen ve ilama eklenen			117
Süreleri dolup iptal olan			92
Bir sonraki yıla aktarılan			59
Toplam:			268

Tablo-30: 1885 yılında Trabzon mahkemelerinde görülen dava sayıları

⁸⁶⁴ T.V.S., Def'a 12, ss. 55-56.

⁸⁶⁵ T.V.S., Def'a 12, ss. 56-57.

⁸⁶⁶ T.V.S., Def'a 13, s. 100.

⁸⁶⁷ T.V.S., Def'a 13, ss. 137-140.

İstinaf Mahkemesi'nde görülen davaların önemli çoğunluğunu Ceza Dairesi davaları oluştururken, Bidayet Mahkemesi'nde her iki dairede görülen dava sayıları birbirine yakındır.

Trabzon merkezde görev yapan mahkeme reisleri şunlardı: İstinaf Mahkemesi Hukuk Dairesi reisi Mehmed Salim Efendi, Ceza Dairesi reisi Ali Rıza Efendi, Ticaret Mahkemesi reisi Hulusi Efendi, Merkez Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi reisi Ziya Efendi, Ceza Dairesi reisi Aleksandır Efendi.⁸⁶⁸ Burada bir gayr-ı Müslimin ceza Dairesi reisliğine kadar yükselebildiğini görüyoruz.

1893-1900 yılları arasında Trabzon mahkemelerinin başkanlıklarını şu isimler yürütüyordu:⁸⁶⁹

Görevi	Yılı	Mahkeme Başkanı
Merkez naibi, Vilâyet İstinaf Mahkemesi Hukuk Dairesi reisi, Vilâyet Meclisi üyesi ve Vilâyet Encümen Adliyesi başkanı	1893	Necmeddin Bey
	1895	Burhaneddin Efendi
	1898	Ahmed Nazif Efendi
	1900	Mahmud Hamdi Efendi
İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi reisi	1893	Hamdi Bey
	1895	Ahmed Esad Efendi
	1898	Ahmed Lütü Efendi
	1900	Yusuf Recai Efendi
Vilâyet Ticaret Mahkemesi reisi	1893	İbrahim Hakkı Bey
	1895	İbrahim Hakkı Bey
	1898	Seyfi Efendi
	1900	Mehmed Seyfi Efendi
Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi reisi	1893	Ziya Efendi
	1895	Ziya Efendi
	1898	Talat Efendi
	1900	Osman Zeki Efendi
Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi reisi	1893	Fehmi Efendi
	1895	Abdurrahman Talat Ef.
	1898	İsmail Hakkı Efendi
	1900	Ömer Yünni Bey

Tablo-31: 1893-1900 Trabzon mahkemeleri başkanları.

1893-1900 yılları arasında Trabzon adliye teşkilatında görev yapan mahkeme başkanlarının tamamına yakını değişmiş görünmektedir. 1898 ve 1900

⁸⁶⁸ T.V.S., Def'a 13, ss. 100-103.

⁸⁶⁹ T.V.S., Def'a 15, ss. 118-129; T.V.S., Def'a 16, ss. 118-129; T.V.S., Def'a 17, ss. 242-249; T.V.S., Def'a 18, ss. 116-135.

yıllarında diğer yıllardan farklı olarak İcra ve Mukavele dairelerinin kurulduğunu görüyoruz.⁸⁷⁰

1891 yılında vilâyet erkanı içerisinde merkez nâibi ve istinaf mahkemesi birinci reisini görüyoruz. Vilâyet Encümeni Adliyesi'nin reisliğini de İstinaf Mahkemesi reisi yürütüyordu. İstinaf Mahkemesi; Hukuk Dairesi başkanlığını Asım Bey, Ceza Dairesi başkanlığını Ahmed Esad Efendi, Ticaret Mahkemesi başkanlığını İbrahim Hakkı Bey, Merkez Bidayet Mahkemesi; Hukuk Dairesi başkanlığını Ziya Efendi, Ceza Dairesi başkanlığını Asım Bey yerine getirirken bu dönemde bir de Sorgu Dairesi kurulmuş ve başkanlığına Fethi Bey atanmıştır.⁸⁷¹

1875-1900 yılları arasında Trabzon adliye teşkilatının zaman içerisinde çeşitli gelişmeler gösterdiğini, zamana ve ihtiyaçlara göre yeni adli kurumlar kurulduğunu, mahkeme başkanlıklarının sık sık el değiştirdiğini, mahkemelerde görülen davaların önemli bir bölümünün ait olduğu yıl içerisinde görüldüğünü ve geri kalanların bir sonraki yıla bırakıldığını görmekteyiz. Vilâyet merkezinde Temyiz ve Hukuk divanları, merkez naibleri, vilâyet encümen adliyesi, istinaf mahkemesi, bidayet mahkemesi, ticaret mahkemesi gibi hukuki kurum ve kurullarda davalar görülerek karara bağlanırken, sancaklarda liva meclisleri, liva bidayet ve ticaret mahkemeleri, kaza merkezlerinde naiblikler ve nahiyelerde naib vekillerinin hukuki problemleri çözerek karara bağlanıyordu.

⁸⁷⁰ T.V.S., Def'a 17, s. 249; T.V.S., Def'a 18, s. 135.

⁸⁷¹ T.V.S., Def'a 14, ss. 114-117.

SONUÇ

XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875-1900) Trabzon konulu çalışmamızda ortaya çıkan sonuçları şöyle özetleyebiliriz:

Tarih kaynaklarında Trabzon kelimesi oldukça eski dönemlere kadar uzanmaktadır. Şehir hakkında ilk bilgi veren kaynağın M.Ö. 400 yılında bölgeye gelen Ksenophon (M.Ö. 430-355) olduğu belirtilmektedir. Tarihi süreç içerisinde Trabzon kelimesi, *Trapezus*, *Trapeza*, *Trapezunte*, *Trebizonde*, *Trabezunde*, *Atrabezuî*, *Trabezonda*, *Trebexonda*, *Trebezonda*, *Trebisond*, *Trapezunt* ve *Tarabison* gibi isimlerle anıldıktan sonra son şeklini almıştır.

Şehrin kuruluş tarihinin M.Ö. 7000 yıllarına kadar dayandığı belirtilmekte ise de, genel kabule göre M.Ö. 2000'li yıllara kadar uzandığı söylenebilir.

M.Ö. 1000-756 yılları arasında Trabzon'a sırasıyla Hititliler, Urartular, Persler, Bizanslılar gibi Karadeniz'de ticaret kolonileri bulunan millet veya devletlerin hakim olduğu görülmektedir. Şehre M.Ö. 756-M.S. 50 yılları arasında Miletliler, Kimmerler, İskitler, Asurlular, Lidyalılar ve Medler değişik zamanlarda hakim olmuşlardır. M.S. 50-395 yılları arasında Roma İmparatorluğu, bu imparatorluğun M.S.395 yılında ikiye ayrılmasından sonra Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu Trabzon'u elinde bulundurmuştur. Uzun süre Bizans hakimiyetinde kalan Trabzon şehri, 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'nun Türkleşmesiyle birlikte Trabzon ve civarına yavaş yavaş Türkmen boyları yerleşmeye başlamıştır.

1427-1458 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin şehri fethetmeye yönelik ilk girişimlerinden sonra, 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet Trabzon'u Türk hakimiyetine dahil etmiştir. Bu tarihten sonra Osmanlı

hakimiyetinde kalan Trabzon, Birinci Dünya Savaşı sırasında kısa bir süre Rus işgaline maruz kalmış ancak şehrin denetimi tekrar Türkler'in eline geçmiştir.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde şehrin sosyo-kültürel yaşamı çerçevesinde aile içi ilişkilerde, geleneksel Türk aile yapısının izlerini görmek mümkündür. Bununla birlikte dini inançların da aile yapısı üzerinde önemli etkileri olduğu anlaşılmaktadır. Aile içi ilişkiler ataerkil bir özellik taşımaktadır. Aile içi ve aileler arası ilişkiler kapsamında değerlendirilebilecek evlenme, boşanma, nikah, nişan, düğün gibi törenlerde eski Türk geleneğinin ve aynı zamanda İslam inancının hakim izlerini görmek mümkündür. Geleneksel Türk aile yapısıyla birlikte İslam inancının aile kurumuna verdiği önemin de etkisiyle sağlam bir aile yapısından, işbirliği ve dayanışmadan söz edilebilir. Dönemimizdeki boşanma olaylarının az sayıda olması bunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Aile yapısında tek eşlilik esas olmakla birlikte nadiren de olsa birden çok evliliğe dair kayıtlar da bulunmaktadır. Öte yandan evlilik öncesi veya sonrasında herhangi bir ayrılık nedeniyle kadının mağduriyetini gidermeye yönelik birtakım tedbirlerin alınması dikkate değerdir. Bu bağlamda başlık parası, mehir ve tereke taksiminde kadına ait olan haklar yasal sınırlarla teminat altına alınmıştır. Ayrıca yetimlerin haklarının korunmasına büyük özen gösterilmesi, yetimin malını korumak için vasîlik kurumunun büyük ölçüde işlevsellik kazanması önemlidir.

Toplumsal hayattaki sosyal ilişkilerde herhangi bir sosyal tabakalaşma veya sosyal sınıfın olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte idari veya toplumdaki statü gereği *efendi, ağa, bey, zade, paşa, hazret, hacı* ve *el-hac* gibi bir takım sıfatların kullanıldığı görülmektedir.

Trabzon şehrinin nüfusunda yıllara göre birtakım değişiklikler göze çarpmaktadır. Örneğin 1875 yılında Trabzon merkezde 6.409 Müslüman yaşarken 1900 yılında bu rakam 43.638'e yükselmiştir. Aynı şekilde şehirde yaşayan Rum nüfusun 1.630'dan 16.369'a, Ermeni nüfusun 1.349'dan 6.023'e ve Katolik nüfusun da 414'den 715'e çıktığını görmekteyiz.

Trabzon'da Türk nüfusunun hakim bir şekilde varlığı gözükmele birlikte, bunun yanında Rum, Ermeni, Çerkez, Gürcü gibi etnik unsurların varlığından da söz edilebilir.

Trabzon'daki nüfusun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır. Geri kalanı ise azınlık statüsündeki Hristiyan nüfustan müteşekkildir. Müslüman nüfusu geçmiş dönemlerde ihtida eden gayr-ı Müslimlerle birlikte Türkler oluşturmaktadır. Hristiyan nüfus ise ağırlıklı olarak Rum ve Ermenilerden oluşmaktadır. Bütün bunların yanında az sayıda da olsa ticaret amacıyla şehre gelip yerleşen Rus, İran, Fransız ve İngiliz vatandaşlarının da mevcudiyetinden söz edilebilir.

Azınlık konumundaki Hristiyan nüfusun dini inançlarını yaşamada özgür bırakıldıkları, din hizmetlerini kendi din adamlarının vasıtasıyla sürdürdükleri ve Osmanlı Devleti'nin onların dini yaşayışlarını güvence altına aldığını görüyoruz. Ayrıca gayr-ı Müslimler serbestçe kendi okullarını açıp kendi anlayışları doğrultusunda eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürebilmişlerdir. Ancak özellikle Osmanlı Devletinin zayıflamasıyla birlikte bu okullarda daha çok misyonerlik faaliyetlerinin hız kazanması dikkat çekicidir. Aynı zamanda bu faaliyetlerin Amerika, İngiltere ve Fransa gibi devletler tarafından organize ve finanse edilmesi oldukça düşündürücüdür. Şehirde bu devletlere ait nüfusun oldukça az olmasına karşın, onların desteğiyle çok sayıda azınlık okulunun açılması veya açılmak istenmesi, bu okulların hangi amaca hizmet ettiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Ancak devletin bu samimi yaklaşımına rağmen toplum içerisinde millet-i sadıka olarak tanımlanan Ermenilerin başını çektiği ve dış güçlerin de etkisiyle isyan hareketinin başlatılması oldukça manidardır.

Sosyal hayatta Müslüman ve gayr-ı Müslim nüfus arasındaki ilişkiler 1895 yılındaki Ermeni ve Rum isyanlarına kadar genelde barış, huzur ve hoşgörü kapsamında devam etmiştir. Ancak bu tarihten sonra birtakım bölücü faaliyetlerin etkisiyle gayr-ı Müslimlerle, Müslüman halk arasında önemli ölçüde ihtilaflar ortaya çıkmıştır.

İncelediğimiz dönemde şehirde bir çok vakıf, cami, medrese, imaret ve hastahane gibi toplumsal fonksiyonları yerine getiren kurum bulunmaktadır. Buna ilaveten gayri Müslimlerin ihtiyaçlarına yönelik kiliselerin yaygınlığı ve etkinliği de dikkat çekmektedir.

Trabzon'da ilk kez 1865 yılında devlete ait bir matbaa kurulmuştur. 51 yıl ayakta kalmayı başaran bu matbaada bir takım eserlerin yanı sıra, 1896-1916 yılları arasında *Trabzon Gazetesi* çıkarılmıştır. Ayrıca matbaa *vilâyet salnameleri* ve devlete ait bir takım resmî yayınların basımını gerçekleştirmiştir. Şehirde devlet matbaasının yanı sıra bazı özel matbaalar da kurulmuştur. Bununla birlikte gayr-ı Müslimlerin kendilerine ait matbaalarının olduğu bilinmektedir.

Halkın giyim-kuşamına ait eşyalar geleneksel Osmanlı kıyafetini yansıtmakla birlikte, birtakım yöresel özellikler arz etmektedir. Bunun yanında kıyafetlerin kullanımında dini kanaatlerin de önemli ölçüde etkili olduğu gözükmemektedir. Bu anlamda özellikle Müslüman ve gayr-ı Müslim kadınların şehir merkezinde dış kıyafet olarak çarşaf giymeleri dikkat çekicidir.

1875 yılında Trabzon Vilâyeti, Trabzon merkez, Lazistan (merkezi Batum) ve Gümüşhane sancaklarından oluşmaktaydı. 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Batum Ruslara bırakılınca Lazistan Sancağı'nın merkezi Rize'ye alınmıştır. 1875-1900 yılları arasında birtakım değişikliklerin ardından 1900 yılındaki son idari yapıya göre Trabzon Vilâyeti, Trabzon merkez, Lazistan, Canik ve Gümüşhane sancaklarından oluşmaktaydı. Bu dönemde Trabzon Sancağı, Trabzon merkez, Ordu, Giresun, Tirebolu, Akçaabat, Of, Sürmene, Görele ve Vakfikebir kazalarından oluşurken, şehirde toplam 41 mahalle ile merkeze bağlı 38 köy bulunmaktaydı.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde şehrin idari yapısında en önemli konumda olan valilerin sık sık değiştirilmesi dikkat çekmektedir. Bu durum, dönemin siyasi ve sosyal açıdan içerdiği karmaşıklıkla izah edilebilir. En uzun süre ile (1892-1902) Kadri Bey Trabzon valisi olarak görev yapmıştır. Bu dönemde Trabzon'da görev yapan her valinin sosyo-kültürel ve dini hayat bağlamında şehre önemli katkıları olmuştur.

1868 yılında kurulduğu kabul edilen Trabzon Belediyesi'nin ilk başkanı Feyzi Efendi'dir. 1875-1900 yılları arasında başkanları sıkça değişen Trabzon Belediyesi, belediye başkanı, belediye meclisi dairesi, hükümet tercümanı, sağlık hizmetleri, yazı işleri, hazine memurluğu, tulumbacılık, kontrat katipliği, teftiş memurluğu ve zabıta işleri, su memurluğu, odacılar, temizlik hizmetleri, fen işleri ve aydınlatma hizmetleri gibi birimlerden oluşmaktaydı.

Trabzon şehrinin tarihi yapılar açısından oldukça zengin olduğu bilinmektedir. Bu tarihi yapılardan kaleler, camiler, kilise ve manastırlar, hamamlar, imarethaneler, hanlar, çeşmeler, medrese ve muvakkithanelerden bir çoğu günümüze kadar varlığını korumuştur.

Haberleşme ve posta hizmetleri 1875 yılından itibaren Osmanlı genelinde olduğu gibi Trabzon'da da büyük aşama katetmiştir. Bu çerçevede posta ve telgraf hizmetlerinde büyük yenilikler yapılarak Trabzon şehri bölgenin haberleşme merkezi konumuna gelmiştir.

Şehrin güvenliği, yöneticilere göre bir takım değişiklikler arz ediyordu. Özellikle Vali Kadri Bey zamanında ortaya çıkan Ermeni isyanlarının bastırılmasında ve halkın güvenliğinin sağlanmasında önemli başarılar elde edilmiştir. Her onbeş günde bir devlet merkezine asayiş ile ilgili raporların sunulduğu Trabzon'da, güvenlik asker-polis ortaklığı ile sağlanıyordu.

Trabzon'da 1887 yılında kurulduğu kabul edilen polis teşkilatı, yapılan bir dizi değişiklikten sonra 1900 yılına gelindiğinde şehirdeki etkinliğini daha da artırmıştır. Halkın geceleri kapılarını kilitlemekten yatabilecek kadar güvenli bir ortam sağlanması dikkat çekmektedir.

1875-1900 yılları arasında Trabzon'daki askerî yapı; sosyal, siyasi ve askerî şartlar gereği bir dizi gelişmeler göstermiştir. Stratejik konumu itibarıyla Trabzon şehri, Osmanlı-Rus Savaşı sırasında sevkıyat merkezi rolünü üstlenmiştir. Savaş sonrası dönemde özellikle Ermeni olayları sırasında ve sonrasında şehirde gerekli önlemlerin alınabilmesi amacıyla, hem asker sayıları artırılmış hem de bir takım kaza merkezlerine büyük birlikler kurulmuştur.

Çalışma dönemimiz içerisinde Trabzon adliye teşkilatının çeşitli gelişmeler gösterdiğini, zamana ve ihtiyaçlara göre yeni adli kurumlar

kurulduğunu, mahkeme başkanlıklarının sık sık el değıştirdiğini görmekteyiz. Vilâyet merkezinde Temyiz ve Hukuk divanları, merkez naibleri, vilâyet encümen adliyesi, istinaf mahkemesi, bidayet mahkemesi, ticaret mahkemesi gibi hukuki kurum ve kurullarda davalar görülerek karara bağlanırken, sancaklarda liva meclisleri, liva bidayet ve ticaret mahkemeleri, kaza merkezlerinde naiblikler ve nahiyelede naib vekilleri hukuki problemleri çözerek karara bağlıyordu.

BİBLİYOGRAFYA

A. ARŞİV BELGELERİ

I. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Sadaret Mektubî Kalemi Umum
Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Dahiliye Asayiş Kalemi Belgeleri

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Meclis-i Vükelâ Mazbataları

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Yıldız Esas ve Sadrazam Kâmil Paşa

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Yıldız Mütenevvî Maruzât Evrakı

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Yıldız Perakende Sedaret

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Yıldız Perakende Evrakı Askerî
Maruzât

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve
Jurnaller

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn
Başkitabeti

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Yıldız Perakende Evrakı Elçilik,
Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i
Hassa Nezareti Maruzâtı

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Yıldız Perakende Evrakı Hariciye
Nezareti Maruzâtı

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Yıldız Perakende Komisyonlar
Maruzâtı

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Yıldız Perakende Maliye Nezareti
Maruzâtı

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Yıldız Perakende Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Evrakı

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Yıldız Perakende Sıhhiye Nezareti Maruzâtı

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzâtı Analitik Envanteri

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Yıldız Şûrây-ı Devlet Maruzâtı

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Zaptiye Nezareti Belgeleri

II. TRABZON ŞER'İYYE SİCİL DEFTERLERİ

Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 1906.

Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2020.

Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2023.

Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2025.

Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2027.

Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2028.

Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2029.

Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2030.

Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2031.

Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2032.

Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2033.

Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2034.

Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2035.

Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2036.

Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2037.

Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2038.

Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2039.

Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2040.

- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2041.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2042.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2043.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2044.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2045.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2046.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2047.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2048.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2049.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2050.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2051.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2052.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2053.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2054.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2055.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2056.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2057.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2058.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2059.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2060.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2061.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2062.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2063.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2064.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2065.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2066.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2067.**
- Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri, No: 2068.**

III. TRABZON VİLÂYET SALNAMELERİ

- Trabzon Vilayet Salnamesi**, Def'a 1, Vil. Mat., Trabzon, h. 1286/m. 1869.
- Trabzon Vilayet Salnamesi**, Def'a 3, Vil. Mat., Trabzon, h. 1288/m. 1871.
- Trabzon Vilayet Salnamesi**, Def'a 4, Vil. Mat., Trabzon, h. 1289/m. 1872.
- Trabzon Vilayet Salnamesi**, Def'a 5, Vil. Mat., Trabzon, h. 1290/m. 1873.
- Trabzon Vilayet Salnamesi**, Def'a 6, Vil. Mat., Trabzon, h. 1291/m. 1874.
- Trabzon Vilayet Salnamesi**, Def'a 7, Vil. Mat., Trabzon, h. 1292/m. 1875.
- Trabzon Vilayet Salnamesi**, Def'a 8, Vil. Mat., Trabzon, h. 1293/m. 1876.
- Trabzon Vilayet Salnamesi**, Def'a 9, Vil. Mat., Trabzon, h. 1294/m. 1877.
- Trabzon Vilayet Salnamesi**, Def'a 10, Vil. Mat., Trabzon, h. 1295/m. 1878.
- Trabzon Vilayet Salnamesi**, Def'a 11, Vil. Mat., Trabzon, h. 1296/m. 1879.
- Trabzon Vilayet Salnamesi**, Def'a 12, Vil. Mat., Trabzon, h. 1298/m. 1881.
- Trabzon Vilayet Salnamesi**, Def'a 13, Vil. Mat., Trabzon, h. 1305/m. 1887.
- Trabzon Vilayet Salnamesi**, Def'a 14, Vil. Mat., Trabzon, h. 1309/m. 1891.
- Trabzon Vilayet Salnamesi**, Def'a 15, Vil. Mat., Trabzon, h. 1311/m. 1893.
- Trabzon Vilayet Salnamesi**, Def'a 16, Vil. Mat., Trabzon, h. 1313/m. 1895.
- Trabzon Vilayet Salnamesi**, Def'a 17, Vil. Mat., Trabzon, h. 1316/m. 1998.
- Trabzon Vilayet Salnamesi**, Def'a 18, Vil. Mat., Trabzon, h. 1318/m. 1900.

B. KAYNAK ESER, MAKALE VE TEZLER

- ABDÜLAZİZ BEY, **Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri**, Yay. Haz.: Kazım Arısan-Duygu Arısan Günay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995.
- AK, Mahmut, “Aşık Mehmed’e Göre Memleketi Trabzon ve Havalisi”, **Bir Tutkudur Trabzon**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 181-206.
- _____, “İslâm Coğrafyacılarına Göre Trabzon”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, 6-8 Kasım 1998, T.B.K.Y., Trabzon, 2000, ss. 23-34.
- AKBAYAR, Nuri, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, IV, İstanbul, 1985, ss. 1237-1248.
- AKBULUT, Ömer, **Cumhuriyetten Evvel Tarih ve Trabzon Valileri**, İstiklal Matbaası, I, Trabzon, 1955.
- _____, **Trabzon Şairleri**, Trabzon, 1951.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, “Başlık”, **T.D.V.İ.A.**, V, İstanbul, 1992, ss. 131-133.
- AKIN, Cevat, “19. Yüzyılın Son Yarısında Trabzon Vilâyeti”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, 6-8 Kasım 1998, T.B.K.Y., Trabzon, 2000, ss. 193-200.
- AKSOY, Erdem, “Trabzon Simgeleri”, **Bir Tutkudur Trabzon**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 15-24.
- AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, A.Ü.Y., Ankara, 1989.
- ALBAYRAK, Hüseyin, **Trabzon Basın Tarihi**, Ankara, 1994.
- _____, “19. Yüzyılda Trabzon’da Azınlık ve Yabancı Okullar”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu**, 3-5 Mayıs 2001, T.V.İ.K.M.Y., I, Trabzon, 2002, ss. 414-440.
- ALİKILIÇ, Dündar, “Osmanlıdan Günümüze Trabzon Kütüphaneleri”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu**, 3-5 Mayıs 2001, T.V.İ.K.M.Y., I, Trabzon, 2002, ss. 273-278.
- ARDEL, Ahmet, “Trabzon ve Civarının Morfolojisi Üzerine Gözlemler”, **Türk Coğrafya Dergisi**, Yıl: 1, Sy. 1, (ayrı basım), Ankara, 1943, ss. 1-18.
- AŞAN, Muhammet Beşir, “Bazı Anadolu Türk Beyliklerinin Trabzon ile Olan İlişkileri”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, 6-8 Kasım 1998, T.B.K.Y., Trabzon, 2000, ss. 123-130.

- ATAMAN, Sadi Yaver, **Eski Türk Düğünleri ve Evlenme Rit'leri**, Kültür Bakanlığı Yay., T.T.K.B., Ankara, 1992.
- ATEŞ, Süleyman, **Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, ts.
- AYTEKİN, Halil, "Trabzon Vilâyeti Eğitim Teşkilâtı", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, 6-8 Kasım 1998, T.B.K.Y., Trabzon, 2000, ss. 461-478.
- BALLANCE, Salina, "Trabzon'daki Erken Devir Türk Yapıları", **Bir Tutkudur Trabzon**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 253-257.
- BARKAN, Ömer Lütfi, "Edirne Askerî Kassâmına Ait Tereke Defterleri", **Belgeler**, Sy. 5-6, III, Ankara, 1966, ss. 1-479.
- BAŞTÜRK, Mehmet, "Trabzon ve Yöresi Âdet ve İnançları", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu**, 3-5 Mayıs 2001, T.V.İ.K.M.Y., II, Trabzon, 2002, ss. 27-40.
- BEKTAŞ, Hamza, **Ermeni İsyanları, Göç Ettirilme Nedenleri ve Uygulamada Devletin Rolü**, T.B.K.Y., Trabzon, 1998.
- BİLGİN, Mehmet, **Doğu Karadeniz; Tarih, Kültür, İnsan**, Serander Yay., Trabzon, 2000.
- _____, "Tarih", **Trabzon 2000**, Seçil Ofset, İstanbul, 2000, ss. 54-100.
- BİRİNCİ, Ali, "Trabzon'da Matbuat ve Neşriyat Hayatı", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, 1-3 Haziran 1988, Samsun, 1990, ss. 3-14.
- BORATAV, Pertev, **Köroğlu'nun Tarihi Şahsiyeti**, II, Ankara, 1948.
- BOSTAN, M. Hanefi, **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat**, T.T.K.B., Ankara, 2002.
- _____, "XV ve XVI. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskan Hareketleri", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, 6-8 Kasım 1998, T.B.K.Y., Trabzon, 2000, ss. 167-177.
- BRYER, Antony-Winfield, D., **The Byzantine Monuments and Topography of the Pontus**, II, Washington, 1985.
- CANALIOĞLU, M. Volkan, "Turizm", **Trabzon 2000**, Seçil Ofset, İstanbul, 2000, ss. 162-227.
- CUINET, Vital, **La Turquie d'Asie**, I, Paris, 1890.

- ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, T.T.K.B., Ankara, 1991.
- _____, “19. yy. 2. Yarisında Karadeniz Kentleri (Samsun ve Trabzon)”, **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, 1-3 Haziran 1988, Samsun, 1990, ss. 15-23.
- ÇAĞATAY, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyadan Alınan Vergi ve Resimler”, **A.Ü.D.T.C.F.D.**, V, Ankara, 1947, ss. 483-511.
- ÇAKAN, İlker, **Coğrafya, Tarih, Kültür ve Turizm Değerleriyle Karadeniz Bölgesi**, Eser Matbaası, Samsun, 1988.
- ÇAKIROĞLU, Said Bilal, **Tarihi, Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Trabzon**, Ankara, 1964.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, “Karadeniz’in Kuzey Bölgesinin Türkleşmesi”, **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, 13-17 Ekim 1986, Samsun, 1988, ss. 9-16.
- ÇAPA, Mesut, “Eğitim”, **Trabzon 2000**, Seçil Ofset, İstanbul, 2000, ss. 122-160.
- ÇİÇEK, Kemal, “Şer’iye Sicillerine Göre Trabzon’da Müslim-Gayrı-Müslim İlişkileri”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, 6-8 Kasım 1998, T.B.K.Y., Trabzon, 2000, ss. 235-243.
- DANIŞMEND, İsmail Hakkı, **Garb Menbalarına Göre Eski Türk Seciye ve Ahlâkı**, İstanbul, 1961.
- DEMİRCİOĞLU, İsmail Hakkı, **1881-1908 Döneminde Trabzon Sancağı**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 1996.
- _____, “Alfred Biliotti’nin Raporuna Göre Trabzon ve Havalisinde Ağalar-Köylüler”, **Tarih ve Toplum**, İletişim Yay., Ekim 2002, Sy. 226, İstanbul, 2002, ss. 209-211.
- _____, “Trabzon’daki İngiliz Konsolosu Alfred Biliotti’nin Raporunda Batum’dan Trabzon’a Göçler”, **Tarih ve Toplum**, İletişim Yay., Ekim-2002, Sy. 226, İstanbul, 2002, ss. 212-213.
- DEMİREL, Muammer, “Belgelerin Diliyle İngiliz Konsolos Raporlarına Göre Trabzon ve Çevresi (1899-1907)”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu**, 3-5 Mayıs 2001, T.V.İ.K.M.Y., I, Trabzon, 2002, ss. 493-506.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Lûgat**, Ankara, 1996.
- DEYROLLE, Theophile, **1869’da Trabzon’dan Erzurum’a**, Çev. Reşat Ekrem Koçu, Çığır Kitabevi, İstanbul, ts.

- DİLAVER, Sadi, **Tarihçesi ve Tarihi Yapılarıyla Trabzon (Trabzon 87)**, Trabzon Kültür ve Dayanışma Yayını, Ankara, 1987.
- _____, “Tarihsel Yapılarıyla Trabzon”, **Bir Tutkudur Trabzon**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 87-96.
- DÜSTÜR, Birinci Tertib, İstanbul, 1289, I, no: 736-737.
- ERDENTUĞ, Nermin, **Sosyal Adet ve Gelenekler**, Ankara, 1977.
- _____, “Türkiye’nin Karadeniz Bölgesi Evlenme Görenekleri ve Törenlerinin Etnolojik İncelenmesi”, **I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri**, 8-14 Ekim 1973, Ankara, 1974, ss. 373-382.
- ERÖZ, Mehmet, **Türk Ailesi**, İstanbul, 1977.
- EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahatnâme**, İstanbul, 1976.
- EYİCE, Semavi, “Trabzon Yakınında Meryemana (Sumela) Manastırı”, **Bir Tutkudur Trabzon**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 25-48.
- GOLOĞLU, Mahmut, **Trabzon Tarihi**, Yay. Haz.; Veysel Usta, Serander Yay., Trabzon, 2000.
- GÖHÇE, Salim, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçaklar’ın Rolü”, **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, 13-17 Ekim 1986, Samsun, 1998, ss. 477-484.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi”, **Belleten**, XXVI, Ankara, 1962, ss. 293-337.
- GÜNDÜZALP, Nural, “Santa Bölgesi Üzerine”, **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, 1-3 Haziran 1988, Samsun, 1990, ss. 468-492.
- HACIFETTAHOĞLU, İsmail, **Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon’un Fethi**, T.B.K.Y., I. Baskı, Ankara, 2001.
- HACİMÜFTÜOĞLU, Nasrullah, “Of-Çaykara Müftüleri; Bilimsel, Kültürel ve Sosyal Aktiviteleri”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu**, 3-5 Mayıs 2001, T.V.İ.K.M.Y., I, Trabzon, 2002, ss. 441-486.
- HAVBİÇOĞLU, Bedri, **Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler**, İstanbul, 1993.
- HAYDAROĞLU, İlknur Polat, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar**, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1990.

- HİNÇER, İhsan, “Türklerde Başlık ve Mehir”, **I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri**, 8-14 Ekim 1973, Ankara, 1974, ss. 391-398.
- HORULOĞLU, Şamil, **Trabzon ve Çevresinin Tarihi Eserleri**, Ankara, 1983.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Bilim ve Eğitim Anlayışı”, **150. Yılında Tanzimat**, T.T.K.B., Ankara, 1992, ss. 335-395.
- İPEK, Nedim, “Trabzon’da Kolera (1892-1895)”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu**, 3-5 Mayıs 2001, T.V.İ.K.M.Y., I, Trabzon, 2002, ss. 399-411.
- KANSIZ, İsmail, “Kültür”, **Trabzon 2000**, Seçil Ofset, İstanbul, 2000, ss. 232-271.
- KARAÇAVUŞ, Ahmet, **1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Trabzon**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 1999.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, 3. Baskı, VI, Ankara, 1988.
- KARAMAN, Hayreddin, **Mukayeseli İslam Hukuku**, I, İstanbul 1982.
- KARPUZ, Haşim, **Trabzon**, K.B.Y., Ankara, 1990.
- , “Trabzon’da Türk Devri Hamamları”, **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, 1-3 Haziran 1988, Samsun, 1990, ss. 370-412.
- , “Trabzon’daki Türk Devri Yapılarına Toplu Bakış”, **Trabzon Yıllığı 97**, T.B.B.Y., Dumat Matbaacılık, Ankara, 1997, ss. 79-84.
- , “Trabzon’da Yok Olan Bazı Türk Devri Yapıları”, **Vakıflar Dergisi**, XXIII, Ankara, 1994, ss. 145-149.
- KAYAOĞLU, İsmet, “Orta Karadeniz’de Osmanlı Öncesi Vakıflar”, **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, 13-17 Ekim 1986, Samsun, 1998, ss. 49-55.
- KESKİOĞLU, Osman, **Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku**, D.İ.B.Y., Ankara, 1999.
- KILIÇASLAN, Aydın, “Coğrafya”, **Trabzon 2000**, Seçil Ofset, İstanbul, 2000, ss. 30-52.
- KIRPIK, Cevdet, “1830 Numaralı Şer’iye Siciline Göre (1643-1644) Trabzon Toplumunda Kadın”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, 6-8 Kasım 1998, T.B.K.Y., Trabzon, 2000, ss. 267-286.
- KOÇER, Hasan Ali, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, M.E.B.Y., İstanbul, 1991.

- KODAMAN, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, T.T.K.B., Ankara, 1991.
- KOMİSYON, **1930-1940 Yılları Vilâyet Belgelerine Göre Trabzon**, Trabzon Valiliği Yayını, Trabzon, 1997.
- KOMİSYON, **1967 Trabzon İl Yıllığı**, Trabzon, ts.
- KOMİSYON, **Bir Tutkudur Trabzon**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1997.
- KOMİSYON, **Trabzon Yıllığı 97**, T.B.B.Y., Dumat Matbaacılık, Ankara, 1997.
- KOMİSYON, **Türkçe Sözlük**, T.T.K.B., I-II, Ankara, 1998.
- KOMİSYON, “Trabzon”, **Büyük Ansiklopedi**, Milliyet Yayın A.Ş., XIV, İstanbul, 1990, ss. 5289-5293.
- KOMİSYON, “Trabzon”, **The New Encyclopedia Britannica**, XI, Amerika, 1992, ss. 882.
- KOMİSYON, “Trabzon”, **Yeni Türk Ansiklopedisi**, Ötüken Yayıncılık, XI, İstanbul, 1985, ss. 4173-4177.
- KOMİSYON, “Trabzon”, **Yurt Ansiklopedisi, Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını**, X, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1984, ss. 7182-7275.
- KOŞAY, Hamit Zübeyr, **Türkiye Türk Düğünleri**, Maarif Matbaası, Ankara, 1944.
- KÖSTÜKLÜ, Nuri, **Sosyal Tarih Perspektifinden Yalvaç'ta Aile**, Güney Yay., Konya, 1996.
- KSENOPHON, **Anabasis**, Çev. Tanju Gökçöl, Sosyal Yay., V, İstanbul, 1998.
- LOWRY, Health W., **Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi**, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, 1998.
- MEHMED NEŞRÎ, **Kitâb-ı Cihân-Nümâ**, Yay. Haz., Faik Reşit Unat-Mehmet Atılan Köymen, II, Ankara, 1957.
- NARMAN, Halil, “Başlık Parası Geleneği ve Elazığ Şeker Fabrikasında Çalışanların Bu Geleneğe Karşı Tutumları”, **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, IV, Ankara, 1987, ss. 269-276.
- NİŞANCI, Ahmet, “Karadeniz Bölgesinin İklim Özellikleri ve Farklı Yöreleri”, **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, 13-17 Ekim 1986, Samsun, 1988, ss. 223-233.

- ODABAŞOĞLU, Cumhur, **Trabzon (1869-1933 Yılları Yaşantısı)**, Ankara, 1987.
- _____, “Fatih Sultan Mehmet’in Trabzon’u Fetih Tarihi”, **Akademik Yorum**, Sy. 2, Trabzon, 1992, ss. 49-50.
- ORTAYLI, İlber, **Osmanlı Toplumunda Aile**, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- _____, “Osmanlı Toplumunda Millet”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, IV, İstanbul, 1985, ss. 996-1001.
- _____, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, VIII, İstanbul, 1985, ss. 231-244.
- OSMANLI-RUS HARBİ KOLEKSİYONU KATALOĞU**, I-VII, Ankara, 1994-1995.
- ÖZBEN, Raif- Ciravoğlu, Öner, “Trabzon’da Edebiyat, Edebiyatta Trabzon”, **Bir Tutkudur Trabzon**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 520-571.
- ÖZDEMİR, İlkey Maşat, “Doğu Karadeniz Konut Donatısının Dünü ve Bugünü”, **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, 1-3 Haziran 1988, Samsun, 1990, ss. 341-350.
- ÖZER, Mustafa, “Trabzon’un Osmanlı Dönemi Ticaret Hayatı ve Ticari Yapıları: Genel Bir Değerlendirme”, **Trabzon Yıllığı 97**, T.B.B.Y., Dumat Matbaacılık, Ankara, 1997, ss. 85-100.
- ÖZSAİT, Mehmet, “İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, 6-8 Kasım 1998, T.B.K.Y., Trabzon, 2000, ss. 35-46.
- PAKALIN, M. Zeki, **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, II, İstanbul, 1971.
- RICE, Tamara Talbot, “Trabzon Ayasofyası’ndaki Selçuk Üslubunda Süslemeler”, Çev. Solmaz Turunç, **Bir Tutkudur Trabzon**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 71-86.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Arûs Resmi”, **T.D.V.İ.A.**, III, İstanbul, 1991, ss. 422-423.
- SARIKOYUNCU, Ali, **Atatürk Din ve Din Adamları**, T.D.V.Y., Ankara, 2002.
- SEVGİN, Nazmi, **Anadolu Kaleleri**, Doğuş Limited Matbaası, I, Ankara, 1959.
- SIRRI PAŞA, **Mektubât-ı Sırrı Paşa**, Diyarbakır, 1898.
- SÜMER, Faruk, **Tirebolu Tarihi**, İstanbul, 1992.

- SÜMERKAN, Reşat–Okman, İbrahim, **Kültür Varlıklarıyla Trabzon**, ts.
- ŞAKİR ŞEVKET, **Trabzon Tarihi**, Umran Matbaası, İstanbul, 1877.
- ŞAŞMAZ, Musa, “İngiliz Konsolosu Alfred Biliotti’nin 1885’teki Raporuna Göre Trabzon Vilâyeti’nde Eğitimin Durumu”, **Tarih ve Toplum**, İletişim Yay., Temmuz 1997, Sy. 163, İstanbul, 1997, ss. 41-53.
- ŞEKER, Mehmet, “Müslüman-Türklerde Sosyal Dayanışma Müessesesi Olarak Vakıflar”, 1. **Vakıf Haftası**, 5-11 Aralık 1983, Ankara, 1984, ss. 112-126.
- ŞEN, Ömer, **Trabzon Tarihi**, Derya Kitabevi, Trabzon, 1998.
- _____, **Tarihsel Süreçte Trabzon Halkı**, Derya Kitabevi, Trabzon, 1998.
- ŞERİF İDRİSÎ, **Nüzhetü’l-Müştâk fî İhtirâkı’l-Âfâk**, II, Paris, 1840.
- ŞİMŞEK, Rasim, **Trabzon Belediye Tarihi I Osmanlı Dönemi**, T.B.B.Y., Trabzon, 1993.
- TEKELİ, İlhan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, II, İstanbul, 1986, ss. 456-475.
- TARAKÇIOĞLU, Mustafa Reşit, **Trabzon’un Yakın Tarihi**, K.T.Ü. Matbaası, Trabzon, 1986.
- TEKİNDAG, M. C. Şehabeddin, “Trabzon”, **M.E.B.İ.A.**, XII/I, İstanbul, 1979, ss. 455-477.
- TEXIER, Şarl, **Architecture Byzantine**, Londra, 1864.
- TOKGÖZ, Osman, **Trabzon İlinde Tanzimat Öncesi ve Sonrası Eğitim**, T.M.E.M.Y., Trabzon, 1998.
- TOPAL, İsmail-Bölükbaşı, Atilla, **Trabzon 91**, Eldim Matbaacılık, İstanbul, 1991.
- TOZLU, Necmettin, **Kültür ve Eğitim Tarihimize Yabancı Okullar**, Kozan Ofset, Ankara, 1991.
- TUNCAY, Hakkı, “Trabzon Basını Hakkında Notlar”, **Yeniyol Gazetesi**, 19 Ocak 1944, Sayı: 3050, Adıyaman, 1944.
- TURAN, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul, 1984.
- TURGAY, A.Ü., **Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri**, İstanbul, 1994.

- TÜRKCAN, Ergün, “İngiliz Konsolosu W. Gilford Palgrave’nin Raporlarına Göre 1870’de Trabzon”, **Tarih ve Toplum**, İletişim Yay., Temmuz 1986, Sy. 31, İstanbul, 1986, ss. 34-46.
- URAZ, Murat, “Trabzon’da Kültür Hayatı”, **Hamsi Mecmuası**, 24 Şubat 1957, İstanbul, 1957.
- USTA, Veysel–Soytürk, Yaşar, **Tarihi, Coğrafyası, Folkloru ile İlimiz Trabzon**, ts.
- UYGUN, Aynur, **1866/52 (H. 1113-1114/M. 1702-1703) No’lu Trabzon Şeriye Sicil Defterine Göre Yöre Araştırması**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2001.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, 3. Baskı, II, Ankara, 1975.
- WALSH, John R., “Trabzon”, **The Encyclopedia Americana**, Grolier Incorporated, Amerika, 1987, ss. 890.
- YAĞMURDERELİ, Nesip, “Eski Yıllarda Trabzon’da İctimâî ve İktisâdî Hayat”, **İnan Mecmuası**, Mart 1946, Sy. 28, İstanbul, 1946, ss. 6-7.
- YOLALICI, M. Emin, **XIX. Yüzyılda Samsun’un Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, T.T.K.B., Ankara, 1998.
- , “Maarif Salnameleri’ne Göre Trabzon Vilâyeti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, **O.T.A.M.**, Sy. 5, Ankara, 1995, ss. 434-473.
- YÜCEL, Yaşar, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I**, 2. Baskı, Ankara, 1991.
- YÜKSEL, Ayhan, “Trabzon Vilâyeti’nde Yer Adlarını ve İdârî Yapıyı Değiştirme Teşebbüsleri”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, 6-8 Kasım 1998, T.B.K.Y., Trabzon, 2000, ss. 211-222.
- YÜKSEL, Murat, **Trabzon’da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler**, T.B.K.Y., I, Trabzon, 2000.
- YÜNGÜL, Naci, “Trabzon’daki Haznedarzade Abdullah Paşa Çeşmesi”, **Vakıflar Dergisi**, XIX, Ankara, 1985, ss. 261-265.

EKLER

21

Belge-1: B.O.A., Y.PRK.ZB., Dosya No: 2, Gömlek No: 39'daki Müslüman bir çocuğun anne-babası öldükten sonra Hristiyan bir aile tarafından sahiplenilerek Hristiyan yapıldığı ve adının değiştirildiğini gösteren belge.

میزنده ایضاً نوشته شده داخل انبار اسبابه

کتابخانه

الکلیاد مساجد افقه

بروانه خانانیا -

مقرری مردمی و قریه نشی

قریه نشی شاهانیا - ایزد تیرانیا -

آرسن رهاانیا -

مخضیانه ده گانه دیزا - افقه

کتابخانه چوبی مقوس سما دنیانه

افغانی سیرکیانه

کیر قدر جیره کتیا -

قابلیه - دروس

سرجی و حرفه ادغلی آرتیه

خطلمیانه آ - شامه

مقوس نیر کایا -

کود آقوس

قوتیه بانگی

ن -

دنیانب یعنی داسلوبی سوسیه و کیرتکد شامه -

قیرمیرالقدنه دنیاشی امداد ایسل

کده اسونیه ناموریه قریه ده امداد ایسل -

مستور داسلوبی مقله سن شامه

خیره دیکله کورن آردمیرن مافله ایسل

کیرلیری قوتیه دولت ایسل

قوتیه آزادته اولوبه اویسنه قریه روبره قاری ده ماسوره کورنیه

کده مسور ساروجی کیرلیر حقیقه مضه مانیر -

قوتیه اوقوب قوتیه آزادی اودده قیو ایسل

قوتیه آردمیرن یاره هم معادته برلور -

خطیه خانق نجا - یاتاق اولقدنه دینا مقوس مقله سن شامه

کیرلیر بیج حاکمه یاتاق سیم کیرلیر ده دیکله قاری مضه مانیر -

نیزه بروانه بنیانه ، بروانه غلبیانه ، مقریه بر دنیانه ، مقوس قریه جیا -
استبانه نیزه ، دیکله شامه اطرلسریشی ادغلی آیشامه اطرلری ادغلی مقریه
بامقیر آرتیه بربرکیر - قوتیه یاتاق برنی نیزه یاتاق نامیر معروف جیو فاس قوتیه
خواجه نشانه قاریه

د قوتیه یاتاق کاهنه

۱ - دنیانب محفوظ اولده عمل :

نیزه سیرت دنیانب بهندجی درونج اولدیر حاکمه سرچیده قریه خانق جراد آلته نولته -

۲ - سراج دیمی اودده معلوم :

خطلمیانه مساجد دنیانبه خانق مسنده ، بروانه نیزه ، ایزد تیرانیا ، آرسن رهاانیا ، دیزا آرتیه ، بروانه غلبیانه خانق مسنده محفوظلور -

۳ - کده کده شطرنج افغان - امداد آلتیه دیکلری اولدیه محفوظلور ایزد تیرانیا یعنی قریه بربرکیر ساروجی کیرلیر قاری بهربوب ارمن مقله و جیره

شلیقه انا قریه ایچرلری سرده ایچیرلر -

۴ - قوتیه آردمیرن نیزه قیانه ایزد تیرانیا ، سراج مانچور ایزد تیرانیا اولدیر حاکمه قریه ده کایه کیرلیر -

۵ - قوتیه اوقوب قوتیه آزادی اودده قیو ایسل (خانقاده) دروشامه -

۶ - باطوره قوتیه یاتاق قریه - اسلور سقده مانیر - ایزد تیرانیا حاکمه اوقوب ایزد تیرانیا منجه منجه ایزد تیرانیا اوقوب ایزد تیرانیا

قاریلور اسلور کورنیه سیرت بربرکیر ایزد تیرانیا ایچیرلر -

نیزه اودده یاتاق مسنده سراج مانچور ایزد تیرانیا ، کیرلیر سراج مانچور ایزد تیرانیا ، کیرلیر سراج مانچور ایزد تیرانیا ، کیرلیر سراج مانچور ایزد تیرانیا

ایستاده حاکم - سراج مانچور ایزد تیرانیا ، کیرلیر سراج مانچور ایزد تیرانیا ، کیرلیر سراج مانچور ایزد تیرانیا ، کیرلیر سراج مانچور ایزد تیرانیا

قوتیه اوقوب قوتیه آزادی اودده قیو ایسل (خانقاده) دروشامه -

۶ - باطوره قوتیه یاتاق قریه - اسلور سقده مانیر - ایزد تیرانیا حاکمه اوقوب ایزد تیرانیا منجه منجه ایزد تیرانیا اوقوب ایزد تیرانیا

قاریلور اسلور کورنیه سیرت بربرکیر ایزد تیرانیا ایچیرلر -

Belge-2: B.O.A., Y.PRK.AZJ., Dosya No: 21, Gömlek No: 41'deki bir Ermeni vatandaşın Ermeni faaliyetleriyle ilgili ihbarını dile getirdiği dilekçesi.

مرکز و لایات اولان مدینه هرزومه مغاف اتراباد قضاکی قبر اسون موردک فریسی
 نفوس جریه و سنه مقید اولم مذکور مدینه عیادت مدینه سگون لمرال اولی عثمان
 اوقه ابن صالحی انهار اولم مذکور و اوقه خانقاه جامع شیخیه خطابت جریه و سنه
 اولان محمد بن ابی الدین ابن الحاکم سلیمان زهدی اقرینک و قرقوفا من جهت مذکور
 قاض اولی شاکر اقرینک فرزند بالیای ادا اولم اوزره محلی صفر اولم زهدی اوزره
 نه جریه مقدما با عطف عرض اولم ادرک اقرینک برات عالیسی شرکاء و اترده نایب
 نموده الیه شاکر اقرینک و قرقوفا مستحقا سنه بنیاد جهت مذکور بنیاد عهده در زوجه
 و بعد انقضاء در عرض و اعلام اولم ادرک اقرینک برات عالیسی ادرک و بعد از
 ندازه ادرک خدمت مذکور و ایضا یکسب و اقرینک ادرک بنیاد عیادت مذکور
 صلاحه جمعه و عیدین بنیاد ادرک ادرک ادرک ادرک ادرک ادرک ادرک ادرک
 شهر مرسله تحریر و یکم اعطاء قلندری موصی عالی اولم و السلام فی العلم الباع و العشرین
 من شهر شوال الحکم سنه ست عشر و ثمانه و الف